

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

NAZARET DAĞAVARYAN

HIRİSTİYAN PROTESTANLIĞININ ve KIZILBAŞ İNANCININ DOĞUŞU

ERMENİCE ASLINDAN ÇEVİREN
KEVORK TAŞKIRAN

1403

NAZARET DAĞAVARYAN

25 Aralık 1862'de Sivas'ta doğdu. 7 yaşında İstanbul'a gelerek, Amenapirgiçyan Okulu'na başladı; mezun olduktan sonra 1878'de Fransa'ya gitti. 1883'te İstanbul'a döndü; birkaç ay Ziraat Nezaretinde çalıştıktan sonra, memleketi Sivas'taki mektebe müdür oldu. 1885'te İstanbul'da kurmuş olduğu 'Kidagan Şarjım' (Bilimsel Hareket) dergisinin yayını sürdürdü. 1887 başlarında Paris'te bulunduğu dönemde Sorbonne Üniversitesinde lıp derslerine katıldı. 1897 yılında Fransız Hastanesinde asistan doktor olarak işe başladı, Surp Pirgiç Ermeni Hastanesinde başkâtiplik yaptı. 1896'da hapsedildi, dört ay sonra genel afı yararlanarak serbest bırakıldı. Katolikos (Baş Patrik) seçimleri nedeniyle Kafkasya'da bulunduğu sırada, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na, Sivas'tan mebus seçildi. Koyu bir milletperver olarak Osmanlı Parlamentosu'nda, toprak sorunu ve millî hakların korunması konularında, sert tartışmalara girdi. [Hürriyet ve] İtilâf Partisi'nin kurucularından biri oldu. Eserlerinden bazıları: Doğa Tarihi, Ermeni Harflerinin Doğuşu, Mikrobiyoloji, Evren'in Kuruluşu, İnsan Embriyolojisi, Kısa Ermeni Tarihi, Darwinizm, Hastalıklar Sözlüğü

KEVORK TAŞKIRAN

1953'te İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini Pangaltı Lisesinde tamamladıktan sonra, İİTİ Akademisi "İktisat ve İşletmecilik" bölümünden mezun oldu. Tekstil ile ilgili profesyonel çalışma yaşamı yanında, sanat ve kültür konularında, müzik ve tiyatro ağırlıklı amatör faaliyetleri ve cemaat vakıflarında üstlendiği görevler oldu. Ermeniceden çeviriler yapmaya devam ediyor.

Kitabın orijinal adı:

Krisdoneagan Poğokaganutyanyan yev Kızılbaşneru Ağantın Dzuntı

KOR KİTAP - 49

HİRİSTİYAN PROTESTANLIĞININ VE KIZILBAŞ İNANCININ DOĞUŞU NAZARET DAĞAVARYAN

ÇEVİREN • KEVORK TAŞKIRAN

KAPAK ve İÇ TASARIM • DEVRİM KOÇLAN

ISBN 978-605-2283-29-5

Birinci Basım NİSAN 2018

© Ginko Kitap Ltd. Şti. 2017

BASKI: Ezgi Matbaacılık Tekstil Pors. İnş. San. Tic. Ltd. Şti.

Sanayi Cd. Altay Sk. No. 14 Yenibosna / İstanbul • Sertifika No. 12142

T: 0212 452 23 02 • www.ezgimalbaa.net

Ginko Kitap: Osmanağa Mah. Ali Suavi Sk. No: 10 D. 3 Kadıköy / İstanbul

T: 0216 449 20 99 • F: 0216 449 21 00

www.korkitap.com • info@korkitap.com

Sertifika No: 35054

NAZARET DAĞAVARYAN

**HİRİSTİYAN
PROTESTANLIĞININ
VE KIZILBAŞ İNANCININ
DOĞUŞU**

**ERMENİCE ASLINDAN ÇEVİREN
KEVORK TAŞKIRAN**

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	7
NAZARET DAĞAVARYAN	11
GEÇ OSMANLI VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMLERİNDE SORGULANAN ALEVİLİK	19
NAZARET DAĞAVARYAN'IN TAŞLARI VE HAYAT AĞACI	27
ÖNSÖZ	31

BİRİNCİ BÖLÜM / ERMENİLERDE BAŞLICA HİRİSTİYAN TARİKATLARI	33
1) Markionizm (Marcionisme)	33
2) MANİKEİZM (Manicheisme):	34
3) MOZGHNECİLİK	36
4) PAVLİKYANLIK	37
5) TENDÜREKLİLER (Tondragetsiler)	43

İKİNCİ BÖLÜM / HİRİSTİYAN PROTESTANLIĞININ DOĞUŞU	49
1) AVRUPA PROTESTANLIĞI	51
2) ERMENİ PROTESTANLIĞI veya ARKHVALTLILAR TARİKATI	53

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM / KIZILBAŞLIK	57
KENDİ ANLATIMIYLA DR. NAZARET DAĞAVARYAN	83
Kaynakça	85
Sivas Mebusu Dağavaryan Efendi'nin Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Yaptığı İki Konuşma	85
Fırat ve Dicle'de Bir İngiliz Şirketine Taşımacılık İmtiyazı Verilmesine İtirazı	87

SUNUŞ

Nazaret Dağavaryan'ın *Hiristiyan Protestanlığının ve Kızılbaş İnancının Doğuşu* kitabı ilk olarak 1890 yılında Ermenice süreli yayınlardan Avedaper adlı dergide tefrikalar halinde yayımlandıktan sonra 1914 yılında İstanbul'da H. Mateosyan (H. Madteosyan) yayınevi tarafından Ermenice olarak yayımlanıyor. Dağavaryan bu kitabında, kutsal kitapları “*Gerçeğin Anahtarı*” olan Arkhvalt Protestanları ile Kızılbaşlar arasındaki inanç kaynaklarının ve özellikle ritüellerin benzeşmesine odaklanıyor.

Ermeni Soykırımı ile bu topraklar üzerinde yaşayan tüm halkların hep birlikte neler kaybettiklerinin cisimleşmiş temsilcilerinden birisi de hiç kuşkusuz Nazaret Dağavaryan'dır. Dağavaryan'ın önemi ve yaşamına dair ayrıntıları kitabın sayfalarında bulacaksınız ancak meslek ve unvanlarını saymak bile Dağavaryan'ın önemini anlatmaya yeterli olacaktır:

Tıp doktoru, ziraat mühendisi, filolog, fizikçi, öğretmen, müdür, çok sayıda dernek yöneticisi, Ermeni Yerel Meclisi Delegesi ve Osmanlı Meclis-i Mebusan Sivas milletvekili...

Dağavaryan, *Hiristiyan Protestanlığının ve Kızılbaş İnancının Doğuşu* kitabını Abdülhamid'in asimilasyon politikalarının hız kazandığı, baskının yoğunlaştığı İstibdat döneminde 1890 yılında yazıyor, bu kitabın rolünün olup olmadığını bilemesek de İstibdat döneminden nasibini alan Ermeni aydınlarından biri.

Dağavaryan'ın bu kitabı özellikle konu hakkında araştırma yapanların bileceği gibi şimdiye dek açığa çıkmış belgelerin bir devamı niteliğinde okunabilir; sınırlı gözlemlerine dayanarak çok iddialı çıkarsamalar yaptığı ya da bu tezlerin bilimsel olmadığı gibi eleştiriler gelebilir. Ancak bu eserin Türkçeye kazandırıl-

masıyla tüm bunların ve çok daha fazlasının tartışılmasına vesile olması asıl dileğimizdir. Umarız eser bu misyonunu yerine getirecektir. Ermenice kaynaklardan çeviriler son yıllarda bir hayli hız kazansa da hâlâ Türkçeye kazandırılmayı bekleyen çok önemli ve geniş bir külliyat olduğunu biliyoruz. 1914 yılında Ermenice olarak basılan nüshanın tüm sayfalarını aynı zamanda önemli bir belge niteliği taşıdığı için kitaba eklemeyi uygun bulduk. Tüm unvanları bir yana Sivaslı Nazaret Dağavaryan'ın yakın tarihimizin utanç dolu karanlık dehlizlerinden daha çok gün yüzüne çıkmasına, yitirdiklerimizin ve yoksunluklarımızın bir nebze de olsa azalmasına hizmet etmesi dileğiyle.

Tavsiyesiyle bu kitabın Türkçeye kazandırılmasını sağlayan Ahmet Güven'e, değerli katkılarını esirgemeyen Mehmet Bayrak, Karin Karakaşlı, Nesim Ovadya İzrail'e ve tabii ki kıymetli çevirmenimiz Kevork Taşkiran'a sabrı ve emeği için teşekkür ediyoruz.

Kor Kitap

NAZARET DAĞAVARYAN

NESİM OVADYA İZRAİL

Uzman doktor, ziraat mühendisi, tarihçi, eğitimci, Osmanlı meclisinde Sivas Mebusu, Ermeni Millî Meclisi'nde delege, bugün merkezi ABD'de bulunan Ermeni Yardımseverler Genel Birliği (Armenian General Benevolent Union -AGBU) kurucularından.

25 Aralık 1862'de Sivas'ta doğdu. Sivas'ın seçkin Ermeni ailelerinden Çadırcıyan ailesine mensuptu. 7 yaşında İstanbul'a geldi ve eğitimine Surp Pırgiç Okulu'nda başladı. 1878'de okulu bitirdiğinde 16 yaşında iken Fransa'ya gitti. Bir süre çiftliklerde çalıştı, ağaç ve bağ bakımı yaptı. Önce 1881'e kadar Moers'te, daha sonra Paris'te Ziraat Yüksek Okulunda okudu. 1883'te Ziraat Mühendisi diplomasıyla mezun olduktan sonra aynı yıl İstanbul'a döndü.

İstanbul'da kısa bir süre Ziraat Nezareti'nde çalıştıktan sonra, doğduğu yere gitti ve Sivas'ta Ermeni Okulu'nda müdürlük yaptı. Pazar günleri okulun konferans salonunda yetişkinlere ders verdi. Sivas bölgesindeki Ermeni okullarının baş yöneticiliğini yaptı.

Sivas'ta iken yazdığı yazıları, İstanbul'daki Ermenice gazetelere göndererek yayımlattı. 1885 yılında İstanbul'a geldi ve Kadıköy'de bulunan Aramyan Okulunun müdürlüğünü üstlendi. Halk sağlığı, botanik, tıp ve zooloji alanında, *Kidagan* Şarjum (Bilimsel Hareket) isimli ilk Ermenice bilim dergisini kurarak aylık olarak yayımlamaya başladı. İlk sayısındaki 'Bilimsel

Hareketin Rolü ve Problemleri' başlıklı yazıda Dağavaryan şu ifadelere yer vermiştir:

“Bilimsel beğeni milletimiz arasında da günden güne gelişmektedir. Ermeni okulları bilimsel konulara daha fazla önem vermekte, öğrenciler bu bölümlere ve fen derslerine artan bir sevgi ve şevk ile devam etmektedir. Toplum her gün büyük bir mucizeye şahit olmakta, onu sevmekte ve saygı göstermektedir. [...] bu hayati eksikliği kısmen de olsa gidermek için aylık Kidagan Şarjum dergisini çıkarmaya karar verdim. Para kazanma düşüncem hiç yok, aksine paramı feda etmeye hazırım. Dergi sadece bilime yer verecek ve her sayısında üç ana bölüm içerecek: Daima en yeni konular üzerine yazılmış bir başmakale; katkı sunanların bilimsel makaleleri ve bilimdeki yeni buluşlar, yeni deneyler hakkında yazılar.”

1887 yılı başlarında yeniden Paris'e giderek, Sorbonne Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne girdi. Buradayken İstanbul'daki dergi faaliyetini devam ettirdi. Paris'te geçirdiği çok ağır bir hastalık nedeniyle öldüğü şeklindeki haberler üzerine İstanbul ve Sivas'ta Dağavaryan için ayinler düzenlendi. Sağlığına kavuşan Dağavaryan, bir süre Sivas ve İstanbul'da dinlendikten sonra, eğitimine devam etmek üzere yeniden Paris'e gitti. 1891'de tıp fakültesinden mezun olan Dağavaryan, 1892 yılında Pasteur Enstitüsü'nden diplomasını aldı ve 1893'te tıp hekimi olarak İstanbul'a geldi.

1895'te *Dzakumin Hay Darits* (Ermeni Harflerinin Doğuşu) adlı araştırması, Viyana'da yayımlandı. Abdülhamid baskısının Ermeni toplumu üzerinde en fazla yoğunlaştığı 1894-1896 döneminde, 1896 yılında tutuklanarak hapse girdi. Aynı yıl çıkan genel aftan yararlanarak dört aylık hapis yaşamından sonra serbest bırakıldı.

1897'de İstanbul'da Fransız Hastanesinde asistan doktor olarak çalıştıktan sonra, 1895'ten beri müfettiş olarak görev yaptığı Ermeni Surp Pırgiç Hastanesinin, 1899'da başhekimisi oldu ve hastanenin yönetimini üstlendi. Hastanede modern tıp yöntemlerini ve yönetim düzenlemelerini uygulamaya koydu.

Doktor Dağavaryan, 1898 yılında, *Aroğçabahutyun Ardının Yev i Bedis Yergrortagan Varjaranats* (Ev ve Millî Ortaokullar

Yararına Hıfzısıhha), *Manreapanutyun* (Bakteriyoloji –Ermenice ve 1901’de Türkçe), *L’Univers et Sa Formation* (Evren ve Oluşumu) isimli çalışmalarını yayımladı. 1899’da da *Dzinintagan Kordzarank* (Doğum Organları-Anatomi, Fizyoloji ve Hıfzısıhha) adlı araştırması basılarak yayımlandı. Osmanlı eğitimcisi, ziraatçı, yönetici ve siyaset adamı Krikor Ağaton (1823-1868) üzerine bir araştırma hazırladı.

1900 yılında yeniden tutuklandı, ancak Fransız Büyükelçiliği’nin araya girmesi ile serbest bırakıldı. 1901 yılında *Vocabulaire Français-Arménien des Termes Medicaux et Pharmaceutiques* (Fransızcadan Ermeniceye Tıp ve Eczacılık Terimleri Sözlüğü), *Paratsutsag Akhdanvants Franserene İ Hay* (Fransızcadan Ermeniceye Hastalıklar Sözlüğü), *Daruinaganutyun* (Darvinizm) başlıklı eserleri yayımlanan ve hastanesindeki görevine devam eden Nazaret Dağavaryan, 16 Ocak 1903’te Fransız Hastanesine yaptığı hizmetlerden dolayı Fransa hükümetinden “Officier d’Academie” nişanı aldı.

Her milletten tıp eğitimi alan öğrencileri mesleki olarak geliştirmek amacıyla konferanslar verdi. Polis bu konferansların amacını siyasi propaganda olarak değerlendirdiğinden, hastaneye girişini yasakladı. Yurtdışına çıkmaya karar verdi. Ancak sürekli gözetim altındaydı ve arandığını öğrendi. Hasta görüntüsüyle Fransız Hastanesine sığındı ve polis tarafından kuşatılan hastanede 4 ay boyunca dışarı çıkmadan kaldı. Nihayet Marsilya’ya kaçtı.

1905 yılının sonunda Kahire’ye gitti. Burada doktorluk ve öğretmenlik yaptı.

Ertesi yıl, 15 Nisan 1906’da bir araya gelen Ermeni hayırseverleriyle birlikte, Bogos Nubar Paşa’nın önderliğinde ‘Ermeni Yardımseverler Genel Birliği’nin (Parekordazgan Intanur Miyutyun –AGBU) kuruluşunu gerçekleştiren on kişinin içinde yer aldı. Mısır’ı terk edinceye kadar, bu derneğin sekreterliğini ve yöneticiliğini yaptı. Dağavaryan, Ocak 1910’da bu derneğin İstanbul şubesini, aynı yıl içinde Edirne, Selanik, Bardizag (Bahçecik), Adapazarı, İzmit, Samsun, Adana, Sis, Tarsus şubelerini ve Ekim 1911’de de doğum yeri olan Sivas şubesini açtı.

Nazaret Dağavaryan, Mısır'da kurulan 'Ermeni Anayasal Demokrat Partisi'nin (Hay Sahmanatragan Ramgavar Gusagtsutyun) yöneticisi oldu.

1908 Temmuz ayında ilan edilen meşruti anayasadan kısa süre önce hükümet, "Fesad erbabından Zaruher adlı kadınla biraderi Doktor Dağavaryan'ın emlakinin haczedilmesi" için işleme başlamıştı. Osmanlı meşruti anayasasının yeniden yürürlüğe girmesi üzerine, zorunlu nedenlerden dolayı yurtdışında bulunan diğer Osmanlı aydınları gibi, Nazaret Dağavaryan da ailesiyle birlikte İstanbul'a döndü.

Ermeni Millî Meclisi'ne delege seçildikten sonra, Kafkasya'da Ecmiadzin'de yapılan Baş Patriklik seçimi için Osmanlı Ermenileri delege heyetine dahil olarak Kafkasya'ya kısa bir süre için gitti. Bu konuda *Hayots Gatoğigosutyunin Yev Ayjmu Gatoğigosi Indrutyunı* (Ermenilerin Baş Patrikliği ve Şimdiki Baş Patriğin Seçimi) adlı makalesini yayımladı.

OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI'NDA

Kafkasya dönüşünde, 1908 yılı sonunda yeniden açılan Osmanlı Meclisi için yapılan seçimlerde, memleketi Sivas'tan bağımsız milletvekili olarak seçildi.

Önemli bir kısmı Türkçeyi bilmeyen veya iyi konuşamayan, bu nedenle de mecliste pasif kalan Ermeni mebuslarının yanında, iyi Türkçe konuşan birkaç Ermeni mebustan biri de Nazaret Dağavaryan'dı. Kendi hazırladığı biyografisindeki ifadesine göre, "Osmanlı meclisinde, sıkı bir milliyetçi olarak", Toprak Sorunu ve Ermeni Millî Haklarının Korunması konularında tartışmalara katıldı.

Van milletvekili Vahan Papazyan, anılarında, Meclis'in birinci dönem çalışmalarında, Ermeni mebusların, Ermeni ulusal sorununu ikinci plana alarak genel konularla ilgilendiklerini yazmıştır. Örneğin Doktor Nazaret Dağavaryan'ın, hekim ve ziraatçı kimliğiyle, sağlık reformu ile ilgili çalışma komisyonu üyesi olarak, memleketin ziraat alanındaki durumunu iyice tetkik ettikten sonra, Avrupa'da uygulanan sistemlerle karşılaştırıp, orada

hayata geçirilen yenilikleri de göz önüne alarak, tarımsal gelişmeyi teşvik etmek amacıyla pratik öneriler içeren yasalarla ilgili teklifler getirdiğini, ayrıca sağlık sisteminin içler acısı durumunu iyileştirmeye yönelik reform ve hijyen alanında temel yasaların geliştirilmesi için çalıştığını anlatmıştır.

Nazaret Dağavaryan, Osmanlı Devleti altında bütün milletlerin bir arada ve eşit olarak yaşamasını savunan Osmanlıcı dünya görüşünün taraftarıydı. 16 Haziran 1909 tarihinde, tahsil edilecek vergiler ve bağlı olarak gayrimüslimlerin askerlik yapması üzerine Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda yaptığı konuşmada bu konudaki düşüncelerini çok açık ifade etmişti:

“Türkiye ahalisi şimdiye kadar iki kısma ayrılmıştı. Bir kısmı egemen millet Türk İslamlar, diğeri egemenlik altındaki gayrimüslimler... Kanun-ı Esasi'nin üzerine yemin ettiğimiz günden itibaren bu devlete artık Türkiye denmeyip, Saltanat-ı Osmaniye denmektedir. Bundan böyle bu ülke yalnız Türk'ün, Arap'ın olmayıp gayrimüslimlerin de içinde bulunduğu bütün ahalinin ülkesidir. Ama eşitliği vazife gösterir.

“Altı asırdan beri Osmanlı bayrağı altında yaşayan bütün Ermeni Milleti, vatanın korunmasını Osmanlı vatandaşları gibi kendi kanlarıyla korumayı istirham etmektedirler. Meşrutiyet eğer bizi de eşit kabul ederse, bu vatanın evladı kabul ederse, bu devletin direklerinden biri farz ederse, biz de aynı hizmeti, aynı şekilde ifa etmeliyiz.”

Osmanlı imalat sanayisinin, çeşitli vergi destekleri tanınan yabancı Avrupalı sanayicilerin karşısında rekabet edemediğini, devlet tarafından desteklenmeyerek yok olmaya doğru itildiğini, 1911 yılında Osmanlı Meclisi'nde yaptığı konuşmasında, Dağavaryan şu sözleriyle tespit etmişti:

*“Bizi yabancılara karşı savunmalısınız efendiler. Bu o denli gerçek, o denli doğru bir şeydir ki, buna karşı hiçbir şey söylene-
mez ve biz biraz da, bizim vatandaşlarımızı, Osmanlı biraderlerimizi savunmaya çalışmalıyız. Çok kez söylüyorlar ki bizde sanayi ileri gitmiyor. Peki, sanayi ileri gitsin, yalnız hangi sanayi ileri gitmekte ise, onun yanına bir Frenk bir fabrika açıyor, ona rekabet*

ediyor, hükümete para vermiyor, bizim Osmanlılar ise vergi alında eziliyor. Onun için rekabet edemiyorlar.”

Nazaret Dağavaryan, özellikle ‘İttihat ve Terakki’nin siyasetlerine sürekli olarak karşı çıktı ve diğer Ermeni mebuslarından ayrılarak, 1911 yılı Kasım ayının 21’inde, İstanbul’da Şehzadebaşı, İmaret Caddesi, No. 19’da ‘Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın kurucularından biri oldu. Sivas mebusu olarak, temel felsefesi İttihat ve Terakki’ye karşı olan grupların bir araya getirilmesi olan fırkanın ilk yönetiminde ikinci başkanlık görevini üstlendi.

1909’da Dr. Nazaret Dağavaryan’ın mesleki ve sosyal konularda birçok araştırması yayımlandı: *Hayots Hin Gronneri* (Ermenilerin Eski Dinleri), *Yergrakordzutyan Andarats Yev Hankats Zarkatsumın U Şahakordzumın* (Tarımın, Ormanların ve Madenlerin Gelişmesi ve İstifadeli Duruma Getirilmesi), *Biçare Çiftçilerimiz Hakkında* (Türkçe).

Fransa tarafından 1910 yılında “Méríte Agricole” liyakat nişanı ile onurlandırılan Nazaret Dağavaryan, 1912-1915 yılları arasında ‘İzmiryants Edebiyat Birliği’nde görev yaptı. 1913 yılında İstanbul Şehremaneti’ye (Belediye) genel müfettiş olarak tayin edildi. Ermeni cemaatinin sosyal yaşantısını geliştirmek için büyük çaba sarf etmiş olan Dağavaryan, bütün bu çalışmalarının yanında birçok bilimsel çalışmayı da yürütmüştür.

Ermeni Millî Meclisi içinde Nazaret Dağavaryan, Ermenilerin yeniden var olmaları için sadece siyasi faaliyetlerin yeterli olmayacağını, bunun için özellikle eğitimin çok daha fazla önemli olduğunu savundu ve bu amaçla öneriler getirdi. 10 Ekim 1913 tarihli Ermeni Millî Meclisi oturumunda, Ermeni Patrikhanesi bünyesinde, eğitimle ilgili özel görevli bir büronun kurulmasını ve buraya gerekli tahsisatın ayrılmasını teklif etti.

Anadolu’da yaşayan Ermeniler üzerinde yoğun baskılar, adaletsiz uygulamalar, devlet destekli olarak yerel Kürt ve Türkler tarafından yapılan saldırılar, Abdülhamid döneminden beri süregelmişti. 1908’de Meşrutî Anayasa’nın yürürlüğe girmesiyle, bunların sona ereceği konusunda Ermeni milleti içinde yükselen umutlar, zaman geçtikçe değişimin olmaması nedeniyle yeniden

ümitsizliğe dönüşmüştü. Ermeni aydınlarında, 1912 yılının ikinci yarısından itibaren, bu konuda yapılması gereken toplumsal reformun, Avrupa devletlerinin de desteğini alarak yeniden gündeme getirilmesi için güç birliği oluşturulması fikri ön plana çıktı. İşte bu amaçla tüm Ermeni siyasi kesimlerinin ittifakı ile ortak girişimlerde bulunacak temsilci heyetleri oluşturuldu.

Osmanlı hükümeti, bu oluşumları boşa çıkarma çabasıyla, bazı yasal değişiklikler getirmeye ve sembolik uygulamalar yapmaya çalışırken, diğer yandan temsil yeteneği olmayan, ancak toplumda sözü geçen Ermeni aydınlarını davet edip sözü edilen reformları karşılıklı görüşerek, Ermeni toplumunu etkileme yoluna gitti. Bu çerçevede 21 Aralık 1912'deki görüşmeye hükümet tarafından davet edilenlerden biri de Doktor Nazaret Dağavaryan'dı. Ermeni Millî Meclisi'nin yetkili kurulu dışında yapılan bu görüşme konusunda Ermeni toplumunda tepkiler sert oldu. Ancak görüşmeye katılan ve yetkisi olmayan Ermeni aydınları ve Nazaret Dağavaryan, genelin muvafakat ettiği ilkelere aykırı bir söz ve davranış içine girmediklerini ve hükümete reform konusunda milletin temsilcilerine başvurmaları gerektiği mesajını verdiklerini açıkladılar.

Doktor Nazaret Dağavaryan, bilimsel araştırmalarını yayımlayarak bilim dünyası ile paylaşmaya devam etti. 1912'de *Aroğcabahutyuni Beds Nakhagırtaranats* (İlkokullara Gerekli Hıfzısıhha), 1913'te *Urvakidz Badmutyan Hayotsi Isgızpane Minç H'Ağeksantr Magetonatsi* (Başlangıçtan Makedonyalı İskender'e Kadar Ermeni Tarihinin Genel Hatları), 1914'te *Krisdoneagan Poğokaganutyun Yev Kızılbaşneru Ağantin Dzinuntı* (Hristiyan Protestanlığının ve Kızılbaşlar Mezhebinin Doğuşu) ve *Dzinıntagan Kordzarank* (Cinsel Organlarımız) başlıklı araştırmalarını yayımladı. İzmirlyants Derneği yararına, 1886 yılında araştırmaya başladığı, on bölümlük *Gentanapudzutyun* (Hayvan Yetiştiriciliği) başlıklı kitabını 18 yılda hazırladı, ancak yayımlama fırsatını bulamadı.

Dünya Savaşı başlayıp henüz Osmanlı Devleti'nin savaşa dahil olmadığı 1914 yılının sonbahar aylarında, Ermeni doktorlar, yaklaşan savaşta tecrübe ve bilgilerini diğer meslektaşları ile paylaşmak

üzere bir dizi konferans düzenlediler. Yine aynı doktorların oluşturduğu Ermeni Tıp Birliği'nin girişimi ile İstanbul-Pera'da Esayan Okulu'nun meslekhane bölümünde hastabakıcılık kursları verildi. Doktor Nazaret Dağavaryan da bu doktorlar grubu içindeydi.

TUTUKLANMASI VE ÖLDÜRÜLMESİ

24 Nisan 1915 gecesi İstanbul'da ilk tutuklanan Ermeni aydınları arasında Doktor Nazaret Dağavaryan da vardır. Önce, tutuklamaların Taşnaksutyun yönetici ve üyelerine yönelik olduğunu düşünenler, Taksim'de tutuklanan Dağavaryan benzeri, Taşnaklarla hiç ilgisi olmayan kişileri de kapsadığını görünce, olayın boyutunun farklı olduğunu anlarlar.

Toplanan Ermeni aydınları trenle Ankara'da Sincanköy İstasyonu'na kadar götürüldükten sonra, önemlerine göre iki gruba ayrılırlar. Tutuklayanların değerlendirmesine göre yapılan önem sıralamasında, Nazaret Dağavaryan, Ayaş Hapishanesi'ne götürülecek gruba dahil edilir. Sincanköy'ün çok yakınında bulunan ve gelişmiş bir Ermeni köyü olan Stanoz (Zir) köylülerinin gözleri önünde cereyan eden bu tasnif, işlemlere eşlik eden istasyon şefi Khoren Avakyan tarafından kısa bir süre sonra İstanbul'da Doktor Nazaret Dağavaryan'ın ailesine iletilir.

Barakalardan müteşekkil Ayaş Hapishanesi'nin çok kötü koşullarında bir ay kadar kaldıktan sonra, İstanbul'dan gelen bir emirle, içinde Doktor Nazaret Dağavaryan'ın da bulunduğu altı kişinin yola çıkarılması istenir. Telgrafla gelen emrin altında Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa'nın ismi vardır ve 2 Haziran 1915 tarihini taşımaktadır. Doktor Nazaret Dağavaryan, Agnuni (Haçadur Malumyan), Rupen Zartaryan, Sarkis Minasyan, Karekin Khajag ve Harutyun Cangülyan'ın askerî mahkemede yargılanmak üzere Diyarbakır'a götürülmesi emredilmiştir.

Bu altı ismin seçilmesinde hangi ölçünün etkili olduğunu bilmek o günler için mümkün değildir. Ancak şöyle bir yorum yapılabilir: Agnuni, Rupen Zartaryan, Sarkis Minasyan ve Karekin Khajag, İstanbul'da ön planda bulunan Taşnaksutyun (EDF) ön-

derlerindendir. Harutyun Cangülyan da Hınçak Fırkası'nın tanınmış üyeleri arasındadır. Doktor Nazaret Dağavaryan ise her iki Ermeni partisi ile ilişkisi bulunmayan, ayrılıkçı ve milliyetçi Ermeni fikirlerine yakın olmayan, aksine Osmanlı çatısı altında birlikte yaşamayı savunan bir isimdir. Bu açıdan bakıldığı zaman, birlikte yargılanmak için bu isimlerle bir araya getirilmesine bir anlam vermek mümkün değildir. İstanbul Emniyet Müdürlüğü tarafından Ermeni Komitecileri hakkında hazırlanan genel listede, Ayaş'a tutuklu olarak gönderilen Nazaret Dağavaryan için, "Dağdaryan Nazret veled-i Nehabet- Hınçakyan" şeklinde yazılmış olması, onun Hınçak fırkası ile ilişkili olarak değerlendirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Yine Haigazn K. Kazarian'ın da, Nazaret Dağavaryan için "Hınçak parti liderlerinden" ifadesini kullanması üzerine, şu yorumu yapmak mümkün olabilir: Nazaret Dağavaryan gençlik yıllarında, Abdülhamid rejimine karşı faaliyetlerde yer almış ve tutuklanmıştı. Bu dönemde Hınçak Partisi ile birlikte olmuş ve devletin istihbarat kayıtlarına hakkında Hınçak kaydı düşülmüş olabilir. Nitekim daha sonraki yıllarda, İttihat ve Terakki'ye muhalif olarak, Hürriyet ve İtilaf Fırkası içinde yer alması da, Hınçakların aynı konudaki benzer siyasi duruşları ile çakışmaktadır. Son tahlilde, Ayaş'tan ölüm yolculuğuna çıkarılan bu altı kişinin, İttihatçı hükümet ve Talat Paşa tarafından, en tehlikeli kadrolar olarak kabul gördüğü, bu nedenle de ilk olarak bu kişilerin yok edilmesinin tercih edildiği de söylenebilir.

Başarılı hizmetlerinden dolayı Abdülhamid'in dahi bizzat kendi iradeleriyle nişanlar, iftihar madalyaları vererek onurlandırılan, tıp ve ziraat alanında yaptığı önemli araştırma ve çalışmalarıyla Osmanlı toplumu içinde daima övgülerle karşılanan, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Sivas mebusu olarak önemli hizmetler veren Doktor Nazaret Dağavaryan, öldürülmeye gönderilmenin bir başka tanımı olarak, yargılanmak üzere Diyarbakır'a götürülmek üzere yola çıkarıldı. Trenle yapılan yolculukta mola verilen yerlerden biri de Adana'dır. Adana Katolik Ermenileri Başpiskoposu Kerovpe Papazyan, Haziran 1915'te, henüz Adana yerel Ermeni halkı tehcire tabi tutulmadan önce, altı kişilik tutuklu grubun, onlara eşlik eden beş jandarma ile birlikte "Konak"ta birkaç gün kal-

dıklarını anılarında yazmıştır. Burada sözü edilen Konak, Adana Hükümet Konağı'nın nezarethanesidir.

Başpiskopos Kerovpe Papazyan anılarında, idari konularda görüşme yapmak üzere Adana valisinin yanına gittiği bir gün, eski bir dostu olan Doktor Dağavaryan ile karşılaştığını ve durdurulduğunu anlatır. Doktor Dağavaryan, ondan merkezi Adana'da bulunan Katolik Ermenileri Patriği Sahag'ın imkânlarını seferber ederek olaya müdahale etmesini ve kendilerine yardım etmesini ister. Böylece Dağavaryan ve beş arkadaşının katedralde dua etmeleri için Adana Valisi İsmail Hakkı'dan izin alınır. Araba ile katedrale götürülen ve kısa bir duadan sonra Katolikos ile görüşmeye geçen tutuklu grubu gözlemleyen Kerovpe Papazyan, grubun içinde sakin ve cesur duruşuyla, onları bekleyen kaderi çok iyi bilen kişinin Sivas mebusu Dağavaryan olduğunu söyler.

Trenle yapılan yolculuk Adana'dan sonra Osmaniye'ye kadar devam eder. Buradan İslâhiye'ye kadar tren hattı yapımı henüz tamamlanmamış olduğundan yola araba ile devam ettikten sonra, İslâhiye'de tekrar trenle yola çıkılır. Urfa'dan önce tren yolu güzergâhı güneye doğru yöneldiğinden ve Diyarbakır'a tren hattı olmadığından, bir yerden sonra karayolundan araba ile devam etmek zorunludur. Urfa'dan sonra Diyarbakır'a doğru yola devam eden kafil, Siverek yakınında Karacaören mevkiinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın denetimi altında bulunan Hacı Onbaşı lakaplı Hacı Tellal Hekimoğlu çetesinin saldırısına uğrar. Tutukluların kaçmaması için nezaret etmekle görevli jandarmalar, bu saldırıyı sadece seyrederler. Zira saldıran çete Diyarbakır Valisi Doktor Reşid Bey'in, dolayısıyla Osmanlı hükümetinin bilgisi dahilindedir. Çete, içinde 53 yaşındaki Doktor Nazaret Dağavaryan'ın da bulunduğu altı tutukluyu soyup öldürdükten sonra, hiçbir müdahale ile karşılaşmadan uzaklaşır.

Saygın ve çok yönlü bilim adamı Nazaret Dağavaryan, diğer 5 tutuklu arkadaşı ile birlikte, 1915 yılının Haziran ayının son günlerinde, milleti ile aynı kaderi paylaşmıştır.

GEÇ OSMANLI VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMLERİNDE SORGULANAN ALEVİLİK

MEHMET BAYRAK

GİRİŞ: ETNO-POLİTİKA UZMANI TANKUT'UN TESPİTİ

II. Abdülhamid'in, Hassa subayı olan babasını Yemen'e sürmesi ve orada koleradan ölmesinin ardından annesinin evlenmesi üzerine yetim kalarak Elbistan'ın Kızılbaş-Kürt köyü Kalaycık'ta Büyük Seydo Ağa tarafından dört yıl süreyle himaye edildikten sonra İttihadçılar tarafından okutulup, Sivas-Hafik'teki Maiyet Memurluğunun ardından İstanbul Emniyet Müdür Yardımcılığına getirilen ve Cumhuriyet'in ilk yıllarına tekabül eden 1925'te, bizzat Mustafa Kemal tarafından *Şark İlleri Asayiş Müşaviri, Türk Ocakları Koordinatörü* olarak atanan ve bu tarihten 1961 yılına kadar Devlet yönetimine *Etno-Politik İnceleme Raporları* veren Müslüman-Türk kökenli Prof. Hasan Reşid Tankut; hazırladığı gizi raporlarının birinde, bir bütün olarak Aleviler, özelde Alevi Kürtlerle Hristiyan Ermenilerin tarihten bu yana son derece iyi anlaştıklarını, Alevilerin her yerde Hristiyan dostu olduğunu belirttikten sonra, Ermeni kökenli kimi Alevi-Bektaşî âşıklarının (aşuxlar) Alevi toplumu üzerinde oldukça etkili olduklarını vurguluyor ve sözlerini şöyle sürdürüyor: “*Alevi âşıklar arasında Sarkis Zeki kudretli bir ozandı. O tıpkı Viranî gibi, Turabî gibi demeler söylemiş ve Ehlibeyt methiyeleri yazmıştı.*” (Bkz. M. Bayrak: *Kürdoloji Belgeleri-I*, Ank. 1994'ten aktarılarak Êzidî,

Kızılbaş, Yaresan Kürtler/ Belgelerle Kürdistan'da Gizli Dinler, Özge Yay. Ank. 2014, s. 25).

Prof. Tankut, sözkonusu etno-politik inceleme raporunda, daha sonra şu saptamada bulunuyor: *“Alevi, her yerde Hıristiyan dostudur. Ocak başlarında muhabbet eden insanların arasındaki Hıristiyan hiç de yabancı sayılmaz. Belki bir çeşit i'tizal (akılcılık M.B.) yolu olan Gregoryanlık, başka Hıristiyan mezheplerine göre Aleviliği daha ziyade okşayabildiği için üstün tutulmaktadır. Şurası gerçek ki, Ermeni Alevi'nin en yakın bir dostudur.”* (Bkz. age, s. 25)

KÜRDİSTANLI ALEVİ PİRİNİN ÇARPICI SÖZLERİ

Hasan Reşid (Tankut), Osmanlı yönetiminin son yıllarında Sivas'ın Hafik kazasında maiyet memuru (kaymakamlık öncesi M.B.) iken, gecelediği bir Alevi köyünde tanık olduğu bir anekdotu, doğrudan Alevi pîrinin anlatımıyla aktarır. Buna göre Alevi pîri, iki komşu unsur olan Kürt Aleviliği ile Ermeni Hıristiyanlığı arasındaki benzerlikleri şöyle koyar:

“Alevilerle Ermeniler arasındaki fark, soğan zarı kadardır. Ermeniler; Tanrı'yı baba, oğul ve ruh olarak anar; biz bu üçlemeyi Hak-Muhammed-Ali biçiminde söyleriz. (İçtoros Hakikatçılarında bu üçleme Haq-Ali-Hüseyn biçimindedir.).

– *Onların 12 Havarisi vardır, bizim 12 İmamımız.*

– *İbadet ve oruçların vakit ve şekliyle bayramlar, her iki millette de aşağı yukarı aynıdır (Kadınlı erkekli, müzikli ve ilahili ibadet amaçlanıyor M.B.).*

– *Onlar tek kadınla evlenir ve kadın boşamazlar, biz de öyle.*

– *Onlar sakal bıyık kestirmez, kıl düşürmezler; biz de öyle.*

– *Onlar gusul etmezler, biz de öyle.*

– *Onlar göğüslerinde haç çıkarmak yoluyla şahadet getirirler, biz açık avucumuzu bağrımıza basmak suretiyle.*

– *Biz sonradan Hz. Ali Efendimize uyduğumuz için adımız Alevi oldu. Yoksa aramızda (ciddi) bir fark yoktur.”* (Bkz. age, s. 26)

Kuşkusuz, Kürdistanlı Alevi pîrinin bu belirlenmesinde büyük bir gerçeklik payı vardır ve daha önemlisi bu, nedensiz değildir. Bu düşünsel belirlemenin tarihsel-toplumsal ve kültürel temelleri olduğu açıktır. Esasen bir dini irdelerken, onun çıkış kaynaklarına ve yayılma alanlarına; bu arada etkilediği, etkilendiği ve eklem-lendiği, örtüştüğü din ve inançlara bakmak gerekiyor...

Bu noktadan bakılınca, Alevilikle Hristiyanlık arasındaki ritüel benzerliğinin yanında, inançsal ve kültürel içerik olarak da birçok benzerlik bulmak mümkündür. Konunun önemli uzman-larından Matti Moosa'nın, Alevilikle Ermeni Hristiyanlığı etki-leşimi bağlamında dile getirdiği şu belirleme, üzerinde durmaya değer niteliktedir:

“Dış yüzeyi Şii İslam ancak özü Paganizm, Mitraizm, Hristiyanlık ve belki de Mazdeizm karışımı heterodoks bir din olarak ortaya çıkan Aleviliğin, özellikle Ermeni Hristiyanlığı ile güçlü bağları ve benzerlikleri bulunmaktadır.” (Agy)

Açıktır ki, bu önemli belirlemeye rağmen, Alevilik Hristiyanlık olmadığı gibi, Hristiyanlık da Alevilik değildir. Alevilik/Yaresanlık bir “doğal ve felsefi din” iken, Hristiyanlık bir “sema-vi/ kitabî” dindir...

Özellikle, Abdülhamid'den bu yana süregelen ihtida (zorla din değiştirme) ve asimilasyon politikaları ekseninde dünden bugüne egemen resmî ideolojinin, ikame ettiği tezleri tabulaştırması yüzünden, bu tartışma ve sorgulama açık planda gerçekleştirileme-miş ancak gizli raporlarda dile getirilmiştir. Öyle ki, Atatürk'ün etno-politika uzmanı ve raportörü Prof. H.R. Tankut'un 1920'li yılların sonlarından 1960 Darbecileri'nin isteği üzerine hazırlanan 1961 tarihli Raporuna kadar, çok sayıda gizli belgede bu gerçekli-ği görmek mümkündür...

DOĞUYA AÇILAN BATI...

Eski yöntemlerle, daha 16. yüzyılda reformunu ve rönesansı-nı tamamlayan Batı karşısında tutunamayacağını anlayan Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın başlarından itibaren yeniden doğum ve kendi-

ni yenileme sancıları içine girer. Ancak, başlangıçta bu yenilenmeyi, askerî yöntemlerde arar ve yeni bir ordu düzenleme işine girer.

Kısa süre sonra, Batılı müşavir-subaylar gözetiminde de olsa, giyim-kuşamı ve silahları yenilenmiş bir orduyla işin bitmediğini anlayarak, kimi hukuki reformlara başvurur. Bunun en önemli döneme, bir dizi yenileşmeyi içeren *Tanzimat Fermanı* 'dır.

Osmanlı yönetimi bu yenileşme hareketleri çerçevesinde, merkezi Amerika'da bulunan Protestan Kilisesi'nin; başta Kürdistan, Ermenistan, Mezopotamya ve Önasya olmak üzere Osmanlı memleketlerindeki Gayrimüslim topluluklara dinî ve sosyal planda sahip çıkmasını kabul eder. Bu nedenle de 19. yüzyılın ortalarından itibaren gerek Protestan Kilisesi, gerekse Amerika bu memleketlerde yoğun bir çalışma içine girer. Bu çerçevede bölgede çok sayıda konsolosluk, kolej, kilise, işlik, derslik ve yetimhane açılır. Tabii bu çerçevede, bölgede çok sayıda diplomatın yanı sıra, eğitici, gezgin, araştırmacı ve misyoner de faaliyet gösterir.

Osmanlı mülkündeki bu yeni misafirler; Ermeni, Süryani, Keldani gibi Gayrimüslimlerin yanı sıra, bölgedeki Kızılbaşlarla da diyalog içine girerler. O güne kadar Osmanlı ve İran Devleti ile başı hoş olmayan Kızılbaş/Alevi topluluklar, uzatılan bu eli tutmakta hiçbir sakınca görmezler. Çünkü ilk kez kendilerine bir dostluk eli uzatılmaktadır. Zaten, komşuları olan Hristiyan gruplarla da geçmişten beri dostluk ilişkileri içerisindeydiler.

Bölgede inceleme yapan araştırmacı ve misyonerler, Kızılbaşlıkla Hristiyanlık arasındaki büyük benzerlikleri doğrudan keşfettikleri gibi, rapor ve araştırma yazılarında buna özellikle vurgu yaparlar. Bu yakınlık çerçevesinde 1865'te, Seyid Rıza'nın babası Seyid İbrahim'in de içinde bulunduğu Dersimli Kürt ve Ermenilerin "*İstiklâl Komitesi*" adıyla bir demokratik örgüt kurmaları Saray'ın dikkatini çeker ve bölgeye "özerklik" talebiyle İstanbul'a giden heyet orada tutuklanır. Heyet, iki yıl tutuklu kaldıktan sonra bırakılır. Yine çevredeki Müslüman unsurlar ile Devlet memurlarının şikâyeti üzerine Diyab Ağa ile 40'a yakın yoldaşı tutuklanarak Bulgaristan Rusçuk'a sürülürler. Keza, Kangal bölgesinde tutuklanan Baba Mansur Ocağı'na mensup Şıx Süleyman

(halk arasında Araboli), Ermeni avukatlar tarafından savunulur ve hapisten çıktıktan sonra İçtoroslar bölgesine sürgüne yollanır...

II. Abdülhamid, Kızılbaşların Hristiyanlığa yöneldikleri gerekçesiyle Protestan Kilisesi'nin faaliyetlerini yasaklayarak, Katolik Kilisesi'ne yol verir.

ARAŞTIRMA VE MİSYONER RAPORLARINDA YAKINDOĞU'NUN KEŞFİ

Bilindiği gibi, 19. yüzyıldan itibaren Yakındoğu ve Ortadoğu (*Anadolu, Kürdistan, Mezopotamya, İran, Ermenistan, Kafkaslar ve Arap ülkeleri*) üzerinde Batılı araştırma ve misyoner çalışmaları alabildiğine yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısına kadar olan belgeler, daha çok *misyoner raporları*'dır. Batı dünyası, özellikle bu yüzyılda İçasya, Önasya ve bir bütün olarak Asya'yı yeniden keşfe koyulmuş ve bu bölgelerin insan unsuru ile kültürel-inançsal yapılanmasını belirlemeye çalışmıştır. Kuşkusuz bu bölgelerdeki halkların ve etnik toplulukların inanç ve kültür dokusu, üzerinde en çok durdukları konuların başında geliyordu. Bunun böyle olması da bir bakıma doğaldı, çünkü insanı insan, toplumları toplum yapan ve başka coğrafyalarda yaşayan başka halklarla aralarındaki ortak paydaları belirleyen en büyük ölçüt, insanların inançsal ve kültürel yapılanmalarıydı.

Salt Anadolu, Kürdistan ve Mezopotamya üzerine yaptığım bir çalışmada; çoğu İngilizce olmak üzere çeşitli Batı dillerinde çıkmış, Kızılbaş-Yaresan ve Êzidî Kürtler üzerine 60 dolayında asırlık belgenin çevirilerini ilk kez 1997'de çıkan *Alevilik ve Kürtler* adlı çalışmamda yayımladım, ki bunların tamamına yakını ilk kez Türkçeye kazandırılıyordu. Başta Mehmet Fuat Köprülü gibi tarihçi ve edebiyatçılar olmak üzere, Türk yazarların bunlardan haberdar olmamaları mümkün değildi, ancak işlerine gelmediği için bunları görmezden geldikleri açıktı. Nitekim, Köprülü'nün yönetiminde faaliyet gösteren İstanbul'daki Türkiyat Enstitüsü'nün ilk yayınlarından biri, ünlü İngiliz araştırmacı Hasluc'un *Bektaşilik Tetkikleri* adlı kitabıydı ki, bu, ha-

cimli İngilizce eserin küçük bir özetinden ibaretti ve bu özetteki kaynakçada bile sözkonusu belgelerden yaklaşık 20'sinin künyesi veriliyordu.

Köprülü, Türk tarihine ve edebiyatına çok şeyler katmakla birlikte, birçok açıdan İttihadçı zihniyeti aşamamıştı. Özellikle II. Abdülhamid döneminde “*Osmanlı-İslam*” belgisiyle başlayıp İttihadçılar döneminde “*Türk-İslam*”a dönüşen resmî devlet ideolojisinden o da nasibini almıştı. İttihadçılar döneminde kurgulanan bu “*etno-dinsel arındırma, tek-tipleştirme, Türk-İslamlaştırma*” politikası, kadrolarının yüzde 90'ı eski İttihadçı olan Cumhuriyet döneminde de sürmüştü. Nitekim, Dr. Fıç (Naci İsmail) ve Baha Said gibi düzmece ideologlar gibi, o da 12.500 yıl önceye tarihlenen Göbeklitepe kazılarını bilmese de, Sümer ve Hitit uygarlıklarındaki kaynakları ve sonraki izdüşümleriyle binlerce yıl geçmişe giden Aleviliği “*Türk Müslümanlığı*” olarak sunmaya çalışıyordu.

ERMENİ YAZAR DAĞAVARYAN'IN İLGİNÇ KİTABI

Ermeni yazar Nazarat Dağavaryan, Protestan Kilisesi'nin faaliyetlerinin yasaklandığı ve Abdülhamid'in özellikle Kızılbaş Kürtler, Êzidîler ve Ermeniler üzerinde uyguladığı ihtida (zorla din değiştirme) ve asimilasyon politikalarının zirveye çıktığı döneme rastlayan 1890'lı yıllarda kaleme aldığı “*Hıristiyan Protestanlığı ve Kızılbaş İnancının Doğuşu*” konulu küçük bir kitabı, II. Meşrutiyet Devrimi'nden sonra 1914'te İstanbul'da yayımlar.

Bu kitap, gerek işlenen konular gerekse yaklaşım bakımından büyük ölçüde, üstte sözünü ettiğimiz belgelerin bir devamı niteliğindedir. Sivas kökenli olan yazar, gerek bu iki inancın kaynakları, gerekse ritüel benzerliklerinin yanı sıra, özellikle Gümrü çevresindeki Arxval köyü Ermenileri arasında yaşayan ve “*Gerçeğin Anahtarı*” adlı bir kutsal kitapları bulunan Arxval Protestanları ile Kızılbaşlar arasındaki benzerlikler üzerinde yoğunlaşmaktadır. (Bu kutsal kitap, bana cümbüş çalgısının pîri kabul edilen Zeynelabidin Cümbüş'ün aynı isimli kitabını anımsattı. M.B.)

Dağavaryan'ın kitabı, geçmişten beri yayımladığımız kimi belgelere birçok açıdan benzese de, bize bölgede yaşayan inançları derli-toplu karşılaştırma olanağı verdiği için yine de önemlidir. Burada yapılan karşılaştırmaların, özellikle Aleviliğin inanç ve kültür kaynakları ile Kürt batınlılığı konusunda ufuk açmasına yardımcı olacağı ise ortadadır.

SONUÇ

Unutmayalım ki, yakın döneme kadar Kürtlerin ya da Alevilerin kendilerini yazması ve kimliklerini yaşamaları yasaklıyken; bunların yerine İttihadçı artığı Kemalist asker ve sivil kalemşorlar yazmakta ve konuşmaktaydı. Onların tüm çabası ise, “7 Uğursuz T” olarak nitelendirdiğim “*te'dib, tenkil, taktil, tehcir, temsil, temdin, tasfiye*” yöntemlerinin tümünü kullanarak bu kimlikleri “*Türk-İslam Sentezi*” içinde eriterek yok etmektir...

Bu nedenle, belge ve bulgulardan korkmadan, onları irdelemeyi ve yeni sentezlere varmayı öğrenmeli ve becermeliyiz. Aksi takdirde, resmî ideolojinin çevremize ördüğü tabulara biz yenilerini ekleriz ki, o zaman ne tarihsel ve toplumsal gerçekliğimizi yakalayabilir, ne de gerçek kimliğimizi kavrayabiliriz.

Kısaca söylemek gerekirse; bugüne kadar bilerek veya bilme-yerek görmezlikten gelinen ve Türkçe literatüre girmeyen bu belgelerin, bundan sonraki çalışmalara önemli bir katkı sunacağına ve özellikle “*Kürdistanî Gizli Dinler*”e önemli bir aydınlık getireceğine inanıyorum...

NAZARET DAĞAVARYAN'IN TAŞLARI VE HAYAT AĞACI

KARİN KARAKAŞLI

Tarih dersi kitapları resmî anlatımın belgesi gibidir. Oysa tarih esasen bir insan hikâyesidir ve bazen ayrıntılar hakikate dair çok şeyi ele verir. Bu en kıymetli ayrıntılardan bir kısmını gerçek bir Rönesans aydını gibi bilimden siyasete çok geniş bir yelpazede emek ve ürün vermiş Nazaret Dağavaryan'ın hayat hikâyesinde buldum.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başındaki o en fırtınalı dönemine tanıklık eden Nazaret Dağavaryan'ın meslek ve unvanları iki satır tutuyor: tıp doktoru, ziraat mühendisi, filolog, fizikçi, öğretmen, müdür, sayısız dernek yöneticisi, Ermeni Yerel Meclisi Delegesi ve Osmanlı Meclis-i Mebusan Sivas milletvekili...

Kendisiyle ilk olarak 2012 yılının Nisan ayında benim de öğretmen olarak çalıştığım Getronagan Ermeni Lisesi'nde açılan Nazaret Dağavaryan Doğa Bilimleri Sergisi vesilesiyle tanıştım. Bir dönem Getronagan Okulu'nda biyoloji öğretmenliği yapan Dağavaryan, güçlü kişiliği ile Sultan Hamid'in İstibdat döneminde şimşekleri üzerine çeken Ermeni aydınlarından olmuş. Fransız Hastanesi'nde verdiği tıp konulu konferanslar siyasi propaganda olarak yaftalanınca, doktor olarak çalıştığı hastaneye hasta diye sığınmak zorunda kalmış. Neden sonra güç bela Marsilya'ya kaçtığında, Getronagan Okulu'na da gözü gibi baktığı biyolojik numuneleri, laboratuvar malzemelerini ve mineral taşlarını bırakmış.

Biz o gün bu taşların karşısında durduk. Dağavaryan siyah mürekkepli inci gibi yazısıyla her bir taşın adını ve kökenini not etmişti. Geçen zamanı etiketlerin sararmışlığı ele veriyordu. Taşların yanında yer alan koca bir listede ise yapıtlarının adları sıralıydı. Bunca işin yanında bir de onlarca kitap yazmış; hem de eserlerinin hepsi ayrı bir dalda. Kâh idrar yolu taşlarını incelemiş kâh Darwinizmi. Dil, din açısından Ermeni tarihinin köklerini araştırırken mikrobiyoloji, evren, insan embriyolojisi, anatomi gibi alanlarda bilimsel çalışmalar üretmiş.

BİYOGRAFİNİN SON CÜMLESİ

Dağavaryan öğretmenlikten müdürlüğe her kademede eğitim hizmeti vermiş bir idealist. Donanımlı, ileri görüşlü gençler yetişsin istiyor. Bir vakit okulda mikrobiyoloji dersleri verilsin istemiş. Şöyle diyor bir kitabının önsözünde: *“Avrupalılar sadece üniversitelerde değil, yüksekokul ve ortaöğretimde de mikrobiyoloji dersleri vermeye başladılar. Bizim eğitim kurumlarımızda da fen bilimleri öğretmenlerinin birkaç dersle bu alanda öğrencilere bilgi vermelerini dileriz. Böylelikle onların genel kültürüne de büyük katkı sağlamış olurlar. İstanbul’daki Getronagan Lisesi’nin ise bizim eğitim kurumlarımızın en yükseği olması hasebiyle, mezunların en azından beş saatlik bir mikrobiyoloji dersi ayırmasını çok gerekli görüyoruz.”*

O gün işte bir sergi başlığı altında gerçek bir bilim insanı ve aydınla tanıştık. Ama takdir edersiniz ki bu çok özel bir çaba ile oldu, yoksa günlük hayatta bize Dağavaryan’ı anımsatan tek bir işaret bile yok. Nazaret Dağavaryan’ın bir mezar taşı da yok. Onca çalışmasının, unvanının altındaki son satır, biyografisinin o son cümlesi çıkmazımızın özeti gibi: *“1915-Tehcir’den geri dönmedi.”*

Önümde Nazaret Dağavaryan’ın taşlarıyla kalakaldım... Bunca felaketin kıyısından güç bela dönmüşlüğüne rağmen 1908’de II. Meşrutiyet’in bayramına ortak olmaya dönmüş memleketine. Oysa hiç ama hiç ihtiyacı yok. Fransa devleti ve hükümeti Dağavaryan’ı 1902’de Officier Académie, 1910’da da

Agricole Liyakat nişanlarına değer görmüş. Yine bir dönem yaşadığı Kahire’de şehrin Ermeni toplumunun önderlerinden ve bilim dünyasının saygın isimlerinden biri olarak kabul ettirmiş hemen kendini. Nereye koysan orada filiz veren bir tohum, nereye bak-san orada parlayan bir yıldız o. Ama işte yine de dönüyorsa, bu, memleketi adına duyduğu inanç ve sevgiden olsa gerek. Başka da hiçbir şey!

Çocuklar sergi için elleriyle yaptıkları hayat ağacına şöyle yazmıştı:

“Yaşam ağacındaki yaklaşık 2 milyon türden biriyiz. Ağaçtaki tek yaprağız sadece. Bununla birlikte, yaşam ağacını en çok etkileyen türüz. Bu ağacı oluştururken doğadaki hiçbir ağaca zarar vermedik. Ağaçların bu-dandığı Mart ayı boyunca çevremizdeki park ve bahçe-lerden kesilmiş dalları topladık. Sonuç; bu ağaç, farklı bitki türlerine ait dalları ve yaprakları üzerinde taşıyor ve her bir dal aslında bir canlı âlemini simgeliyor.”

24 Nisan’ın ne demeye geldiğini anlamak için öyle metinlerin içine dalmaya hacet yok. İşte bir sergideki hayatı devam etme gayreti ve o gayretin ardındaki emanet tarih, her şeyi anlatır. Nazaret Dağavaryan’ın taşları kadar bir mezar taşı olmayışına da sahip çıkıp yine de başkalarına zarar vermeden kendi türünü koruma, devam ettirme çabasıdır bu. Basbayağı bir hayat mücadelesidir.

Bugün meclis arşivi tutanaklarında Nazaret Dağavaryan ismine dair şu kayda rastlanıyor:

“Sivas Mebusu Nazaret Dağavaryan Efendinin Ziraat, baytar, meadin ve orman mevzularında yirmi yedi madde halinde tespit ettiği hususlar hakkındaki istizah takririnin müzakeresine geçilerek beş maddesi cevaplandı ve verilen takrir üzerine diğer mevaddın bütçe-nin müzakeresi esnasında müzakere edilmesine karar verildi.”

Dağavaryan ziraat ve tarıma kafa yorarken, avukat Harutyun Sahrigyan İstanbul, gazeteci Onnig Tertsagyan Van, öğretmen Hovhannes Serengülyan Erzurum, Hampartsum Boyaciyan

ise Adana mebusu olarak dönüşüm getireceğine inandıkları II. Meşrutiyet adına mücadele veriyordu. Ve yine Dağavaryan top-
rak reformu tartışırken, İstanbul mebusu avukat Krikor Zohrab
da çocuklar ve kadınlar lehine medeni hukuk reformu istiyordu.
Ermeni halkından önce halkın sesini hedef alan ve 250'ye yakın
aydınını yok eden imha uygulaması ile 24 Nisan 1915'te Ayaş'a
sürgüne çıkarılanları bir daha sağ gören olmadı. Dağavaryan
Diyarbakır'da kurulan Divan-ı Harbi Örfi'de yargılanacakları ge-
rekçesiyle yola çıkarıldı. Yolda, arkadaşlarıyla birlikte, Teşkilat-ı
Mahsusa için çalışan Çerkes Ahmet çetesi tarafından öldürüldü.
Zohrab ise kafası bir taşla ezilerek katledildi.

Geriye taş gibi bir sessizlik kaldı. İnkâr eden, yok sayan, kor-
kuyla sarmalayan ölümcül bir sessizlik. Meğer en ağır taş, mezar-
sızların taşıymış. Bağrına taş basanların ahıymış.

Nazaret Dağavaryan'ın mineral taşları burada. Bu taşlar, tıpkı
eski sahibi gibi, ölüme değil hayata dair. Tıpkı 24 Nisan'ın büyük
söylemlerde, sloganlarda değil, hayatın işte şuncacık sıradan bir
ayrıntısında saklı oluşu gibi. Bugün o taşları yeniden bir araya
getiren ve paylaşılanların direncinde olduğu gibi. Bu taşlara bir-
likte sahip çıkmakla başlıyor her şey. Bir 24 Nisan'da Nazaret
Dağavaryan'ın emanet taşlarını elimize alıp meydanları birlikte
doldurmak, ölüleri anmak, kalanları yaşatmakla başlıyor her şey.
Çünkü Dağavaryan'ın çocukları o taşların üzerine hayat ağacı
dikmişler. O ağacın gölgesi hepimize yeter.

Bu yazı Ermeni Soykırımı'nın 100. Yılı
anısına hazırlanan *Utanç ve Onur* (Evrensel Basım Yayın)
kitabından alınmıştır.

ÖNSÖZ

Küçük Asya çok eski çağlardan bu yana kadim inançların anayurdu olmuştur. Günümüzde de resmî olarak kabul görmüş ve bilinen İslamiyet ve Hıristiyanlık dışında birçok inanç ve bu inançların mensupları vardır. Bunların başlıcaları olarak, merkezdeki (Orta Anadolu) Kızılbaşları, doğudaki Arkhvaltlı¹ Tarikatı'nı, güneydoğudaki Ezidîleri ve güneybatıdaki Tahtacılar olarak adlandırılan Doğa Tapınççıları'nı sayabiliriz. Bunların ilk ikisinin (Kızılbaşlar ve Arkhvaltlı Tarikatı) öğretileri ve doğuş öykülerinin incelenmesi, mevcut araştırmamızın esas konusu olacaktır.

Kızılbaşlar yoğunlukla, benim de doğduğum yer olan Sivas vilayetinde yaşamaktadırlar.² Osmanlı Mebusluğumun üç senesi süresince Küçük Asya'da gerçekleştirdiğim seyahatler esnasında, sıkça, inançları konusunda yetkin bilgili olanlar ve Dedeler (din adamları) ile inançları hakkında görüşmek ve birlikte yaşamak imkânım oldu. Yoğun bilgi sohbetlerimiz sonrasında onlarla ilgili bilgim ve merakım gittikçe arttı. Dinsel toplantılarına ve ayinlerine düzenli katılanlar ile yakın görüşmelerim oldu. Ve sonuçta onların korku nedeniyle görünüşte “İslam”mış gibi davranan yol erbapları olduklarına ikna oldum.

Arkhvaltlı Tarikatı'na mensup olanlar ise, 1829 yılında Hınıs yöresinden Aleksandrapol ve çevresine göç eden Ermeniler arasında bulunuyorlardı. Merkezleri Aleksandrapol'ün Arkhvalt köyü olduğundan, “Arkhvaltlılar” olarak anıldılar. Onları, kendi ikrar belgelerini ve Gerçeğin Anahtarı adlı, kendi öğretilerinin ana kitabını okuyarak tanıdım. Ki tam kapsamlı olmayan bir örneği 1898'de Profesör Goniper tarafından yayınlanmıştı.

1 Arkhvalt: Günümüzde Ermenistan- Gümrü yakınlarında bir köy. -ç.n.

2 Osmanlı dönemi Sivas vilayeti tüm Orta Anadolu'nun doğusunu içeriyordu. -ç.n.

Tarihi Ermeni topraklarında doğan bu tarikatın öğretileri Avrupa'nın çağdaş Protestanlığı prensipleriyle çok yakınlık arz eder. Araştırmamızda da açıkça görüleceği üzere, Ermeni ve Avrupa Protestanlığı ile bunlarla yakın akrabalığı olan ve yalnızca Tarihi Ermenistan toprakları sınırları içinde yaşayan Kızılbaşların inancı aynı kökten doğmuştur.

Hiçbir din veya inanış tamamıyla yeniden yaratılamaz. Mutlaka daha önce var olan dinlerden ve inançlardan doğar; yüzyıllar süresince değişimlere uğrayarak şekil değiştirir. Ayrıca kendisi de yeni yeni dinlere ve inanç yollarına kaynak olabilir. Bize düşense bu inançların köklerini araştırmak, tarihi olarak, bilinen hangi inanışın devamı olduklarını aramak ve bugünkü hallerine nasıl ulaştıklarını sorgulamaktır.

Araştırmalarımıza göre bunların kökleri çok derinlerde ve Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında, Küçük Asya'da doğan tarikatların (Markionizm, Manikeizm) içerisinde öğretilerinin izlerini fark etmek mümkün. Bu prensipal inançlar sonuçta, Pavlikyanlık ve Tendürekçiliğe, ki Avrupa Protestanlığının, Ermeni (Arkhvaltlılar) Protestanlığının ve Küçük Asya'nın Kızılbaşlığının doğuşuna yol açmışlardır.

Araştırmamızda öncelikle dikkat çektiğimiz kaynak inançları inceleyecek, sonra da Protestanlığın ve Kızılbaşlığın bu inançlardan nasıl doğduğunu ve mevcut zamandaki durumlarını anlatacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERMENİLERDE BAŞLICA HİRİSTİYAN TARİKATLARI

1) MARKİONİZM (MARCİONİSME)

II. yüzyılda Pontos'ta şekillenmeye başlayan Markion'un¹ Tarikatı, V. yüzyılın yarısında (449) Asurlular (Süryaniler) arasında büyük heyecana sebep oldu ve Ermeniler arasında da inanlı takipçiler buldu. Ünlü Ermeni tarihçi ve din adamı Yeznik Goghpati (Kolplu Yeznik), *Yeghdz Aghantots* (Sözde Tarikatlar) adlı eserinde onların öğretilerini çürütmeye yönelik yazılar yazmıştır.

Bu tarikat Hıristiyan ve Pagan felsefelerinin karışımı olan Gnostik² (Gnosticisme) bir inanca sahipti.

1 Markion (Marcion) Sinop'ta doğdu, öğretisini 150'li yıllarda önce Roma'da, ardından da İran'da vâz etti.

2 Çağlarının düşünürleri-filozofları olan Gnostikçiler (Gnosticist), Kutsal Kitabı felsefik açıdan yorumlar, dünyevi bilimler ve dünyevi sorunlarla uğraşırlardı. Simeon (Mok) Gnostisizmin kurucusu kabul edilir. I. yüzyılın bu tarikatı ağırlıklı II. yüzyılda Suriye ve Mısır'da gelişti. Suriye Gnostikçileri "İkilikçi" idiler. Yani iyi ve kötü prensiplerini kabul ederlerdi. (İyilik ve Kötülük) Mısır Gnostikçileri ise genellikle Panteist idiler. (Panteizm: Doğada bulunan her şey Yaradan'ın bir parçası, bir yansımasıdır. Evren ve Yaradan aynı şeylerdir.) Baur, Gnostikçileri öğretilerine göre üçe ayırır:

A) Öğretileri Hıristiyanlık, Musevilik ve putperestlik karışımı olanlar. (Valentianusculuk, Spitianusculuk, Bartadzan, Saturininos, Vasiliades)

B) Öğretileri Hıristiyanlık ve öncesi dinlerden uzaklaşanlar. (Marcion ve öğrencisi Apeles)

Eski Ahit'i (Tevrat) reddeden Markioncular Yeni Ahit'ten Luka'nın İncilini ve Pavlus'un Mektuplarını kabul eder, "İnsanoğlu İsa'yı" ise görüntüsel olarak benimserlerdi. Vaftiz olabilmek için bekâret olmazsa olmaz koşulları idi; bekârlık (evlenmemek) değerli idi. Deniz ürünleri dışında et yemezlerdi.

2) MANİKEİZM (MANİCHEISME):

Manikeizmin kurucusu Mani veya Manes³ (225-274) Zerdüşt dini öğretisiyle büyümüş ve Hristiyanlık eğitimi almıştı. Zerdüşt ve Hristiyanlık öğretilerini harmanlayarak yarattığı yeni dinle Tanrı tarafından yollanmış bir kişi, bir peygamber olarak tanıtı kendisini halka. Hristiyanlar tarafından baskı görüp kovuldu ve Mezopotamya ile İran sınırının kesiştiği yerdeki Arabion Kalesi'ne yerleşerek dini öğretisini yaymaya başladı.

Manes, Marcus isminde bir zengini yazdığı öğütnameyle ikna ederken, ayrıca Partların kralı I. Şabuh'un da dostluğunu kazandı. Fakat papazların baskıları nedeniyle Orta Asya'da bir mağaraya sığınan Manes, orada *Erdengi-Mani* adlı kitabını yazıp Gök'ten (Tanrı'dan) kabul gördüğünü anlattı. Papazlar, Manes'i "yoldan çıkarıcı" olarak suçladılar ve 274 tarihinde Kral Vram'ın emriyle derisi yüzüldü.

C) Öğretileri Musevilik ve Hristiyanlığın karışımı olup putperestliğe karşı olanlar. (Gerintos, Musevi-Hristiyanlar veya Yalancı (Sözde) Klemakçılar)

Gnostikçilerin çoğu takiyyeci idi. (Dış görünüşü) Yani Hz. İsa'nın doğumunu, yaşamını ve ölümünü varsayımsal olarak görürler ve gerçek olarak kabul etmezlerdi. Valentianus'a göre İsa, bedenini getirdi ve o bedenle Meryem'in içinden geçti. O'nun bekâretini bozmadan. Saturninos'a göre İsa'nın bedeni yoktu. İnsanlara varmış gibi göründü.

Geneldeki öğretiye göre, İsa çarmıha gerilmedi. Çarmıha gerilen, İsa'nın haçını taşıyan Kürenalı Simeon'du. Hayali (varsayımsal) öğretiye ağırlık veren Marcion, Manikeistler ve Pavlikyanlar "Varsayımçı" idiler.

- 3 Bazılarına göre Manikeizmin kurucusu Araba'lı Skutianos'tur. Onun öğrencisi olan Teribent dört kitap yazmıştır: *Sır, Başlıca Noktalar, İncil ve Hazine*. Teribent, öğretisini yaymak için Babil'e gitmiştir. Teribent'in ölümünden sonra dul eşi 7 yaşındaki Kumbriakos'u köle olarak satın almış ve kocasının öğretisiyle eğitmiştir. Sahibesinin ölümünden sonra Kumbriakos, Manes adını alarak İran'ın (o zamanki) başkenti Dizbon'a giderek kendisine vasiyet edilmiş olan öğretiyi vâz etmeye başladı.

Partlar, İsa'dan iki buçuk asır önce İran'a hükmederek halkın basit Zerdüşt dinini putperestliğe çevirmişlerdi. Sasanî I. Ardaşir, İran (Pers) İmparatorluğu'nun başına geçerek (226) eski Zerdüşt inancını yenilemeyi denedi. Mani ise bu düzenleme hareketini Hıristiyanlık öğretisi ile aşılayarak daha da ileri götürmek istedi.

Manikeizmin içinde tüm önceki dinlerin öğretileri Hıristiyanlığın rengiyle yer alır. Manikeizm, Marcianusculuk'tan ve Zerdüşt dininden çok şey almıştır.

Manikeizmin Başlıca Prensipleri:

- 1- Zerdüştlüğün birbiriyle mücadele eden “İyi ve Kötü” prensipleri, “Yaratılmamış Yaratanlar” olarak kabul edilir.
- 2- Mısır ve Hint felsefelerindeki reenkarnasyona ve ruhun gittikçe temizlenme, olgunlaşma çabasına inanılır. Yani ruh hem ölümsüzdür, hem de bedenden bedene geçip temizlenerek daha yüce veya daha sıradan yaratıkların içine girer; ta ki tam anlamıyla arınıp Tanrısallaşana dek. Bu yolla dolaylı olarak günahkârların cezalandırılması ve ahiret yaşamı kabul edilir. Ruhun arınıp asilleşmesinde “evlenmeme” akdi yapmış din adamlığı önemli bir etmen olarak kabul edilir.
- 3- Öğretilerinin içerisinde Brahmanizmin panteistik prensiplerinin izleri fark edilir.
- 4- Gnostik dışavurum sistemiyle açıklanan bir “Kutsal Üçlü” (Tetris) kabul edilir.
- 5- İsa ve azizlerin ruhları Tanrı'nın parçası olarak kabul edilir ve Güneş'in onların temsilcisi olduğuna inanılır; bu nedenle Güneş (Işık) ve Ateş saygındır.
- 6- Eski Ahit “Kötü”nün prensipleri olarak görülür ve reddedilir, Yeni Ahit ise kısmen “İyi” Tanrı'nın işi olarak kabul görür ve iman edilir.
- 7- İsa'nın gördüğü işkencelerin ve ölümünün hayali olduğu varsayılır.
- 8- Haç'a saygı gösterilmez.
- 9- Meryem bir bakire değil, bir kadın olarak kabul edilir.

- 10- Vaftiz gereksiz bir şekilcilik olarak nitelenir.
- 11- (İsa'nın) Kutsal Beden Paylaşımı ritüeli yalnızca ekmekle gerçekleştirilir, şarap “şeytani içki” sayılır.
- 12- Manikeistler gerçek anlamda vejetaryendir. Et, yumurta, süt tüketmek ve hayvan öldürmek yasaktır.
- 13- Evlilik, dinin öğretisi tam manasıyla öğrendikten ve uyguladıktan sonra gerçekleştirilir.

Manikeizm oldukça iyi düzenlenmiş bir hiyerarşiye sahipti. Mani'nin Hz. İsa gibi 12 havarisi vardı ve birinin ölümü halinde yerine bir yenisi getirilirdi, böylece havarilerin sayısı her zaman 12 olarak kalırdı. Havarilerin atadığı piskoposların sayısı da 72'yi geçmezdi (İsa'nın öğrencilerinin sayısı), piskoposlar da papazları atardı. Ayrıca mabed ve sunak hizmetkârı olarak diyakos ve vazizler vardı.

Bu tarikat yöresel olarak kalmadı, Ermenistan, Asuristan (Suriye), Mısır ve Güney Avrupa'ya (Fransa) kadar yayıldı. Ayrıca birçok ikincil tarikatın da doğuşuna vesile oldu.⁴ Yeznik Goghpati'nin Yeghdz Aghantots adlı eserinin incelenmesi sonucu, bu tarikatın Ermeniler arasında da ciddi anlamda yayıldığını gözlemleyebiliyoruz.

Bizans (Doğu Roma) İmparatoru Justinianus ve takipçileri VI. yüzyılda Manikeistlere yoğun baskılar uyguladı.

3) MDZGHNECİLİK⁵

Mdzghnecilik, Süryanilere özgü, IV. yüzyılda doğmuş bir tarikattır. Bu tarikat önemli sayıda olmasa da Ermenistan tarihi coğrafyasında da taraftar bulmuştur. Bu tarikatın içinde Manikeizmin birçok öğretisi yer bulmuştur.

4 Porporidler, Güneşin Çocukları ve Varsayıcılar (Gerçekdışıcılar) Manikeizmden doğum alan tarikatlardır. Bu tarikatlar zamanla Ermeniler arasında yayılmaya başladı. “Goryun’un da andığı şekliyle (“Tercümanlarımız onları kökten yok ettiler.”) “Satanist” tarikatı da Manikeizmin düşük ahlaklı bir dalıydı.

5 Mdzgne: Ermenice de “dua ediciler” anlamında kullanılan sözcük -ç.n.

“Mdznya”, dua eden demektir. Mdzneciler mükemmeliyete erişmek ve Teslis gözlerle görmek adına aralıksız dua etmeyi şart olarak kabul ederlerdi.

Mdzneciler kilise ritüellerini kabul etmez, evliliği aşağılarlardı. Çoğunluğu çalışmayı reddeder, açık havada yaşar, dilencilikle geçinirlerdi. Toplumun genelinin hoş görmediği “arsız” eylemlere, rahatsızlıklara da sebebiyet verdiklerinden, Mdznya kelimesi zamanla “ahlaksız”, “karıştırıcı” ve “ensest ilişki kuran” anlamlarında kullanılır hale geldi.

Şimdi geçelim Pavlikyan (Paulicien) ve Tendürekçilik tarikatlarına. Bu tarikatlar “Ermeni Tarikatları” olarak kabul görür.

4) PAVLİKİYANLIK⁶

Pavlikyanlık VII. yüzyılın ilk yarısında Ermenistan tarihi topraklarında yeşermeye başlamıştır. Manikeizmden doğmuş olsa da öğretilerinin çoğunluğu daha ziyade Marcionism kaynaklı olarak görülür.

Bu tarikatın kurucuları olarak Manikeci bir kadın olan Kalinike’nin oğulları Samosatlı (Samsat) Boğos ve Hovhannes (Paulus ve Yuhanna) kabul edilir (III. yüzyıl). Sürgün olarak gidip yerleştikleri Episparios’da, önceleri “Paulus-Yuhanna”cılık, sonra da “Paulicien” olarak adlandırılan tarikatlarını temellendirdiler. Bu tarikatın mensuplarının genellikle Ermeniler olduğu sanılır.

Bazılarına göre ise; İran’dan gelen Şiti adlı tarikatçı bir kadın (VII. yüzyıl), Ararad yöresinde Boğos (Paulus) adlı bir Ermeni ile evlenir. Boğos zamanla Şiti’nin tarikat öğretilerine meyleder ve o tarikatın Ermenistan topraklarındaki yayıcısı olur. Tarikat da onun adıyla anılmaya başlar.

Her iki Pauluslar da var olmuştur büyük olasılıkla. Samosatlı Paulus’un öğretisi “Paulinien” olarak adlandırılır Avrupalılarca. Araradlı Paulus’unki ise daha ziyade “Paulicien” olarak anılır. Katolikos II. Nerses Bagrevanlı’nın 555’te yazdığı *Ermeni Dünyası Ahit Birliği* adlı mektubunda, Pavlikyanların Samosatlı

6 Paulicienism -ç.n.

tarikatchılar olduđu zikredilir. Araradlı Paulus ise daha sonraları, VII. yüzyılda yaşamıştır.

Bazıları onların Markionistler gibi, İsa'nın havarisi Paulus'u ve icraatlarını büyük oranda önemsedikleri için bu adla anıldıklarını zanneder.

Bu öğretinin düzenleyicisi Mananallılar yöresinden Kostantinos adlı bir Ermeni'dir. Kostantin 653 yılında, Asur Ülkesi'nden getirilen sıra dışı bir İncil'i okuyarak bu tarikata meyletti ve onun vaizi oldu. Büyük bir etki yaratan Kostantin'e halk adeta tapmaya başladı.

Kostantin ve müritleri kendilerini İsa'nın havarisi Aziz Paulus'un havarileri olarak adlandırıyorlardı. Kostantin, Aziz Paulus gibi kendi takipçisi olan merkezlere mektuplar yazıyordu.

Bu tarikat çoğunlukla Küçük Ermenistan (Sivas ve yöresi), Kapadokya ve Pontos'ta yayıldı. Mayrakomlu Hovhan ve öğrencisi veya kardeşi Sarkis'in⁷ Varsayımçılık öğretileri, zaten bu tarikatın yayılma alanını hazırlamıştı.⁸

Kostantin bu tarikatın öğretisindeki Manikeizmin ilkelerini ciddi orandaeledi. Fakat halkı kendi tarikatına bağlamak için “İyinin ve Kötünün” ilkesel öğretilerini ve Mdznetik davranışları yem olarak korudu. Kostantin 27 yıl boyunca halkın üzerindeki etkisini giderek çoğalttı.

Pavlikyan Öğretisinin İlkeleri ve Tapınışı:

- 1- İki Tanrı vardır: Biri Eski Ahit'in “Kötü” Tanrısı, ki maddesel dünyayı yaratmıştır. Ve diğeri, “İyi” Tanrı, ruhani dünyanın yaratıcısı, Yeni Ahit'in Tanrısı.
- 2- İnsanların iyi nitelikleri “İyi Tanrı” tarafından verilmiştir, kötü nitelikleri ise “Kötü Tanrı” tarafından.
- 3- İyi Tanrı insanların ruhunu yaratmıştır. Kötü Tanrı (Demiurgos) ise bedenlerini.
- 4- Gnostikler gibi Teslis'i kabul ederler; “Baba”dan doğma veya kaynaklı “Oğul” ve “Kutsal Ruh”. Fakat “Baba” ile eş güçte olmayan.

7 Sarkis, “Sarkiscilik” adlı tarikatın kurucusu kabul edilir.

8 Krtenalı Teodoros'un Mayrakomlulara mektubu (Venedik 1833).

- 5- Kurtarıcı İsa kendi bedenini Gök'ten getirdi ve bir kanaldan Meryem'in içine girdi. Bu nedenle İsa'nın gerçek annesi Meryem değil, Gök'tür. Meryem, İsa'dan sonra başka evlatlara da sahip oldu.
 - 6- Eski Ahit reddedilir. Yeni Ahit'ten ise Aziz Paulus'un mektupları ve kendi liderleri Boğos'un öğrencisinin eseri olan İncil kabul edilir.
 - 7- Vaftiz su yerine söz ve şekil olarak gerçekleştirilir.
 - 8- "Kutsal Beden Paylaşımı" maddi olarak değil, söz ve şekil olarak gerçekleştirilir.
 - 9- Azizlerin inayeti reddedilir ve onların resimlerine gösterilen saygı putperestlik olarak nitelendirilir.
 - 10- Haç'a saygı gösterilmez ve Haç'ın Tanrısal güçten yoksun olduğu düşünülür.
 - 11- Kilise hiyerarşisi reddedilir.
 - 12- Müron'a (Kutsal Yağ) saygı gösterilmez ve ona herhangi bir özellik yüklemes.
 - 13- Kilisenin tören ritüeli reddedilir (buhur, mum, kurban, secde).
- Odzunlu Filozof Hovnan, *Pavlikyanlara Karşıtlık* makalesinde (1833 Venedik Basımı) onların "çok acayip" tapınma ve davranışlarını, "Akıl almayacak karmaşalar" olarak niteler.
- Bu nitelemeleri özetleyecek olursak:
- a- Mısırlılar gibi, fare avcılarına (kediler) saygı sunarlar.
 - b- Hanes ve Hamres gibi, Olimpos'un şimşekler çaktıran ve köpükler saçan devine secde ederler.⁹
 - c- Büyücülük yaparlar.
 - d- Güneş'e ve Ay'a taparlar.
 - e- Unu gençlerin kanıyla yoğurarak sözde kutsal ekmek hazırlarlar.

9 Hanes ve Hamres tarikaçıydı. Kendilerine atfedilen (tüm dinlere karşı olan) kitapları, o dinlerin ilginç bir karışımını öğreti olarak sunardı. Bu kitap aynı zamanda "Şeytani" sanata özel, tanıtımlarla doluydu.

- f- Bir kadının ilk doğan bebeğini ölene dek birbirlerine atarlar ve kimin elinde can verirse onu kendi uluları sayarlar.¹⁰
- g- Mdznecilike itibar eder; ana, bacı, baba, kardeşle yatarlar.

Bizim yorumumuza göre, bu “acayıplikler”in hiç değilse bir kısmı iftiradır ve muhafazakârlar egemen zihniyetin kabul etmediği tüm inançlara bu tür kirli yakıştırmalar atfederler; tıpkı şimdilerde Kızılbaşlara yaptıkları gibi.

Katolikos Nerses III. (Şinoğ “Yapıcı”) (641-661), “öğüt ve tavsiyeler”i bir fayda sağlayamayınca, siyasi güçler marifetiyle Pavlikyanların alınlarına işaretler nakşettirerek onları ülkeden sürdürmüştür (655).

Sürülen Pavlikyanlar, Hakarlı emirlerin göz yummaları ve izinleri sayesinde on yıllar sonra Ermeni topraklarına geri dönmeyi başardılar. Ve zamanın dini tartışmalarına “Varsayımcılar” olarak karıştılar. Sonuçta 717’de, Pavlikyanlar ve Sarkisyanlar Emir Velit’in desteğini kazanıp ondan aldıkları güçle, “İkona Kırıcı”, “Haç Kırıcı” kaoslar yarattılar. Ve hatta Odzunlu Hovnan’a göre, “Pavlikyanlar kendi çocuklarını İncil yerine “yabancılar”ın söylencelerle dolu kitaplarındaki bilgilerle putperestçesine eğittiler.”

Nıpırgert (Silvan) yakınlarındaki Cırka gölü çevresini ana merkezleri yaptılar ve burada, dışa karşı İslamlaşmış görüntüsü veren bir topluluk meydana getirdiler. Söylenene göre, bu topluluk zamanla Ezidîliği meydana getirdi (Rahip P. Sarkisyan, Manikea-Pavlikyan Tendürekli Tarikatı Üzerine Araştırmalar, Venedik 1893, sf. 55).

Biz, Ezidî inancının Pavlikyan Tarikatı’ndan tamamen ayrı ve farklı olduğunu kabul ediyoruz. Bu nedenle çalışmamızın dışında tutuyoruz; Sarkisyan’ın burada işaret etmek istediği Kızılbaşlar olsa dahi...

Odzunlu Hovnan Katolikos’un (717-728) 719’da Dvin’de topladığı Konsül’ün esas konusu Pavlikyanlardı. Bu konsülün aldığı karara dayanarak; onları tüm kilise paylaşımlarından mahrum et-

¹⁰ Bu madde Pepulalılar Tarikatı’ndan alınmıştır. Büyük olasılıkla Odzunlu Hovnan bunu yanlışlıkla Pavlikyanlara atfetmiştir.

menin yanında, onların koruyucusu konumundaki Emir Velid'in güven ve dostluğunun da kazanılması ve onun eliyle Pavlikyanlara baskı uygulanması da sağlandı. Bu baskıların emri, büyük olasılıkla Şam'daki Emir-ül Ümerâ II. Ömer'in 720 yılında yaptığı Ermenistan ziyareti vesilesiyle verildi.

Odzunlu Hovnan Katolikos, Pavlikyanlığı kansız bir şekilde ortadan kaldırdı. Fakat büyük olasılıkla, tarikat kendini "Varsayımçılık" adı altında gizledi.

720 yılında Halife II. Ömer boğularak öldürüldü. Onun yerine geçen II. Yezid (720-724) Hristiyanlığa karşıydı ve Pavlikyanlara sahip çıktı. Haker'daki Emirlerin koruyuculuğu sayesinde bu tarikat yeniden yayılmaya başladı. Öte yandan, Bizans imparatorlarından Nikeporos (802-811) da korudu Pavlikyanları. Fakat onun ardından gelen İmparator I. Mikael yeniden baskı uyguladı.

Ermeni kökenli Bizans İmparatoru V. Leon (813-820) ise, Pavlikyan Tarikatı'nın ritüellerinin incelenmesini emretti. Bu emrinin uygulanması görevini de Neo-Kesaria (Niksar) piskoposu Tovmas ile Küçük Asya Valisi Parakhintakes'e verdi.

Anılan dönemde Pavlikyanlar ikiye bölünmüştü. Grupların birinin başında "Şnaparo" (Köpek ahlaklı-Ahlaksız) diye adlandırılan Vahan, diğerinin başında ise Sarkis vardı. Bunlar, yukarıda bahsettiğimiz denetçileri öldürerek Melidine'ye (Malatya) kaçıp Hakerlı Emir'e sığındılar. Emir kendilerine Argas kasabasını yurtluk olarak verdi. Buraya yerleşen Pavlikyanlar Bizans İmparatorluğu topraklarına saldırılar düzenleyip yağmalar yapıyor, esir kaldırıyorlardı.

İmparatoriçe Teodora, oğlu III. Mikael'in (Sarhoş) naibi olduğu süre zarfında (842-867) Pavlikyanları baskı altına alıp saldırılar düzenledi (853-856). Bu saldırılar süresince yalnız Küçük Asya'da yüz binlerce insan kırımdan geçti. Bu kırımlara yaşlı babasını kurban veren Kabaras (Karpas), ordudaki görevini bırakarak Argas'a gitti ve 5000 kişilik Pavlikyan gücünün başına geçti. Malatya Emirine ve Halife'ye başvurarak onlarla ittifak kurdu, büyük bir saldırıyla Amarasa ve Divriği kalelerini zapt ederek, Divriği kalesini kendine merkez yaptı. Malatya Emiri Ömer ve

Tarsus Emiri Âlim'in de desteğiyle Bizans topraklarına saldırılar düzenleyip yağmalar yaptılar.

Pavlikyan birlikleri Emir Ömer'in ordusuyla birlikte Samosat ve Amasya civarında Bizanslıları yenilgiye uğratıp (858) Bütanya ve Sinop'a ulaştılar. Pavlikyanlar ve Araplar, Malatya'yı zaptetmeye gelen Bizanslılara büyük bir katliam uyguladılar. Emir Ömer 861'de Pavlikyanlarla birlikte Kapadokya, Pontos ve Kilikya'da büyük yağmalar yapıp 60.000 esir götürdüler. Ertesi yıl Bizanslılar Ömer'in ordusunu yenip kendisini de öldürdüler, fakat Pavlikyanları dize getiremediler.

Karpas'ın oğlu Gürşah, Ömer'in yerine gelen Malatya Emiriyle ittifakını yeniledi. Birlikte Bizans topraklarına saldırılara devam edip Efes ve Nicea'ya (İznik) kadar yağmalarını sürdürdüler. III. Mikael barış önerdi, Pavlikyanlar bunu reddederek dinî ve siyasi özgürlük talep ettiler.

Makedonyalı I. Basileios¹¹ (866-886) barış ve esir değişimi önerdi. Buna karşılık Gürşah, Bizanslıların Küçük Asya ülkelerinden çekilmelerini şart olarak öne sürdü. Bu kabul edilemez şart üzerine Vasil, büyük bir ordu ile (871) zorlukla da olsa Pavlikyanları yenilgiye uğrattı. Fakat onların inini, sağlam Divriği'yi zaptedemedi. Pavlikyanlar 873'te yeniden başkaldırdılar, Bizans bu sefer Kumandan Kristapor'u büyük bir orduyla Pavlikyanların üzerine yolladı. Kristapor Divriği'yi zaptederek yerle bir etti ve Gürşah'ın başını keserek Bizans'a yolladı.

Tarih, tam bir yüzyıl kadar Pavlikyanlar konusunda suskun kaldı. X. yüzyıl başlarında yeniden sahneye çıktıklarında ise, Antakya Patriği Teodor'un önerisiyle Bizans'ın Ermeni asıllı İmparatoru Hovhannes Cımişkik (Cemişgezekli) onları önce Konstantinopolis'e (İstanbul), ardından da birçok tarihçinin "Ermeni Tarikatçıları" ve "Pavlikyanlar" olarak andıkları Philiphopolis'e (Filibe) sevk etti (970).

İkinci bölümde de göreceğimiz gibi, Avrupa Protestanlığına kaynak teşkil edenler, işte bu sürgünler oldu.

11 I. Vasil -ç.n.

Ermeni asıllı bu tarikatçıların kalıntıları, günümüzde Filibe ve civarında hâlâ yaşamaktadır ve “Paulician” olarak adlandırılmaktadır. (1910’lar -ç.n)

5) TENDÜREKLİLER (TONDRAGETSİLER)

Tendürekliler Tarikatı IX. yüzyılın ilk yarısında Abahunilerin yurtluğu olan Tendürek yöresinde ortaya çıktı. Bu tarikat, Pavlikyanların devamı olarak kabul edilir.

Yabancılar, Galatya’nın Anis bölgesindeki Tabia kenti yakınlarında doğmuş olan Sarkis’i bu tarikatın kurucusu olarak işaret ederler. 801 tarihinden itibaren vaazlar verdiği bilinen Sarkis, 834’te öldürülmüştür.

Ermeniler ise, Dzaghgodın yöresi Zarehavan köyünde yaşayan Sımpad’ı kurucu olarak kabul ederler. Sımpad, Abahunilerin Tendürek (Tondrik veya Tondrak) kasabasına gelerek orayı öğretisinin merkezi yapar ve Ovalı Hovhannes’in makalelerini öğütlemeye başlar. (833-855)

Genellikle bu iki kurucu iki ayrı kişi sayılır. Fakat Peder H. Sarkisyan, bu iki kurucunun, baskılar nedeniyle merkez ve isim değiştirmiş olan aynı kişi olduğunu kabul eder.

Narekli Krikor’un “Tendüreklilerin Lânetli, Zehir Kusan Akitli Sözde Tarikatı Hakkında” adlı makalesinde onların öğretileri ile ilgili açıklamalarından anladığımıza göre; Tendürekliler kutsal ekmeği sıradan bir yiyecek olarak kabul ediyor, vaftizi ise basit, “yıkanılan su” olarak görüyorlardı. Evliliği reddediyor ve “kişiler yeter ki birbirlerini sevsinler. Tanrı, aşk ve sevgi ile birleşmeyi irade buyurmuştur. Evlilik akdiyle değil” diyorlardı. Kilise hiyerarşisini reddedip takdis edilmeksizin papazlık yapıyorlardı. Haç’ı kutsal kabul etmiyor, Tanrı’ya adanan adak ve armağanlarla alay ediyorlardı. Dua ederken diz çökmeyi yersiz görüp Pazar gününü “Kutsal” kabul etmiyorlardı. Mdzneçilik, yani ensest ilişki yasaklanmış değildi. Kendi tarikat kurucuları Sımpad’ı “Krisdos” (Kurtarıcı –Hz. İsa’nın sıfatı) olarak adlandırıyor ve onun öğrencilerini yaşamlarının sığınağı olarak nitelendiriyorlardı.

Narekli Krikor makalesinde belirttiği üzere, “onların ahlaksızlıklarının yalnızca birazını, tabii ki başlıcalarını” hatırlatır.¹²

Lastivertli Aristages, onların davranışlarını yorumlamayı kendine zül addederek yalnızca “sapkınlık” olarak niteler. Krikor Magistros (Âlim) bir makalesinde az da olsa onların “tiksindirici” öğretileri hakkında bilgi vererek, “aleni ve ayrımsız, erkek, kadın, aile farkı gözetmeksizin; yani birbirlerinin karılarıyla karışık olarak ilişki serbestti” der.

Sımpad çok usta bir hatipti. Kısa sürede Tendürek ve çevre halkının düşünsel yaşamı üzerinde etkili oldu. Öyle ki, Narekli Krikor’un aktardığına göre; “Gerektiğinde müridlerini hapseder, sürgün eder, yeni doğmuş bebekleri boğdurtur, evli kadınların başkalarıyla birlikte olmalarına izin verir (kadınlar genele ait, ortak idiler), yalnız yaşayan bakireleri kendi öğrencilerine iğfal ettirir, güzel delikanlıları yabancılara satardı.”

Doğal olarak (doğruluk derecesi bir yana), Hagarlı Emirler gibi hükmedenlerin koruyuculuğu olmasaydı, tüm bunlar affedilecek, göz yumulacak uygulamalar değildi. Bu söylentileri doğrular nitelikte olmak kaydıyla, Hakarlıların Sımpad’ın uygulamalarını sıklıkla desteklediği görülmektedir.

Bu tarikat zamanla çeşitli yörelere yayıldı. Tulayl¹³ ve Hnus¹⁴ onların ikinci dereceden merkezleri oldu. Tarikatın Ararad çevresi ve Taron (Muş) yöresine de yayılmış olduğu görülmektedir.

12 Zannımızca Narekli Krikor, Tendürekli Tarikatı’nın öğretilerini yansız bir bakışla aktaramamıştır. Tahminimize göre, bunlardan türeyen diğer tarikatların (Arkhvalt-lılar) öğretileri üzerindeki incelemelerinin sonucu olarak, daha yoğunluklu olarak bunları aşağılayan bir tablo çizmektedir. Narekli Krikor’un daha pek çok sözlerinden de anlaşıldığı üzere, Tendürek’te bir mecûsî tapınağı (ateş tapınağı) vardı. Peder Ghevont Alişan’ın aktardığına göre bu bir krater ağzıydı ve köyün adının “Tonrik” veya “Tonrak” olarak anılmasını ona bağlar. (Tonir Ermenicede ‘Tandır’ anlamındadır.) Sımpad buraya gelmeden önce, burada zaten ateşe tapınanlar vardı. Bu durum Sımpad’ın orayı tarikatına merkez olarak seçmesini kolaylaştırmıştı.

13 Büyük olasılıkla Amasya ile Tokat arasındaki Turhal kasabası.

14 Hnus’taki tarikat bunlardan biraz farklıydı ve daha çok Manikeizm olarak adlandırılırdı.

Ovalı Hovhannes Katolikos onlarla sıkı mücadele etti. Narekli Anania da onların inançlarını eleştiren iki kitap yazdı.¹⁵ Ermenistan genelinde “İnançları Denetleyen” Engizisyon benzeri mahkemeler kuruldu. Ayrıca Gıcv Manastırı¹⁶ rahiplerinin bu tarikata meylettikleri hissedilince, Narekli Krikor manastırın baş rahibine “uyarıcı” bir mektup yazdı.¹⁷

XI. yüzyılın başında Hark yöresinin dini bütün piskoposu Hagop, Sımpad’ın öğretilerini kabul etti. Piskoposluğuna bağlı halktan birçok kişi de onu takip etti.¹⁸ Hagop kendi yöresini bu tarikatın öğretilerine göre yönetmeye başlayınca Ermenistan’da büyük bir toplumsal sarsıntıya sebep oldu. Her tarafta dinsel tartışmalar ve dinmez kavgalar başladı. Piskopos Hagop iki kez dinî Divan’da yargılandı, fakat ustalıkla bu suçlamalardan kurtulmayı başardı.

Sevanlı Sarkis Katolikos (992-1016), bu yargılamalardan sonra Hark’ta Kilise Konseyini topladı.¹⁹ (1002) Hagop piskoposluk makamından zorla bu konseye getirilip yeniden yargılandı. Yargılama sonucu Hagop görevinden azledilerek tüm ruhani dereceleri geri alındı ve alını “karga resmi” ile dağlanıp halkın içinde aşağılanarak gezdirildi.²⁰

Hagop, Bizans işgalindeki Ermeni topraklarına geçti. Orada da ağır baskı görüp kovulunca önce Tendürek, ardından da Mufarzin’e (Silvan yöresi) gitti ve böylece bu tarikat Ermenistan’da son buldu.

Lasdivertli Aristages’in bizlere aktardığına göre, aynı zaman diliminde Kuntsik adlı bir rahip, Mananallıların Şirni kale-kentine yerleşerek Tendürekçi öğretiyi yeniden yaymaya başladı.

Takipçileri arasında Hranuş adlı bir asilzâde hanım ve onun kardeşi Prens Verver de bulunmaktaydı. Bu tarikat Mananallılar

15 Bu kitaplardan biri, Peder P. Sarkisyan’a göre, kaybolmuştur. Diğeri ise “Tövbe Kitabı” “Ararad” dergisinin Ocak 1892 sayısında yayınlanmıştır.

16 Bu manastır Mok yöresindedir (Bahçesaray).

17 Peder P. Sarkisyan bu mektubu 1893’te Venedik’te yayınlamıştır.

18 Lasdivertli Aristages Başlık: 22 ve 23.

19 Bu konsey “Hark Konsülü” olarak anılır.

20 Anlaşılan o ki, bu tür tarikatçılara ceza olarak uygulananlardan biri de karga şekli verilmiş bir demirle “alın dağlamak” olsa gerek.

arasında çok yayıldı. Fakat Bizans tarafından yollanan yargıç Eliyazar onların inini yerle bir etti (1005).

Krikor Pahlavuni (Pehlevilerin Ermeni kolu) Magistros 1048 yılında, [O dönemin Vaspurakan-Van ve Taron-Muş Dük'ü] tövbe edip tarikattan ana kiliseye dönen iki eski papazdan bilgi edinerek Tendürekliler tarikatını, o sıralar Bizans'ta bulunan, dönemin Katolikosu Bedros Kedatarts'a (Tersakan Çayı ismini bu Katolikosla ilgili bir anlatıdan almıştır) yazdı (1050).

Bu yazıyla Katolikostan ve İmparator Kostantin Monomon'dan bu tarikatı ortadan kaldırmak için izin istedi, aldığı olur ile de eyleme geçti. Öncelikle tarikat öğretisine bağlı kalmakta direnenleri yönettiği topraklardan sürgün etti, ardından da merkezlerini yerle bir etti. Liderleri olan Ghazar'ı (Lazar) şiddetle cezalandırıp tapınaklarının üstüne Surp Kevork (Aziz George) Kilisesi'ni inşa etti.

Bu vesileyle binlerce tarikat mensubu Ana Kilise'nin bağrına döndü. 1051 yılında toplanan ikinci Hark Konseyi'nde Tendürekliler Tarikatı üyeleri için "Lânet" okundu ve Bıcnı Piskoposuna, Ana Kilise'nin bağrına dönenleri vaftiz etmesi önerildi. Krikor Magistros, öğretilerine bağlı kalmakta ayak direyenlere yoğun şiddet uyguladı. Bunlardan bir kısmı, "iftiraya uğradıklarını" beyan ederek Süryani Katolikosuna sığındı, bazıları da Büyük Ermenistan taraflarına göçtü.

Krikor Magistros, Süryani Katolikosunu uyarmak ve ona sığınanların yalanlarına kanmamasını sağlamak için bir mektup yazdı.²¹ Ayrıca hâlâ Tulayl'da bulunduklarını tespit ederek, Tulayl'ın Ana Kilise'ye bağlı dinî önderi Tendürekli Sarkis'e de uyarıcı bir mektup yazdı.²²

Tarikatçılar, Krikor Magistros'un kendilerine uyguladığı baskılarla ilgili, Bedros Kedatarts Katolikosa şikâyetle bulundular. Tabiatıyla bu şikâyet dikkate alınmadı Katolikos tarafından ve Krikor Magistros'un çabaları sayesinde bu sapkın tarikat dağıldı.

21 Krikor Magistros'un Makaleleri, Makale No: 57. Yayınlayan K. Kostanyants Aleksandrapol (Gümrü) 1910.

22 Makale No: 57 Krikor Magistros.

Ovalı IV. Hovhannes Katolikos döneminde ortaya çıkan bu tarikat Bedros Kedatarts Katolikos döneminde son buldu. Krikor Magistros'un yazdığına göre, 13 Katolikos²³ "bu tarikat döneminde kederle mezara indi." Krikor Magistros 58. makalesinde bu süreyi 170 yıl olarak hesap ediyor. Aynı yazar, Anili Rahip Sarkis'in el yazmalarının birinden²⁴ yaptığı aktarımda da, aynı sürenin iki asırdan fazla olduğunu itiraf ediyor. Gerçekten de 832'de doğan bu tarikat, 1051'de ortadan kaldırıldı. Bu da iki asrı aşkın bir süreyi gösterir.

Yine de bu tarikat kökten yok edilememişti. 1136'da Ermeni Mezopotamya'sının Amayk ve Şıbıldan yörelerinde, Krikor Pahlavuni (Pehlevî) Katolikos zamanında yeniden ortaya çıktı. Katolikos, bu "yoldan çıkmışlar" ile ilgili bilgilerin yazıya dökülmesi görevini kardeşi Nerses Şnorhali'ye (Lütüflu) verdi. Bu el yazmalarından edindiğimiz bilgilere göre "Yeni Tendürekliler" tapınakların yapımını gereksiz buluyor ve "Kilise biziz, bizim inşa ettiklerimiz değil" diyorlardı. Kilisenin ana ayin yöntemlerini fazlalık olarak kabul ediyor ve bunları kapsayan *Kilise Ayin Yöntemleri Ana Kitabı*'nı (Maşdots), yazarı tarafından düzenlenmiş ve yabancılardan alınmış olduğunu iddia ediyorlardı, vs. vs... Tarih, bu Yeni Tendürekliler Tarikatı hakkında sessiz kaldığından, uzun süreli işlevinin olmadığı sonucuna varıyoruz.

Hnus'un da Tendüreklilerin merkezlerinden biri olduğunu belirtmiştik. Tarikatın kaderini doğrudan etkileyen iki konseyin (1002 ve 1051) toplandığı Hark yöresinin bu önemli kentinde belli ki tarikatın öğretisinin ana prensipleri tamamıyla silinememişti. 19. yüzyıla kadar müridler gizlice de olsa varlıklarını sürdürmüşler ve 1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında, öğretilerini de kendileriyle birlikte Aleksandrapol'a götürmüşlerdir. Ki, aşağıda ayrı bir başlıkta inceleyeceğimiz "Avrupa Protestanlığı"na oldukça yakındır bu prensipler.

23 Ovalı Hovhannes, Saklı Zakarya, Garnili Kevork, Yeğvartlı Maşdots, Tarihçi Hovhannes, Stepanos Rştuni, Teotoros Rştuni, Yeghişe Rştuni, Moklu Anania, Vahan Süni, Sevanlı Stepanos, Haçik Arşaruni, Sevanlı Sarkis.

24 "Manikelilerden Tendürekliler, ki, iki yüz yıldan daha uzun bir süre, tüm dünyayı kendi yozlaşmış inançları ile Mecûsî bir sunak gibi (Ateş sunağı) taş kestiler."

İKİNCİ BÖLÜM

HIRİSTİYAN PROTESTANLIĞININ DOĞUŞU

Ermenistan’da yayılmış ve doğmuş çeşitli Hıristiyan tarikatlarını incelerken, birbirlerinden doğduklarını ve zamanla değişikliklere uğradıklarını gördük. Marcionism’de baskın olan putperest felsefe, Manikeizmin miras aldığı Mısır ve Hint reenkarnasyonu, Manikeizm ve Pavlikyanlığın “İyi ve Kötü Tanrı”cılığı ve Zerdüsti öğretisi, bunlardan gitgide dışlanmıştı.

Manikeizmin ve Pavlikyanlığın kabul ettiği Gnostik söylemdeki Teslis olgusu ve Marcionism’in, Manikeizmin ve Pavlikyanların tapındığı varsayıcı öğretisi Tendüreklilerde görülmez. Bu konuda sahip oldukları inanışlarla ilgili bizimkileri protesto etmemeleri, onların Ortodoksların öğretilerini kabul ettiğini gösterir.

Eski ve Yeni Ahidin “Kutsal Kitap” olarak ayrıştırılmasını, Manikeistlerin ve Pavlikyanların Yeni Ahit ve özellikle İncil ve Paulus’un Mektupları’na gösterdiği saygıyı Tendüreklilerde göremeyiz. Tendürekliler büyük olasılıkla Kutsal Kitabı bir bütün olarak kabul ediyorlardı.

Kilisenin *Yedi Temel Prensipleri*’ne gelecek olursak:

Pavlikyanlar ve Tendürekliler Müron’un kutsallığını reddettileri için, buna bağlı olarak, onunla uygulanan (Mühürleme) takdisi de reddetmiş oluyorlardı. Tendürekliler nikâhı da reddediyor ve “Tanrı sevgidir ve sevgiyle birleşilmesini irade buyurur; nikâhla değil” diyorlardı. Pavlikyanlar ve Tendürekliler kilise hi-

yerarşisini de yok sayıyor ve nasb atanmayı (derece alma) takdisle değil, kendilerince bir “ayin”le yerine getiriyorlardı.

Vaftiz, Mdzneçiler ve Manikeistler tarafından “fazladan bir şekilcilik” olarak kabul ediliyordu. Fakat Pavlikyanlar bunu düşünce ve şekil olarak yerine getirmeye başladılar. Tendürekliiler ise yalnızca su ile uyguladılar.

[İsa’nın] Kutsal Beden Paylaşımı’nı¹ Manikeistler ekmekle yerine getiriyorlardı. Pavlikyanlar söz ve şeklen, Tendürekliiler ise ekmek ve (muhtemelen) şarapla uygulayıp, “basit, sıradan yiyecek” olarak adlandırıyorlardı.

Günah İkrarı ve Tövbe Çilesi dönemi uygulaması konusunda, bizim suçlayıcılarımız tarafından herhangi bir şey konu edilmemiştir. Muhtemelen papaz ve rahiplere itirafı reddederek, Tanrı huzurunda veya herkesin önünde günah itirafını ve tövbe beyanını uygulamayı kabul ediyorlardı. Tıpkı kendilerinden doğan Arkhvaltlılar gibi... Bu tarikatlar bir tek şu üç prensibi kabul ediyorlardı: Vaftiz, Kutsal Beden Paylaşımı ve Tövbe (Nedamet getirme-çile çekme).²

İkincil konulara gelince:

Manikeistler, Pavlikyanlar ve Tendürekliiler Haç’ı kutsal saymazlardı. Meryem’in kutsallığını kabul etmeyerek, onu, İsa’dan başka çocukları da olan sıradan bir kadın sayarlardı. Azizlerin inayetini ve ikonalara saygıyı reddeder, kurban adamayı putperestlik inancı olarak görürlerdi. Kilise içinde buhur ve mum (çerağ)

1 Kutsal Beden Paylaşımı: Iniciation -ç.n.

2 Quakerler dışında tüm Protestan Kiliseleri yalnızca iki prensibi kabul ederler. Bunlar “Vaftiz ve Kutsal Beden Paylaşımı’dır.” Quakerler ise hiçbirini kabul etmezler. Lutheranlar ve Piskoposçular son kutsanmayı, Müron’la olmaksızın, kabul ederler. Methodistler, hastaları “tedavi” maksatlı takdis ederler. (Havari Jakobos’un mektubundaki talimatına binaen). Quakerler dışında tüm kiliseler ruhani kişilerin kilise hiyerarşisine katılım ve derece-rütbe almaları ritüelini kabul ederler. Fakat bunları “Ana Prensip”lerden biri olarak değil de, kilisede kıyılan “nikâh” ve benzeri bir ayin veya seremoni olarak görürler. Din adamları önünde, gizli günah ikrarını tümü de reddeder. Protestanlar, tövbeyi, nedamet getirmeyi ve çile çekmeyi kabul ederler (özellikle Methodistler). Fakat bunu asla bir “Ana İman Prensibi” seviyesine oturtmazlar. Ermeni tarikatları ve şimdiki Protestanlar arasındaki başlıca fark budur.

kullanımını, dua esnasında diz çökme ve secde etmeyi gereksiz şekilcilikler olarak nitelerlerdi.

Pavlikyanlarda ve Tendüreklilerde, Marcionistler ve Manikeistlerde var olan “vejetaryenlik” görülmezdi; oruç konusundan ise hiç söz edilmezdi.

Şimdi, tüm bu oluşumların, fikirlerin ve uygulamaların Avrupa’ya taşınmasının nasıl olduğunu inceleyelim.

1) AVRUPA PROTESTANLIĞI³

Önceki bölümlerde Ermeni asıllı Pavlikyanların hangi şartlarda Bulgaristan’a ve özellikle de Filipopolis’e (Filibe) sürgün edildiklerini gördük. Onların sürüldükleri tarihlerde (970), Tendürekliler zaten bir asra yaklaşan bir süredir Pavlikyanların yerini almıştı. Bu nedenle, sürülenlerin çoğu Tendüreklilerdi. Sürgünde adlarının anılmamasının nedeni, o dönemde “Tendürekliler” adının genele henüz yayılmamış olması ve çoklukla da “Pavlikyanlar” adı altında tanınıyor olmalarıydı.

Bu tarikatçılar sürgün yerlerinde de kendi öğretilerini öğütlemeye başladılar. Gerçi zorlukla ve az sayıda da olsa kendilerine Bulgar müritler buldular. Müritlerinden biri olan Papaz Yeremia Bogomil’in adıyla, “Bogomil Tarikatı” olarak anılmaya başladı öğretileri.

Makedonya’nın Trakovitsa kentinde ortaya çıkan “Kattarianlar Tarikatı”nın da, öğretilerindeki büyük benzerlikler nedeniyle Pavlikyanlardan doğmuş olma olasılığı ağır basmaktadır.⁴

Ortodoks Bulgarlar hiç de iyi gözle bakmıyordu bu Ermeni asıllı Pavlikyanlara ve onları takip eden az sayıdaki Bulgara. Tarikatçılar ve Ortodokslar arasında tartışma, kavga ve düşmanlık eksik olmuyordu. Rumların ve Bulgarların uyguladıkları bü-

3 Bu başlık altındaki yazı kısmen, Dzaghik (Çiçek) dergisinin 1897 Haziranında yayımlanan 24/4 sayısındaki, “Ermeniler ve Protestanlığın Başlıca Kurucu Unsurları” adlı makalemden alınmadır.

4 Bu isim Yunanca Katar: Temiz-pak kelimesinden gelir. “Halis inançlılar” veya “Pak İnanlılar” olarak tercüme edilebilir.

yük baskılara ve nefretle yaklaşımlarına rağmen Filipopolisli Pavlikyanlar inançlarına bağlılıkta çok sağlam kaldılar.

XII. yüzyılın sonlarında, Alman İmparatoru Frederich Barbarossa (Kızıl Sakal Frederik) III. Haçlı Seferi'nin başına geçti. Bulgaristan'dan geçerken, Rumların⁵ sebep olduğu dolaylı zorluklar nedeniyle silah zoruyla ilerlemek zorunda kaldı ve halka büyük korku saldı. İmparator daha Filipopolis'e ulaşmadan ülkenin Ortodoks halkı kaçtı, oysa Pavlikyanlar kaçmadıkları gibi, imparatoru karşılamaya çıkıp dostluk gösterdiler. Bulgarların ve Rumların çektiklerini anlattılar ona. İmparatorun onlara gösterdiği yakınlık ve dostluk Pavlikyanları Haçlılara meylettirdi. Öyle ki, Pavlikyanların çoğu Haçlıların inancını, Katolikliği kabul etti: Filibe'de bugün bulunan Katolikler Pavlikyanların torunlarıdır.

Aynı şekilde, büyük ihtimalle Haçlılar arasında da Pavlikyan öğretisini benimseyenler oldu ve onların öğretilerini kendi yurtlarına götürdüler. Bu öğretiler, özellikle İsviçre'de Vadualar⁶ ve güney Fransa'da Albikianlar⁷ arasında yüksek kabul gördü. Burada yayılan fikir ve öğretiler Luther⁸ (1520), Calvin ve diğerleri eliyle Avrupa Protestanlığının doğuşunu sağladı. Böylece, dolaylı da olsa Ermeniler, Protestanlığın kurucusu oldular.

Filipopolisli Bulgarların ve özellikle Pavlikyanların kıyafetleri, dantel işlemeleri, barları (folklorik dans) ve davranış şekilleri Ermenilerinkilerle büyük benzerlik gösterir. Yine Pavlikyanlar eliyle oluşan uygarlık ve yetenek aktarımı nedeniyle, bu birbirinden uzak iki ülke halkları arasında büyük benzerlikler meydana gelmiştir.

5 Bizanslılar -ç.n.

6 İsviçre'nin Vaud kasabası merkezleri olmuştur. Buradan Fransa'nın Provance iline geçtiler. Fransa Kralı I. François XVI. yüzyılda saldırıya geçip hepsini yok etti. Valdocu Protestan Tarikatı'nın "Yok Edilme Emri"ni ölüm döşeginde, okumadan imzaladı (1547).

7 Fransa'nın Tarn yöresinin Albi kenti bu tarikatın (Albigeois Tarikatı) merkezi olduğundan Papa III. Innocentius 1209'da Albigeoislara karşı Haçlı saldırılarını başlattı. Bu saldırılar 20 yıl sürdü. Maksat, bugünkü Fransa'nın güneyindeki mürted Katharları yok eymektir.

8 Narekli Anania, *Günah İkrar Kitabı*, Miyapan Yayınları, Ararat dergisi -Önsöz- 1892.

Filipopolis Pavlikyanları Slav Bulgarlardan daha güzel ve becerikliydiler. Pavlikyan kadınları, Ermeni hemcinsleri gibi, daha geniş bele ve güzel gözlere sahiptiler. Filipopolis'i ziyaret eden bir yabancı, aynı şehrin içinde iki ayrı ırkı bir arada görmenin şaşkınlığını yaşıyordu. Bunlar, sahip oldukları yeteneklerle de farklılıklarını belli ederlerdi.

Bu olağanüstülük, bizi bu konunun sebebini incelemeye yöneltti.

2) ERMENİ PROTESTANLIĞI VEYA ARKHVALTLILAR TARİKATI

Tendüreklilerin merkezlerinden Hark yöresinin Hnus kasabasında, bu tarikatın ateşi büyük çabalara rağmen tamamen sönmüş değildi. 1829'daki Osmanlı-Rus Savaşı sırasında buralardan Kafkaslara göçen ve Aleksandrapol ile çevresinde ve özellikle Arkhvalt köyünde kümeleşen göçmenler arasında görürüz bu tarikatı ve bu nedenle "Arkhvaltlılar" olarak adlandırırız.

Aleksandrapol ve Kağızman'da da bu tarikat mensuplarından mevcuttu. Arkhvaltlılar kendilerini gizlerdi; görünürde diğerleriyle birlikte kiliseye gider, kutsal ekmeği paylaşır ve vaftiz olurlardı. Erişkinlik dönemlerinde ise kendi öğretilerine göre vaftiz olur, özel giysi kullanmayan dinî önderleri eliyle kutsal ekmeği paylaşırlardı. Dinî önderleri Ana Kilise Prensipleri dışında gizlice takdis edilirdi.

Rus hükümeti ve Echmiyadzin Kutsal Sinodu 1837-1839 yılları arasında, sapkınlıkları önlemek amacıyla bu tarikatçılarla ciddi olarak uğraşmak zorunda kaldılar.⁹

Echmiyadzin Kutsal Sinodu, Arkhvaltlılar Tarikatı'nı Lutheran İncilci Kilise Öğretilerine yakın buldu ve bu tarikatçıların dördünün itiraflarını elde etti. Birbirleriyle neredeyse aynı olan bu itiraflardan ikisini sizlere sunuyoruz.

Avo Mardirosyan'ın ikrarı:

- 1- On Emir'in gereklerini yerine getiriniz. Çünkü O'nu Musa'ya Tanrı verdi.
- 2 İsa Tanrı değildir. O, Tanrı'nın oğludur ve Baba'nın sağında oturarak bizim için inayette bulunur.

9 "Ports" (Deneme) dergisi 1889 (sayfa: 91-130).

- 3- Yalnızca Krisdos'u ve Baba'yı tanıyın. Geri kalan tüm "Aziz"ler dünyadandır ve yalandır.
- 4- Echmiyadzin ve Kudüs'e Hacca gitmek gereksizdir.
- 5- Günahlarınızı kilisede, yalnızca Tanrı'nın huzurunda itiraf edin.
- 6- Müron, Echmiyadzin'in yalanıdır ve onunla vaftiz olmak gerekli değildir. Bir avuç suyu çocuğun üzerine dökerseniz, o vaftiz gerçekleşir. Çünkü Kurtarıcı İsa suyla vaftizi emretti.
- 7- Her zaman kiliseye gidiniz ve papaza günah itirafı sırasında, günahlarınızı duymaması için söylemeyiniz. Günahlarınızı herkesin önünde paylaşınız.
- 8- Kiliseye her zaman gidiniz ki, halkımız gerçek inancımızı anlamasın. Her şeyi "göstermelik" olarak uygulayınız. O denli "gizli" kalınız ki, fırsat doğduğunda, tamamını, yeminli olduğumuz ve bizleri parçalara bölseler bile reddetmeyeceğimiz inancımıza döndürebilelim.

Garabet Mıgırdiçyan'ın ikrarını da şu şekilde özetleyebiliriz:

Krisdos İsa, Tanrı değildir. Haç'ın hiçbir önemi yoktur. Ermenilerin vaftizi ve Müron'u yalandır. Bu nedenle yeniden vaftiz olmak, Müron'un izini yok etmek ve teknenin kalıntılarının kurtulmak için şarttır. Meryem bakire değildir, kirlenmiştir. Azizler ve onların inayetleri kabul edilmez. Kutsal Ayin, Kutsal Ekmek Paylaşımı,¹⁰ Günah İkrarı kabul edilmez. Yüze Haç çıkarılmaz. Diz çökmek gereksiz, oruç tutmak yanlıştır. Konsüllerin ve kilise babalarının kuralları yalandır.

Arkhvaltıların, Gerçeğin Anahtarı adlı bir öğreti kitapları vardı. Bu kitabın eksikli bir nüshası Echmiyadzin'deki kütüphanede bulunmaktadır. Bu kitabın ön yüzünde "Miladi 1782'de Taron'da (Muş) yazıldı" yazısı bulunmaktadır. Bu kitap 149 sayfadan ve 20 başlıktan oluşmasına karşın, elde bulunan nüshanın birçok sayfası düşmüş ve çıkarılmış, birçok kelimesi de kazınmış ve okunamaz durumda olduğundan, bu öğreti hakkında mükemmel şekilde

10 Burada belirtilen "Kutsal Ekmek Paylaşımı" (Komünyon) Ermeni Kilisesi'nin kabul ettiği ritüel dahilinde olanıdır. Çünkü ileride de görüleceği gibi, bu tarikat mensupları da "Kutsal Ekmek Paylaşımı" gerçekleştiriyorlardı.

bir kanaat edinmek mümkün olamamaktadır. 1898’de Profesör Coniber tarafından İngilizceye tercüme edilen bu kitaptan özetle aktaracak olursak:

A- Vaftiz temel bir prensiptir. Vaftiz olacak kişi öğrenmek, inanmak ve tövbe etmek mecburiyetindedir. Tüm bunlar yerine getirildikten sonra ancak vaftiz gerçekleştirilebilir. Bu nedenle yetişkin olmayan birinin vaftiz edilmesi affedilemez. “Yetişkin olmayanlar (bebekler) tövbeyi, pişmanlık ikrarını bilmez, öğrenimleri yoktur; kutsal inanca sahip olmadıkları gibi bunların idrakına da sahip değildirler. Bu nedenle bunların vaftizi ve kurtuluşları gerçek değildir.” Ve bu şehadete dayanarak İsa’nın şu sözleri zikredilir: “*Dünyanın her yanına gidin. Müjde’yi (İncil’i) bütün yaratılmışlara (insanlara) duyurun. İman edip vaftiz olan kurtulacak, iman etmeyen ise hüküm giyecek.*” (Markos 16:15-16) Ve ilave edilir: “*Eğer kişi iman etmez, tövbe etmezse vaftiz olması ve günahlarından arınması, şeytanın kapaından kurtulması mümkün değildir. İmanı olmayan, tövbe etmeyen, ümit ve sevgiden yoksun olanın vaftiz olması ve ‘Kutsal Beden’ ile ‘Tanrı’nın Oğlu’nun Kanı’na’ yaklaşması imkânsızdır.*”

Bu kitapta Vaftiz Baba¹¹, “Yalancı Şâhit” ve “Sıpa” olarak nitelendirilir; çünkü o, bebeğin-çocuğun ağzından “İman, Ümit, Sevgi ve Vaftiz” diler uygulayıcı papazdan. Oysa ki çocuk bunların hiçbirinin bilincinde değildir.

Ve bugünkü “Vaftizçiler”in (Baptistler) uyguladığı gibi, 30 yaşında vaftiz olunmayı önerirler.

Gerçeğin Anahtarı kitabı, tarikat önderi veya ileri gelenine, doğumdan 8 gün sonra bebeğin evine gidip şu duayı okumasını öğütler: “*Tanrım, senden dileğimiz, bu çocuğu kötünden (Şeytan’dan) koru. Kutsal elini üstünde tut ve onu dünyevi tüm ayartmalardan, sınamalarsan koru... ki gençlik yıllarını*

11 Ermenilerde Vaftiz Baba figürü, vaftiz olan çocuk için ebeveynlerden önce gelir ve çocuğa inancın tüm öğreti ve gereklerini öğretecek kişidir. Çocuğun tüm gereksinimleriyle yakından ilgilenir. Sağdıç eşiyle birlikte çocuğun ailesiyle yakın akraba sayılır. Öylesi ki, ailenin tüm bireyleri arasında karşılıklı olarak evlilik bağı kurulamaz. –ç.n.

tamamlayıp, Sana, Oğluna ve Kutsal Ruh'a layık olup Kutsal Vaftizine erişsin."

- B- Papaza yapılan günah itirafı ve affı şu sözlerle mahkûm edilir: *"Erkek ve kadınların günahlarını incelemek, öğrenmek ve affetmek... Ki, Tanrı bize emreder ve der ki: Tanrı'dan başka kim günahları affedebilir?"*
- C- Resimlere, altın ve gümüş kilise eşyalarına hürmet etmek mahkûm edilir: *"İmanı bilmeyeni vaftiz etmek, resimlere, gümüş ve altından yaptığınız tasvirlerle, şekillere tapmak ve secde etmek, sizi Tanrı'nın yolundan uzaklaştırır."*
- D- Azizlerin hayır duaları reddedilir ve bunlar nafile ibadetler olarak değerlendirilip ayıplanır: *"Kurtarıcı İsa'nın inayetine iman ediniz, başkalarına değil... Çünkü tek bir Tanrı ve Tanrı ile insanlar arasında tek bir aracı vardır. O da insandan doğan ve kendisini herkesin günahı karşılığında fidye olarak sunmuş olan, Kurtarıcı İsa'dır"* (Paulus'un Timoteos'a 1. Mektubu 2:5-6) Ve devam eder: *"Bazıları Tanrı'nın sevgili Oğlu'nun onurlu aracılığını ve inayetini inkâr ettiler ve dileklerinin yerine gelmesi için ölüleri izlediler, iman ettiler. Özellikle resimlere, taşlara, tahtalara, ağaçlara, sulara, pınarlara ve daha nice boş şeylere secde edip buhur ve mum sundular, adaklar, kurbanlar adadılar...Bunların tamamı Tanrı irâdesine terstir."*
- E- Meryem'in sonuna kadar bakire olduğu inancına karşı da: *"İncil vaazcıları, Havariler ve koruyucumuz Krisdos İsa, Meryem'i doğum yapana dek 'Bakire', doğurduktan sonra ise 'Kadın' olarak adlandırdılar ve onun 'Bakire'liği kaldırılmış oldu. İsa bile kendi annesini kaç kereler 'Kadın' olarak anmıştır."* (Yuhanna İncili 2. 4 ve 19. 26) İsa'nın birçok erkek ve kız kardeşlerinin olduğunu hatırlatarak şu tanıklık gösterilir: *"Marangozun oğlu değil mi bu? Annesinin adı Meryem değil mi? Yakup, Yusuf, Simun ve Yehuda O'nun kardeşleri değil mi? Kız kardeşlerinin hepsi aramızda yaşamıyor mu?"* (Matta. 13. 55)

F- Bu kitabın özünde, İsa'nın "İnsanoğlu" ve "Kilisenin Başı" olduğunu anlatmak ve O'nun Tanrılığını ikrar etmeme çabası vardır. Kurtarıcı İsa, yaratan değil, yaratılan sayılmıştır. Buna dayanak olarak da *"Herkesin başı Krisdos ve Krisdos'un başı Tanrı'dır"* sözünü gösterir. Bu deyiş, bu şekliyle Kutsal Yazılarda yoktur, fakat ihtimaldir ki Korintlilere Birinci Mektup 11-3'e atıfla; *"Kadının başı erkek ve Krisdos'un başı Tanrı'dır"* sözü üzerine şekillenmiştir.

"Krisdos öldü ve Tanrı O'nu ölümlerden diriltti" demiştir. Fakat böyle bir söz Kutsal Yazılarda mevcut değildir.

"O, kendisini atayan Tanrı'ya sadıktı. Musa da Tanrı Evi'nin tümüne sadıktı." (İbraniler 3. 2)

Dünyanın sonu hakkında ise Markos İncilinden 13:32 âyetine atıfta bulunarak [*"O güne ve o saate ilişkin hiç kimsenin bilgisi yoktur. Ne gökteki meleklerin, ne de Oğul'un. Yalnız Baba bilir"*] şöyle der: *"Göksel Baba, Gerçek Tanrı, Mahkeme Günü'nü (Kıyamet Günü) sevgili Oğlu'na bildirmemiştir. Bununla İsa'nın Tanrı Oğlu olduğunu ve Tanrı olmadığını anlatır."*

Kitabın ilk sayfasında; *"Göksel Baba'nın Oğlu, Efendimiz Koruyucu İsa'ya [Hıristos'a]"* diye yazar. Felsefeleri için de zikr ettikleri; *"Baba Tanrı'ya ve aracısı olan ve bizler için inayet eden ve biz inanlılara Kutsal Ruh'u lûtfeden Oğlu'na iman ve ikrar ederim. Tapar ve secde ederim"* denir.

G- Kutsal Ruh Tanrı'nın ruhu olarak açıklanmıştır; Tanrı'ya eşit, ayrı bir olgu (Tetris) olarak değil.

Kitapta sıklıkla *"Göksel Baba'nın Ruhu"* sözü geçer. Yine *"Vaftiz, kutsallığını Göksel Baba'nın Ruhundan alır"* diye özellikle belirtilir.

Bu kitabın öğretilerine göre İsa Tanrı'nın evladıdır. Kutsal Ruh ise Tanrı'nın Ruhudur. Fakat bunlar ne Tanrı'dır, ne de yaratıcı olan Baba'ya eşittir.

H- Kilise'nin "Ana Prensipleri" üçtür: Tövbe İkrarı, Vaftiz ve Kutsal Beden Paylaşımı, ki bu da "kemâle ermişlere-vaftiz

olmuşlara” verilmelidir. Erişkin olmayanlara, tövbe ikrarı yapmamışlara ve iman yoksunlarına verilmez.

- I- Bu tarikat mensuplarına (Arkhhvaltlılar) göre Kurtarıcı İsa’nın Emirleri 6’dır: “Öğrenim, Tövbe İkrarı, İman, Vaftiz, Kutsal Ekmek Paylaşımı ve hepsinin temeli olan Sevgi.”
- J- “Çocuklar annelerinden günahsız doğar. İlk Günah’ı da atalarının günahlarını da taşımazlar” der Kitap; ve onların ilk insanlardan miras aldıkları “İlk Günah”ı reddeder.
- K- İnsanların ruhlarının kurtuluşu için; Tövbe Etmek, Doğru İman, Vaftiz ve Kurtarıcı İsa’nın Kutsal Beden ve Kanı’nın Paylaşımı önemlidir.
- L- Kutsal Yağ ile yapılan din adamı takdisi, ayinler, “Son Takdis” ve nikâh töreni gerekli görülmez. *“Kutsal Yağ ile din adamı takdisi, ayinler, din adamları mârifetiyle uygulanan ‘Son Takdis’ ve nikâh törenleri bizim ruhumuzun kurtuluşu için değil, aksine gereksiz ve mecburiyeti olmayan şeylerdir”* diye belirtilir.

Ruhani önder, faziletli ve gerçek imanlı bir erkek olmalıdır. Önderin bu özellikleri piskoposun huzurunda, idari yöneticilerin ve halkın tanıklığıyla onanmalıdır. Okunan dualar ve Kutsal Bildirimlerden sonra piskopos onun yüzüne; “İşte, koruyucumuz Kurtarıcı İsa’nın nefesi. Senin zihnini açsın ve görevlerin konusunda sana güç versin sevgili evladım” diyerek üç kez üfler. Sonrasında yalnız geçirilen 40 gün boyunca İncil okuyan önder Kutsal Ruh’u alır.

- M- Kutsal Sinod’un ve Kilise hiyerarşisinin koyduğu yasa ve kurallar reddedilir. “Onlar, yasaya uymayanların sahte yasa ve kurallarıdır” denir.

Tüm bu okuduklarımızdan sonra edindiğimiz intibaya göre, bu tarikatçılar, kendi reddedişlerinde günümüz Avrupa Protestanlığından çok daha ileri gitmişlerdir. Aralarında daha radikal olanlar ise, incelememiz sonucu çok daha uç farklılıkların olduğu kanaatini oluşturdu bizlerde.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KIZILBAŞLIK

Şimdiye kadar olan incelemelerimizde, Küçük Asya’da doğmuş, yaşamış ve birbirlerinden doğarak veya esin kaynağı olarak Doğu ve Batı Protestanlığına varmış olan Hıristiyan tarikatlarını gördük.

Pavlikyan ve Tendüreklilerin bazıları ağır baskı gördükleri dönemlerde Hakar emirlerine yöneldiler ve onların koruması altına girdiler (Emir Velid, Halife II. Yezid vs); onların adlarını aldılar ve zahiri olarak dinlerine dahil oldular. Hatta kendi çocuklarına onların Kutsal Kitabını (Kur’an) öğrettiler. (Otzunlu Hovhannes, sayfa 19). Bu bilge Kilise Babası’nın aktardığına göre (daha önceki bölümde de okuduğumuz gibi) Tarikat Önderi Sımpad gibi, bunlar da Hakarlıların desteğini alarak türlü yasadışılıklara bulaştılar. O günlerden itibaren tarikatlarının öğretilerini saklı tutarak, çocuklarını sünnet etmeyi kabul ettiler.

İşte bu ismen ve sözde İslamlaşmış tarikatçılar, büyük çoğunlukla Tarihi Ermenistan topraklarında yaşamaktadırlar ve “Kızılbaş” adı ile tanınmaktadırlar. Peder Boğos Y. Meheryan’ın¹ 1773’te Hnus, Bulanık ve Malazgirt yörelerinde gördüğü “Müslümanlaşmış Ermeni Manikeistler” de şüphesiz bunlardandı. Bunlar Kürtlere karşı ve kendi soydaşları olan Ermenilere dosttular.

1 “Otobiyografik Tarih” -El yazması-, Venedik, San Lazzaro Mekhitarist Manastırı, Peder H. Sarkisyan eliyle.

İleride de göreceğimiz üzere Kızılbaşlar, Tendürekliiler ve onlardan doğan Arkhvaltlılar gibi Hristiyanlığın temel yasalarından üçünü öncelikli olarak uygularlar. Vaftiz sünnete evrilmişse de Günah İkrarı, Tövbe, Çile çekme, Affedilme ve Kutsal Ekmek Paylaşımı aynı şekilde uygulanır. Erken Hristiyanlar gibi ilahi, nefes ve deyişlerin okunduğu gece ibadetleri vardır. Çeşitli Hristiyan yortularını ve perhizlerini uygularlar. Kutsal âsâları –Tarik– vardır. (Eski Âhit’e göre Baş Papaz Harun’un ve Hristiyanlıktaki rahip ve piskoposların taşıdığı “Çobanlık” Âsâsı gibi). Bazıları Manikeistler gibi reenkarnasyona² inanır.

Sonuç olarak “Alevi İslamlığın” birçok inanç, âdet ve geleneklerini kabul etmişlerdir.³

Kızılbaşlar nüfus olarak bir milyonu geçerler.⁴ (20. yüzyıl başı itibarıyla. –ç.n.) Tarım ve hayvancılıkla uğraşan bir halktır; çok azı ticaretle uğraşır. Zamanında gördükleri büyük zulümler sonucu, genellikle yükseklerde ve تنها yörelerde kümeleşmiş halde yaşarlar.

Devlet –Osmanlı– Kızılbaşlara herhangi bir siyasi görev ve kamusal iş vermez. Onları “Yoldan çıkmış İslamlar”dan sayar ve “aşağılık bir soy” olarak görür. Bu nedenle de birçok kez bas-kıya, zulme ve katliama uğramışlardır.⁵ Önceleri gayrimüslimler gibi onlardan da asker alınmazdı. Fakat sonraları Devlet, onları “İslamlaştırmak” maksadıyla askere almaya başladı.

2 Bundan anlaşıldığına göre, Pavlikyanlar ve Tendürekliilerle anılmayan ruhun beden değişimi (Reenkarnasyon), Kızılbaşların arasında tamamen yok olmamıştı.

3 Yazar burada, zamanın adlandırmasına uygun olarak “Alevi” diye “Şia İslamı”nı kastetmektedir. –ç.n.

4 XX. yüzyılın başı itibarıyla (–ç.n.) Sivas Vilayetinde 350.000’dir ve başlıca merkezleri: Divriği, Tonus (Şimdiki Altınyayla. –ç.n.), Yıldızeli, Zara, Hafik, Zile, Mecidözü, Hacıköy’dür. Mâmuret-ül Aziz (Elazığ) Vilayetinde 300.000’dir ve yoğunluklu olarak Dersim ve Malatya Sancaklarında, Erzurum Vilayetinde 100.000’den fazladır. Yoğunluklu olarak Bayburt, Kiğı, Tercan kazalarında, Engürü (Ankara) Vilayetinde de 100.000’i geçerler. Bitlis ve Diyarbekir vilayetleri ile Samsun Sancağı’nda daha düşük yoğunlukta bulunmaktadır.

5 Sultan I. Selim, II. Mahmut (1825) ve Sultan Abdülaziz’in ilk hükümdarlık zamanında (1864) katliamlara uğramışlardır.

Kızılbaşların inanışlarını, öğreti ve geleneklerini inceleyeceğimiz bu araştırmamızda, bilinen ilk yayıncı olmamızdan dolayı bazı eksikliklerimizin ve (neden olmasın?) yanılmalılarımızın da olması akla yakındır. Umarız, bu konuya üst derecede vakıf olanlar, bizlere karşı hoşgörölü olacak ve önerecekleri düzeltmelerle bizlerin bu girişimini geliştirecek ve mükemmelleştireceklerdir.

SÜNNET: Kızılbaşlarda vaftiz yoktur. Sünnet olurlar. Bazılarına göre “korktukları” için yaparlar bunu; fakat, “İsa da sünnet oldu” diyerek uygulatırlar.

Sünnet töreninin giderleri⁶ “Babalık” veya “Kirva” (Kirve)⁷ olarak adlandırdıkları bir dost tarafından karşılanır. Ki bu, Hıristiyanlıktaki “Vaftiz Baba”ya karşılık gelir. Çocuk sünnet esnasında, Hıristiyanlarda olduđu gibi “Kirva”nın kucağında olur. Sünnet genellikle ilk çocukluk yaşlarında yerine getirilir. Bazen daha geç, fakat çoğunlukla 15 yaşını geçmeden bu ritüel yerine getirilir. İçlerinde sünnet olmayanlar da bulunmaktadır.

Ermenilerin kirvalığını kabul eden Kızılbaşlar İslamlarınıkini asla kabul etmezler. Kirvalıkla aileler birbirlerine bağlanır ve bu bağlılık büyük dostluklara dönüşür. Kızılbaş aşiretleri arasında kavga ve kan davalarını önlemek adına kirvalık bağları kurulur. Kirvalıkla bağlanan aileler, Ermenilerdeki Vaftiz Babalık bağındaki gibi, birbirlerine kız alıp vermezler. Birbirlerini tek bir aile olarak kabul ederler.

MUSAHIPLİK: Her bir Kızılbaş erkeğinin bir danışman arkadaşının, yani “Musahip”inin olması şarttır. Musahipler her zaman her konuda birbirlerine fikir danışır, destek olur, yardım ederler. Birbirlerine “Aşnâ” ve “Canık” diye hitap ederler.

6 Sünnetin tüm giderlerini ve sünnet olan çocuğun elbisesini karşılamak, hanedeki diğer çocuklara ve hatta yetişkinlere çeşitli armağanlar vermek kirvalığın gerekleridir.

7 Türk Kızılbaşlar genellikle “Babalık” derler. Kürt Kızılbaşlar ise “Kirva” sıfatını kullanırlar.

Musahip seçimi genellikle 15 yaşında olur. Bazen daha geç yaşlarda da olabilir.

Musahip seçimi özel bir törenle yerine getirilir. Musahipliğe aday iki arkadaş boyunlarına birer mendil bağlar. Yaşça büyük olan küçük olanın boyun bağının halkasından tutar. Rayber⁸ de büyük olanın boyun bağının halkasından tutarak Dede'nin⁹ huzuruna götürür. Musahip adayları Dede'nin önünde diz çöküp sağ ellerini Dede'nin dizine koyarlar. Dede onlara, bir kardeş gibi ömür boyu her şartta birbirlerine yardımcı olmalarını öğütleyen bir konuşma yapar. Dede, musahip adaylarından, verdikleri söze bir ömür boyu bağlı kalacaklarına dair üç kez söz alır, huzurda bulunanlara da şahitlik etmelerini söyler. Dede'nin hayır duasından sonra Rayber musahipleri yerlerine götürür ve tören böylece son bulur.

Musahiplerden büyük olanı bir koç veya kuzu kurban eder; küçük olanı da hazır bulunanların masasına meyve ikramında bulunur.

Musahipler törende boyunlarına bağlanan mendili kutsal sayar ve saklarlar. Bu mendilleri “Kabahat İkrarı” zamanı bellerine dolarlar.

Kadınların musahibi yoktur. Kendi eşlerinin musahibinin eşi-ne kendi bacısıymışcasına saygı gösterirler. İki musahibin eşleri birbirleriyle çok yakın dost olurlar.

Musahiplerden birinin gurbete gitmesi durumunda, eşi ve ailesini musahibine emanet eder.

Musahiplerden birinin ölümü halinde, onun yalnız kalan arkadaşları kendine başka bir musahip seçer. Bu, genellikle kendisi gibi musahibini yitirmiş birisi veya ölen musahibinin 15 yaşına yaklaşmış oğlu olur.

Musahiplerin aileleri de kirva ailelerinde olduğu gibi, birbirlerinden kız alıp vermezler.

8 Rayberler (Rahber), iman önderlerinin (Dede) yardımcısı, destekçisidir. Hıristiyanlıktaki Diyakoza (Ermenilerdeki Sargavak) karşılıktır.

9 Dede sıfatının, Ermenilerdeki papaza verilen “Derder” sıfatının değişime uğramış hali olduğuna inanılır.

Daha önce incelediğimiz Hıristiyan tarikatlarında da, şimdi Kızılbaşlarda mevcut olan “Musahiplik” kurumunun benzer şekliyle var olduğuna inanılmaktadır.

GÜNAH-KABAHAT İKRARI: Kızılbaş Dede ve seyitleri, belirli aralıklarla, varsa günah veya kabahat itirafları ve aralarındaki anlaşmazlıklardan arındırmak maksadıyla müridlerini ziyaret ederler. Kızılbaşlar, Günah-Kabahat İkrarına “Görölmek ve Sorulmak” adını verirler (Görgü-Sorgu).

Bu itiraflar için ziyaretlerde bulunan Dede’ye, Rayber dedikleri yardımcısı eşlik eder. Rayber, musahip çiftleri ayrı ayrı yanına alarak işleri, vukuatları konusunda sorgular, önemli bulduğu sorunlar için onları Dede’nin huzuruna getirir. Dede’nin huzurunda ve tüm toplumun önünde bir Günah-Kabahat İkrarı yerine getirilir; tıpkı eski Hıristiyanlarda olduğu gibi. Bu daha ziyade toplumun önde gelenleri ve önemli kişileri huzurunda, Dede’nin başkanlığında görölen bir mahkeme gibidir.

Rayber’in huzura çıkarttığı musahipliklerin boyunlarına bağladıkları mendili bellerine bağlamış olmaları şarttır.

Kabahatli çift önce Dede’nin, ardından da diğer hazır bulunanların ellerini öptükten sonra, önlerinde ayakta dururlar. Onların ayakları çıplak ve sağ ayak baş parmakları sol ayaklarının üstüne gelecek şekildedir (Dâr’a Durmak). Dede onları, gerektiğinde oradakilerin tanıklığına da başvurarak, davranışları, yaptıkları işler ve isnat edilen suçla ilgili sorguya çeker ve gerekli gördüğü cezayı açıklar.

“Görölmek ve Sorulmak” genellikle yılda bir kez ve cuma gününe ışıyan perşembe geceleri yerine getirilir. Dedelerin köylerdeki vekilleri olan Babalar ise, kış boyunca perşembe geceleri halkı toplar, onların aralarındaki sorunları inceler, küsleri barıştırır ve gereğinde ceza verir.

Kadınlar için “Günah-Kabahat İkrarı”, yani “Görölmek ve Sorulmak” yoktur. Onların kabahatlerinin sorumlusu eşleridir.

NEDAMET GETİRMEK-ÇİLE ÇEKMEK: Günah-Kabahat İkrarı'nı dinleyen ve değerlendiren inanç önderleri, suça uygun karşılıkta ceza verir, hatta maddi cezalar da uygulatırlar. Genellikle uygulanan cezalar; azar, tokat, falaka, boyna taş asarak ayakta durdurmak (saatlerce veya günlerce), fakirlere yardım ve kutsal mekânlara para-maddi armağanlar sunmaya mahkûm etmek gibi sıralanabilir.

Erzincan taraflarında Dedeler çoğu zaman nedamet getirenlerle, Vağaver köyündeki¹⁰ “Kanlı Ocak” adlı Ziyaret’e gitmelerini öğütler. Var olan inanışa göre oraya sunulacak armağanlar sayesinde, sunanın ruhu kurtulur.

Dedeler ve Rayberler, çileleri doluncaya ve af oluncaya kadar nedamet getirenlerin evlerine gitmezler. Bu süre zarfında halk da onlara yabancıymış gibi davranır. Çile çekenler dini toplantılara (Cem’e) katılamaz.

Kızılbaşlarca kabul edilen en büyük günahlar: Homoseksüel ilişki ve karısını boşamaktır. Karısını boşayan 7 yıl kendi topluluğuyla ilişki kuramaz. Dede onu huzura kabul etmez. Başkasının karısıyla ilişkiye girmek de günahdır. Özellikle yabancı bir milletten olanla.

Nedamet getirmenin olmazsa olmaz kuralları ise, verdiği zararı karşılamak, zarar görenin rızasını almak ve yaptığından pişman olduğunu beyan etmektir. Zararı telafi etmenin zor olduğu durumlar da vardır. Örneğin kişi bir başkasının karısıyla ilişkiye girmişse, onuru lekelenen, aşağılanan kocanın affını kazanmak gibi; bu durumda çoğu zaman o kişinin ikna olması oldukça zor olur. Telafi için ciddi bir miktar talep edebilir.

Küfür edenin cezası dilinin yakılmasıdır; genellikle başka bir ceza ile değiştirilir.

SALINIM-ÇİLE DOLMASI: Günah-kabahat ikrarından ve nedamet getirip pişmanlık beyan edildikten sonra, Dede “İhtiyarlar Heyeti” önünde çiftlere sorar: “Herkesi razı ettiniz, verdiğiniz zararları telafi ettiniz, mağdurları razı ettiniz mi? Vicdanınızı rahatlatılabildi-

¹⁰ Şimdi Erzincan merkezinde bulunan Arslanlı mahallesi –ç.n.

niz, herkesle barıştınız, helalleştiniz mi?” Verilen cevap “evet”se ve huzurda bulunan şahitlerle Rayberlerin onayı da olursa, Dede onlara yüzükoyun yere yatmalarını buyurur. Elindeki Âsâ (Tarik) ile her ikisine de 12’şer kez hafifçe vurur ve onların çilelerinden azat edildiklerini ilan eder.

Bir sonraki perşembe akşamı, Dede veya onun vekili (Baba), toplum huzurunda yinelenen sorgulamadan sonra, yeniden yüzükoyun yerde yatan çiftlerin sırtına üçer kere “Allah, Muhammed, Ali”¹¹ diyerek hafifçe vurur.

Musahiplerden birinin yokluğu halinde, diğeri, kendisi gibi arkadaşsız kalmış birisiyle birlikte azatlık dilemek üzere Dede’nin huzuruna çıkar.

DUA: Kızılbaşlar asla İslamlar gibi dua etmez, “namaz gereksizdir” derler. Fakat İslamların arasında bulundukları durumlarda korku sebebiyle mecburen onlara uyarlar.

Kızılbaşlar abdest almaz, “sudan geçerken abdest alırlar” derler. Yani o zaman ayakları mecburen ıslanmış olur.

Kızılbaşların dinî gece ayinleri “Zikr” olarak adlandırılır. Zikr’e başlamadan hemen önce eller yıkanır. Zikr’de Kutsal Paylaşım için kesilen kurbanın iç yağından hazırlanan fitille özel bir kapta ateş canlandırılır. Bu alev etrafı hafifçe aydınlatır. Bununla gece ayinleri, Hristiyanların Kutsal Perşembe Gecesi¹² ayininde olduğu gibi yarı karanlıkta icra edilir. Kandil Dede’nin yanında bulunur ve ateşi canlandırma görevi “Delilci”ye (Çerağcı) aittir.

Kandil canlandırıldıktan sonra, Dede’nin “Allah Allah” diyerek başladığı dua ile ayin başlar ve saz eşliğinde Zebur ilahileri –nefes– terennüm edilir. Saz çalanlar “Zâkir” olarak adlandırılır. Zebur ilahilerinin baş okuyucusu Dede’dır. Ona Rayberler ve Babalar eşlik eder.

11 Önceleri “Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına” denirdi. Sonraları bu ikrar İslamileşerek bu şekle dönüşmüştür.

12 Ağlama Gecesi, İsa’nın çarmıha gerildiği gece. –ç.n.

Bu sürede cemaat kendi taksiratı üzerine düşünür ve pişmanlık getirir.

Zebur ilahilerinin okunmasıyla, Yaradan (Hakk) yüceltilir ve özellikle Musa, Davut, İsa, Ali ve sonra da “Sâhib” olarak adlandırılan 11 takipçiye¹³ övgüler düzülür.

Zebur ilahileri ile ayin sunan Kızılbaşlar, kendilerini Davut Peygamber’in takipçisi olarak kabul ederler.¹⁴

Zebur ilahileri terennümünü bir dua takip eder ve asıl zikir başlar. Bu, gövde hareketleriyle Yaradan ve peygamberlerin adlarının anıldığı kısmıdır ve “Dalga” olarak adlandırılır. Bu hareketler gittikçe şiddetlenir ve kimileri bu şiddet sonucu bayılır. Bu ibadet esnasında Dede’nin Kutsal Âsası elindedir.

“Dalga” hareketinin sonunda Dede bir dua okur ve duanın ardından Muhammed’in Mirac’a gidişini anlatan bir ilahi ayakta söylenir. Bu sırada “Saka”lar, ellerindeki bardakta bulunan şerbetleri önce kandilin önüne birkaç damla damlatıp huzurda bulunanlara sunarlar, onlar da bu bardaktan birer yudum içerler. Ardından kandilin ışığı önünde eğildikten sonra dönerek dua edilir.¹⁵ Ayin böylece sona erer.

Bu ayinleri, ayinin sonuna kadar ayakta duran “Gözcü” yönetir.

Ayin süresince “yabancılar”ın girmesini önlemek için ibadet evinin çevresinde nöbetçiler bulundurulur.

Musahibi olmayanlar Zikr’e katılamaz, fakat musahibi orada olmayanlar katılabilir. Kadınları temsilen sadece üç kişi Zikr’de hazır bulunabilir, onların da evli ve 40 yaşını doldurmuş olmaları gerekir. Bunlardan biri “Delilci”nin, ikincisi “Zâkir”lerin, üçüncüsü ise “Gözcü”nün yanında, onlara yardımcı olarak durur. Diğer kadınlar grup halinde, Zikr’e katılanlardan uzakta durur.

13 Hasan, Hüseyin, Zeyn-el Abidin, Muhammed Bakır, Câfer Sâdık, Musâyî Kasım, Ali Rızâ, Muhammed Tâkî, Ali Nâkî, Hasan Asgirî, Muhammed Mehdî. Hicret’in 37’sinden 266’ya kadar Halifelik Makâmı’nda olanlardır. Mehdî görünmez olduğu, kaybolduğu için soyu devam etmemiştir. Bu nedenle kimse onun yerine geçemez. O tarihten itibaren Halifeliğin ortadan kalktığını kabul ederler.

14 İsa da Davut’un soyundandır. -ç.n.

15 Semaha dururlar. -ç.n.

Bu ayın sona erdiğinde delilci, gözcü, zâkirler, nöbetçiler ve hazır bulunan üç kadın Dede'nin elini öper, hayır duasını alır ve uzaklaşırlar. Zikr'den sonra, bazı zamanlar Kutsal Ekmek paylaşılır.

MUHABBET TOPLANTILARI [Muhabbet Cemi]: Muhabbet toplantılarını diğer ayın toplantılarından ayıran en önemli husus, bu toplantılarda saz eşliğinde sohbet edilmesi, yarı dinsel deyişlerin okunması, rakı, şarap eşliğinde meze yenilmesidir. Çoğu kez her bir kadeh, bir ulu kişinin hatırasına içilir.

Şarap daima büyük bir saygı ve huşû ile, Hıristiyan din adamlarının Kutsal Kâse'yi tuttukları şekilde, kadeh iki el arasında tutularak içilir.

Şarap her yerde kolaylıkla bulunamadığı için çoğu zaman rakı içilir.

“İnce Yollu” ve “Karabatahî” (Karabatak) olarak adlandırılan Kızılbaşlar alkol derecesi daha yüksek içki kullanırlar.

Bahsettiğimiz tüm bu dinî ve yarı dinî gece toplantılarına yabancılar tarafından yakışıksız isnatlarda bulunulmuştur. Sözde onlar, ışığı söndürerek aralarında önüne gelen kadınla ilişkiye girer ve bu ilişki sonucu doğan çocukları kutsal sayarlar. Tüm bunlar ahlaksız iftiralardır.

KUTSAL EKMEK PAYLAŞIMI [LOKMA-İniciation]: Zikr'den sonra Lokma Paylaşımı Temel Kural'ı uygulanır. Bu paylaşıma Günah İkrarı ve Nedamet ile temizlenmiş olanlarla, 15 yaşını doldurmuş olanlar katılır. Çoğunlukla Hicrî Muharrem ayının 10. günü uygulanır. Diğer günlerde de yerine getirilebilen Lokma Paylaşımı ritüeli genellikle gece yarısından sonra başlar.

Lokma Paylaşımı ritüeli hamursuz ekmek ve kuzu eti yenilerek yerine getirilir.

Lokma ritüeli için kullanılacak ekmeğin ununu Dede kutsar ve hazırlanması için Lokma ritüelinin yerine getirileceği evin hanımına teslim eder.

Hazırlanan hamur mayalandırılmaksızın, tıpkı Ermeni Kilisesi'nde kullanılan "Mas"¹⁶ gibi, ince yapraklara dönüştürölüp pişirilir. Bu ekmek Lokma masasında Dede tarafından kutsanır ve huzurdakilere dağıtılır.

"Terciman" (aracı) olarak adlandırılan kuzunun kesilebilmesi için en az bir yaşını doldurmuş olması gerekir. Yoksullar oğlak veya horoz da kesebilirler; onların boyunlarına bir elma asmak şartıyla.

Kurban edilecek hayvan, haşlanacağı su ve tuz da kutsanır. (Tıpkı Ermenilerdeki adak hayvanının hazırlanışında olduğu gibi) Masaya getirildiğinde bir dua daha okunur.

Dede bir parça ekmeğin üzerine kurban etinden koyarak her bir inanlıya verir. Onlar da Dede'nin elini öperek Lokma'yı ağızlarına alırlar, ardından Dede yemeleri için izin verir.

Kutsal Paylaşım için hazırlanan ekmek ve kurban eti asla yabancılara verilmez. Hazırlanan hamursuz ekmek yetmediği takdirde başka ekmek de yenebilir. Ayrıca kurban eti dışında başka yiyecekler de bulunur, çoğu zaman pilav hazırlanır.

Lokma yemek için kadınlar ayrı bir masada otururlar ve o masaya yalnızca kocaları Lokma yemeğe layık olan kadınlar katılabilir.

Kutsal Beden ve Ekmek Paylaşımı ritüelinde su dışında başka içecek kullanılmaz.

Bu ritüellere yabancılar katılamaz.

Kurban edilen hayvanın kanı, bağırsakları ve kemikleri gömölür. Hayvanın iç yağı gece ayinlerinde canlandırılan fitiller için kullanılır, postu ise Rayberlere verilir.

Kutsal Beden ve Ekmek Paylaşım sofrasına hizmet edenlere "Nakib" adı verilir. Nakibler –kadınların sofrasına hizmet edenler dahil– erkektir ve "Gözcü" tarafından seçilir.

KURBAN: İslamların Kurban Bayramı'nda kurban kesilmez. Fakat kentlerde yaşayanlar korku nedeniyle bu bayramın gereğini yerine getirirler.

16 Mas: Parça, pay, tike. -ç.n.

Dileklerin kabul olunması niyetiyle tekkeler ve kutsal sayılan mekânlarda adak kurbanı kesilir ve etin tamamı yoksullara dağıtılır. Kurban edilen hayvan ne kadar kıymetliyse, kurban da o kadar değerli sayılır.

Bir keresinde, az çok bilgi sahibi bir Kızılbaş'a bu kurbanları Yaradan'ı mutlu etmek için mi adadıklarını sordum, "Hayır" dedi, "yoksulları mutlu etmek için."

KUTSAL ÂSÂ: Kızılbaşların "Âsâ" veya "Yeşil Değnek" olarak adlandırdıkları kutsal âsâları vardır. Bu âsâ büyük olasılıkla Hârun'un çobanlık âsâsını temsil etmektedir. Hoş kokulu kiraz ağacının (Mehaleb) dalından hazırlanana bu âsâlar yaklaşık 75 cm uzunluğundadır. Genellikle silindir şeklinde ve düzdür, bazılarının tepesi çift ağızlı veya kıvrık olur. (Hıristiyan rahip ve piskoposların âsâsı gibi)

Kutsal Âsâlar, ziyaret makamları ve köylerdeki Babaların yanında olur. Azad edilme, salınma esnasında vurulan darbeler bu âsâ ile yerine getirilir. Yemin için de bu âsâ kullanılır. Bilgisiz inanlılar bazen, dileklerinin yerine gelmesi için âsânın mahfazasının önünde mum canlandırırlar. Bilgili olanlar ise bu ve benzeri eylemleri, inançlarının temel prensiplerine aykırı olduğu için gereksiz sayar ve tenkit ederler.

Kutsal âsâ kullanıldıktan sonra üzerine 12 tas su dökülerek yıkanır. Kutsanmış sayılan bu su içilir, bedene serpilir, hastalara şifa ve derman olarak kullanılır. Âsâ kurulandıktan sonra özel mahfazasına yerleştirilir.

DUA YERİ: Kızılbaşların özel bir dua-ibadet yerleri yoktur. Hükümet tarafından köylerde inşa edilen camilere, İslami olduğu gerekçesiyle gidilmez. Zaman zaman camilere çocuklar eliyle taş atılır. O camilerin içleri taş öbekleriyle doludur. Bazıları ambar olarak kullanılır veya hayvan barındırılır.

Bulduğum söyleşilerin birinde, "Niye dinsel ayinlerini bu mescitlerde yerine getirmedikleri"ni sorduğumda; "Tanrı büyük-

tür, öyle değil mi?” dedi. “Evet” dedim. “Öyleyse, o dört duvarın içerisine sığmasını nasıl istersin?” dedi. “Fakat Tanrı her yerdedir” dediğimde, “Aynı şekilde, ibadetlerimizi yerine getirdiğimiz evlerimizde de vardır O” diye yanıtladı.

Kızılbaşlar dinî ritüellerini evlerinde veya tekkelerde yerine getirirler.

Dua için toplandıkları mekânlarda ne İslamlar gibi kıbleleri vardır, ne de Ermeniler gibi doğuya dönerler. “Dede ne tarafa otursursa, kıble orasıdır” denir. Yani Dede’nin bulunduğu yöne dönlür. Dedeler genellikle mekânın kapı girişinin sağ tarafına oturur.

Kızılbaşların tekkeleri vardır. (Manastır). Buralarda Dedeler bir arada yaşar. Her tekkenin kendine özel köy grupları vardır ve her Dede daima aynı köye önderlik eder.

ZİYARET YERLERİ: Kızılbaşlar asla Mekke’ye gitmez. İstisna olarak Kerbelâ’ya¹⁷ gidenleri vardır. Hacı Bektaşî Çelebi’nin Tekkesi¹⁸ büyük önem taşıyan ziyaret mekânıdır. Bu mekân Engürü’den (Ankara) 12 saat uzaklıkta, Kırşehir yakınlarındadır. “Sırac” olarak adlandırılan Kızılbaşlar bu ziyaret mekânına gitmezler. Onların büyük ziyaret mekânları Konstantinopolis’teki “Karaca Ahmet” Tekkesi’dir.

17 Bağdat yakınlarında, Ali’nin oğlu Hüseyin’in katledildiği, Alevi -Şii- İslamların önemli ziyaret mekânı. Varlıklı İranlılar buraya gömülürler. Kerbelâ’ya gidenler genellikle Ali’nin kabrinin bulunduğu Necef’i, Musa Kâzım’ın kabrinin bulunduğu Kâzme’yi ve Muhammed Mehdi’nin eşi Sermenrey’in kabrinin bulunduğu Samira’yı da ziyaret ederler.

18 Bu tekke Orhan Sultan (Bey) zamanında kendi kullanımlarına geçmiştir. Tekkenin ilk önderi 11 takipçisi ile (Toplam sayıları “12”) Hacı Bektaşî Velî olmuştur. Bu ilk birliğin üyeleri çok değerlidir. Onların oturdukları postlar sırayla dizilmiştir ve bu 12 postun her biri o zamanki görevleriyle anılırlar. Bunlar sırasıyla Baba Postu, Aşçı Postu, Ekmekçi Postu, Nakib Postu, Atacı Postu, Meydancı Postu, Türbedar Postu, Kilerci Postu, Kahveci Postu, Kurbancı Postu, Arakçı Postu, Mehmandar Postu’dur. Zamanımızda, aynı görevlerle orada bulunan tekke üyeleri yalnızca önemli dinî günlerdeki törenlerde o postları işgal ederler.

Günümüzde (XX. yüzyıl başları. -ç.n.) “Çelebi” olarak adlandırılan tekke önderinin dışında (ki evlidir) tekkede kalan bir grup evlenmemiş birlik üyesi vardır.

Taşranın her yerinde tekkeler bulunur; her tekkenin kendi “Talâb”ları (Talib) vardır. Sivas vilayetinin en önemli ziyaret mekânı, Sivas’ın 55 km kuzeydoğusunda bulunan Koğasar köyüne (Kolisar-Koyulhisar) 7 saat mesafede bulunan Hubyar köyü ve Hubyar Sultan Tekkesi’dir.¹⁹ Ayrıca aynı yörede bulunan Sevici, Pir Sultanlı ve Yalancak Tekkeleri önemli ziyaretgâhlardır.

Erzincan yöresi Kızılbaşlarının tekkeleri ise; Ağa’nın Şenliği (Kiğı yakınlarında bir köy), Bağır Baba Dağı, Hacılık, Takonk, Buk, Kışdım, Nevruz ve Kırk Kilise köylerinin ziyaretgâhlarıdır. Nevruz köyü tekkesi kendi “Seyid”lerinin kabridir. Bağır Dağı’ndaki ziyaretgâhın ziyaret günü ise Ermenilerin Vartavar (Vartivor) Yortusu’nun günüdür.²⁰

Kızılbaşlar Hristiyanların manastırlarına da ziyarete giderler.

Zile’nin doğusundaki “Acı Su” köyündeki “Keçeci Tekkesi”, Sırac Kızılbaşlarının ziyaretgâhıdır.

Hacı Bektaş ve diğer ziyaretgâhlarda uluların kabirleri bulunmaktadır. Ziyaretçiler, oralardan getirdikleri toprağı kendi verimsiz tarlalarına serperler. Suyun içine karıştırarak hastalara şifa niyetine içirirler. Zayıf, özürlü ve hastalarını bu kabirlerin çevresinde derman umarak üç kez dolandırırılar. Az çok bilgi sahibi olanlar bu tapıncı gereksiz bulup tenkit ederler.

BAYRAM, ANMA GÜNÜ ve ORUÇ: Kızılbaşların başlıca iki anma günü vardır. Bunlardan ilki, Muharrem’in 10’unda Alevi Müslümanlar²¹ gibi, Ali’nin oğulları Hasan ve Hüseyin’in ölümleri anılır. Bu on gün ve önceki ayın son iki günü (tamamı 12 gün) 12 “Sâhib”lerin onuruna oruç tutulur. Yalnızca akşamları yemek yenir. Ali’nin iki oğlu da susuzlukla katledildiği için su içilmez. Süt ve meyve suları içilir. Bu oruç süresince et yenmez. Muharrem’in 10’uncu

19 Yazar burada sanırım mesafeyi takribi olarak vermiş veya yanılmıştır. Gerçekte Koyunhisar Sivas’a 180 km mesafededir. -ç.n.

20 Temmuz ayının ikinci pazar gününe denk düşer. -ç.n.

21 Cumhuriyet öncesi yalnızca Şii İslamlar Alevi olarak anılırdı. -ç.n.

günü “Aşure”²² hazırlanır (Ermenilerin “Anuş Abur”una benzer) ve dinsel ayinler idrak edilir.

İkinci Önemli Anma Günü “Hıdır Elles”tir. Hıdır Elles Ermenilerin Surp Sarkis’ine (Aziz Sarkis) karşılık gelir. Yortu öncesi 3 gün oruç tutulur. Yine yalnızca akşamları yenir. Bu oruçta yiyecek ve su kısıntısı yoktur.²³ Bu üç günler, Kızılbaşlar için eğlence günleridir.

Dileklerin gerçekleşmesi için perşembe veya diğer günlerde de bir günlük oruç tutulduğu olur; ancak İslamlarınkinden farklı olması için oruç su ile açılmaz.

İslamların bayramlarına, aralarında oldukları zaman, daha ziyade korku nedeniyle katılır. Ramazan’da asla oruç tutulmaz. Ramazan süresince hükümet kendilerine vaizler gönderir; genellikle bir kez, saygı nedeniyle vaazlarda hazır bulunulur.

Ermenilerin Paskalya Yortusu aziz bilinir ve 40 gün sonraki İsa’nın Göğe Yükseliş Yortusu’nda Ermeniler gibi şans, niyet çekilişi yapılır. Ermenilerle birlikte “Gağant” –Yılbaşı– kutlanır.

Rumî takvime göre Mart’ın 9’unda (21 Mart) Bahara Giriş Nevruz’u kutlanır, “Ali o gün doğdu” denir.

Ermenilerin Vartavar Yortusu da kutsal sayılır ve bu vesileyle dağ yamaçlarında kurban kesilir. O gün, Kiğı çevresindeki tüm Kızılbaşlar Herdif köyü, Surp Luys (Kutsal Işık) dağına kurban kesmeye gider. Pülümür çevresindekiler ise Pergri köyü yakınlarındaki Bağır Baba dağına kurban sunmaya çıkarlar.

Ağustos’un 15’inde toplu olarak Güneş’in doğuşu karşılanır ve bu vesileyle eğlenceler düzenlenir.

Koyunların sonbahar çiftleşmesinden (Koç Katımı-5 Ekim) 100 gün sonra ateşin üzerinden atlanır. (Ermenilerin aynı güne denk gelen Dyarıntaraç’ta yaptıkları gibi.)

DİN ADAMLARI: Türkçe konuşan Kızılbaşlar dinî önderlerine “Dede” (Ermenicedeki “Derder”in değişmiş hali), Kürtçe konu-

22 Aşure; yarma buğday, ceviz, mısır, kuru üzüm vs. ile ve “Üzüm Kanı” (Şıra) ile pişirilerek hazırlanır. Bunların hazırlanışı sırasında dualar okunur.

23 Ermeniler aynı orucu 3 gün 3 gece boyunca aç ve susuz tutarlar. -ç.n.

şanlar ise “Seyid” derler. Onlara eşlik eden yardımcıları ise, daha alt düzeydeki görevliler olan Rayberlerdir.²⁴ Her köyde Dedelerin vekilleri olan Babalar bulunur.

Dedeler (Hıristiyanlardaki Episkopos örneği) Mürşidlere bağlıdır.

Din adamlarının Ali’nin soyundan geldiği kabul edilir ve Eski Ahit’teki sisteme göre, Musevilerdeki Levi’lerde olduğu gibi babadan oğula devam eder. Dedelerin oğulları Dede, Mürşidlerin oğulları da Mürşid olur. Dedelerin “Görülme-Sorulma” ve Günah-Kabahat İkrarı’nı Mürşidler görür. Tüm bu din adamlarının en büyüğü ise, Kırşehir iline bağlı (şimdiki Nevşehir) Suluca Karahöyük’te bulunan Tekke’deki “Hacı Bektaşî Çelebi”dir.

Dedelerin bellerinde “kemer”, bir kulaklarında halka ve boyunlarında da “Agat” (Akik) taşı vardır.

Her Dede’nin sorumlu olduğu köyler vardır ve belli aralıklarla ziyaret ederler. Genellikle bir köyün tüm sakinleri aynı Dede’ye bağlıdırlar, fakat bunun tersi olduğu durumlar da vardır.

Çoğunlukla çiftçilik veya zanaatla uğraşan din adamları köy ziyaretlerini genellikle sonbaharda gerçekleştirirler. Konuk oldukları evlere “Cem Evi” adı verilir. Kendilerine bağlı halktan hediyeler kabul ederler. Bu hediyelere “Sirman”²⁵ adı verilir. Parasal olan hediyelere ise “Çıralık” (Hıristiyanlardaki mum parası, yağ parası) adı verilir. İki-üç senede bir köylere baş makâmı temsilen “Nâzır” gelir.

Dedeler Hıristiyanlarda olduğu gibi “Su Kutsaması” yaparlar. Bu kutsama da Âsâ suya batırılarak gerçekleştirilir.

Dedeler ve diğer din büyükleri çakı dahil hiçbir silah taşımaz, bu da İsa’nın Petrus’a verdiği öğüde dayandırılır.

İNANÇ -ANA, TEMEL- PRENSİPLERİ: Kızılbaşlar görünmeyen, sonsuz, ölümsüz, her şeye kâdir, evreni yaratan ve yöneten bir Tanrı’ya (Hakk) iman ederler.

24 Hıristiyanlıktaki, papazın yardımcısı olan Diyakoz -Sargavak- gibi. -ç.n.

25 Ermenice “Serm”=Tohum kelimesinden gelir ve Ermenilerdeki manastır rahiplerinin halktan kabul ettikleri “ürün” payına benzer.

Tanrı'yı "Bir kandilde üç nur (ışık)" olarak tarif ederler, ki bu, Teslis anlayışıdır. Bu ışıklardan biri beyaz, biri kırmızı, biri de yeşildir. Bu ışıkları yorumlamaları için ısrar ettiğimde de; beyazın Allah, kırmızının Ali, yeşilin ise Muhammed olduğunu söylediler. Büyük olasılıkla, Teslis anlayışı değişime uğratılıp zahirî beyan ettikleri hale getirilmiş.

Musa, Davut, İsa ve Ali'nin aynı kişi olduğuna ve Tanrı'nın onların bedenlerinde görüldüğüne, bu nedenle getirdikleri "Kitap"ların kutsal ve kabul edilir olduğuna inanılır. Muhammed'in Ali sayesinde parladığı ve bu nedenle Ali'ye oranla ikincil olduğu kabul edilir.

İsa'ya "Ruhullah" olarak iman edilir; ölmediğine ve kendi gibi ölmemiş olan, Ali'nin 12. ardılı Muhammed Mehdî ile birlikte dünyaya, yargılamaya geleceğine inanılır. İnançlarına göre; Muhammed Mehdî Samira'da "Sermenrey" diye anılan bir mağarada gözlerden kaybolmuştur ve bir Kızılbaş veya Alevi (Şii) köyünde belirerek, İsa'yla bütünleşmelerini, birlik olmalarını sağlayacaktır.

"Meryem bakiredir ve Tanrı'nın iradesiyle hamile kalmıştır" denir.

Beş "Baş Melek" kabul edilir ve Evren'in Yaradılış'ında Tanrı'ya onların yardım ettiklerine inanılır.

"Şeytan düşük, kovulmuş bir Baş Melek'tir. İnsanlara kötülük yaptırır. Bu nedenledir ki Kâbil'in eliyle Hâbil'i öldürdü. Yahuda'nın eliyle İsa'yı ihbar etti. Yezid'in eliyle Hüseyin'i katletti. Dünya'nın sonu geldiğinde, İsa'nın eliyle yenilecek" diye iman edilir.

İnsanların yardımına yetişen Hıdır İlyâ'nın²⁶ da -İlyas Peygamber- ölmemiş ve göğe çekilmiş olduğuna inanılır.

Görüldüğü gibi Kızılbaşlar, Sünni İslamdan ziyade, Alevi [Şii] İslamın görüntüsünü almışlardır. Şiiler gibi Ali'yi sayar, onun oğulları Hasan ile Hüseyin'in yasını tutar ve Persler gibi Zerdüştlük'ten miras çeşitli törenler uygularlar.

26 Bu, başlarda gördüğümüz, "Surp Sarkis'le aynı olan Hıdır'dan (Hızır -ç.n.) farklı olsa gerek.

Güneş'e ve Ay'a saygı gösterilir. Birincisi Tanrı'nın, ikincisi ise Ali'nin yüzü sayılır. Ataların ruhlarına büyük hürmet gösterilir.

“Tanrı tüm insanları eşit ödüllendirmez. Bazılarına çok verir. Bazılarına daha az. Kendi iradesince paylaştırır. Tanrı yanında bulunan meleklerin inayetlerini göz önünde bulundurur. Her insanın bir ‘Koruyucu Meleği’ vardır. İnsanın yaptığı veya maruz kaldığı kötülükler birer şanssızlıktır. Bunlar, koruyucu meleğinin o esnada başka şeylerle uğraşıyor olması sonucu insanın başına gelir” diye kabul edilir.

Ruhun ölümsüzlüğüne, reenkarnasyona inanılır: “Kötü insanların ruhları aşağılık ve vahşi hayvanların içine girer, iyileştiğinde evcil hayvanlara geçer ve eğer tamamen düzelirse yeniden insanların içine yerleşir” diye kabul edilir. Fakat bazıları ruhun beden değişimini reddeder.

Kızılbaş inancının temel kurallarının toplandığı Yasa Kitabı “Buyruh” (Buyruk) olarak adlandırılır. Bu kitabı elde etme imkânımız olmadı. İki “Buyruh”ları vardır. Biri İmam Câfer Sadık'ın, diğeri ise daha kapsamlı olan, Şeyh Sâfî'nin Buyruh'u. Ayrıca Fazîlet, Hüsniye, Fezâyil Şia ve daha başkaca güzel ahlak ve öğüt kitapları vardır.²⁷ Yine, peygamberler ve Azizler hakkında övgüler ve Mezmurları vardır.

Kızılbaşlar, Bektaşîler gibi kendilerini Ali'nin soyundan olan V. Halife'nin, İmam Câfer'in (Hicrî 80-148) inanç yazılarının (mezhebini) takipçisi sayarlar. İslamlar ise İmam-ı Âzam'ın takipçisidirler.²⁸

CEMAATLER: Bizim resmetmeye çalıştığımız, Kızılbaşların “Sofiyе” adlı koludur. Bu kol ülkemizdeki Kızılbaşların çoğunluğunu kapsar. “Sırraclar” onlardan çok küçük farklarla ayrılır. Sırraclar Küçük Ermenistan coğrafyasının²⁹ birçok bölgesinde bulunur. Zikr ayininde, Semah'a durduklarında “Allah Allah” yerine “Şah Şah”

27 Bunlar genellikle Alevi (Şii) İslama özgü, erdem öğütleyen eserlerdir.

28 İmam-ı Âzam, Hicrî 80 yılında Kûfe'de doğdu. Esas adı Noman'dır. Babasının adı Sabit. Noman, İran'ın Nuşirva hanedanındandır. Bağdat'a gelmiş, İmam Câfer'in öğrencisi olmuş, İslamiyet üzerine yazmış ve Hicrî 150'de ölmüştür.

29 İç Anadolu'nun Kuzeydoğusu. -ç.n.

derler. Bu nedenle “Şah Şah” olarak da adlandırılırlar. Sırraclarda kadınlar da dini önder olabilir.³⁰ “Kutsal Âsâ”ya inanmazlar; tütün, kahve ve rakı içmezler; oruçları yoktur. Sofiyelere kız vermezler.

Kilikya³¹ taraflarında bulunan Kızılbaşlar “İnce Yollu” veya “Gizli Yollu” olarak anılır. İddia edildiğine göre, Zikr’den sonra soyunur, bir kadın ve iki erkek birlikte Semaha dururlarmış. Bu üçlüye başka üçlüler de katılır ve devam ederlermiş. Bunlar ve o yörede bulunan Ermeni “Ruhcular” arasında benzerlikler görülmekte ve bu eylemler, eski “Mdzneçi” alışkanlıkları ve davranışları anımsatmaktadır.

Bektaşîlik, Kızılbaşlığa oldukça yaklaşılmaktadır ve şimdilerde³² de ülkemiz Kızılbaşları arasında yayılmaya başlamıştır. Ki, bunlara meyl edenler, Ortodoks [Muhafazakâr] Kızılbaşlar tarafından “Protestan” veya “Dönme” olarak adlandırılır.

Bektaşîler, asıl Kızılbaşların “gereksiz” uygulamalarını reddeder ve onlarla alay ederler.

Bektaşî din adamları “Baba” olarak adlandırılır ve “Baba”lık babadan oğula bırakıtsal değildir.³³

Bektaşîlerin musahibi yoktur. Daha doğru deyişle, aynı gün o tarikata dahil olanlar birbirlerini musahip olarak görürler. Ermenilerdeki “Işık Kardeşliği” gibi.

Bektaşîliğe kabul her yaşta olabilir. Fakat bu genellikle 15 yaşından sonra gerçekleştirilir.

Bektaşî Babaları müridlerini yılda bir kez ziyaret edip onların başlarına dua okurlar, öğüt verirler. Günah-Kabahat İkrarı, tarikata –Yola– yeni öğrenci –Tâlib– olma aşamasında yerine getirilir. Bu ikrar gizli olarak Baba’nın kulağına yapılır. Baba da yeni Tâlib’in kulağına alçak sesle öğütler verir. Bundan sonra “Sorulma-Görülme” yapılmaz. Yalnızca büyük günahlar-suçlar için herkesin huzurunda mahkeme kurulur.

30 Şu anki (XX. yüzyıl başları. -ç.n.) önderleri kadındır ve “Anşa Bacı” olarak adlandırılır. Bu nedenle kendilerine “Anşa Bacılılar” da denir.

31 Çukurova civarı, Doğu Akdeniz bölgesi. -ç.n.

32 Layık olan her Bektaşî Baba olabilir. -ç.n.

33 20. yüzyıl başları. -ç.n.

Nedamet-Pişmanlık için ceza niyetine Kutsal Taş³⁴ ile günahkârın beline vurulur. Bu taş Baba'nın önünde, mermer bir masanın üzerinde bulunur. Bektaşî Babaları bu Taş'ı kemerlerinin ön tarafında taşırlar.

Çekilen çile sonucu azat ediliş âsâ ile verilmez. Onun yerine elle “Pençe” verilir. Bektaşîlerde Zikr yoktur. Tekkelerinde, tekke mensupları sabah ve akşam dua için toplanırlar. Bu dua törenleri “Gülbang Çekmek” olarak adlandırılır. Fakat başlıca toplantılar perşembe ve pazar geceleri yerine getirilir. Bu toplu dua törenlerinde saz çalınmaz, kandiller yakılır. Kandil yakan görevliye “Çırağcı” adı verilir. Muhabbet toplantılarında saz kullanılır.

Kutsal Ekmek herkese verilir. Kutsal âsâları yoktur. Muharrem'de oruçları yoktur. Yalnızca o 12 gün süresince et yenmez ve gündüzleri su içilmez. Ruhun beden değiştirmesine inanılır ve daha “Panteist”tirler.³⁵

EVLİLİK ve NÂMAHREM: Kızılbaşlar, kendi inançlarına dahil olmaları şartıyla yabancılardan kız alır, fakat yabancılara asla kız vermezler.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, kirvalar ve musahipler arasında evlilik olmaz. Fakat buna karşın, çok yakınlarıyla kız alıp verirler. Örneğin amca ve dayı kızı gibi.

Dede, gelinlik kıza üç kere, o kişiyle kendi rızasıyla evlenmek isteyip istemediğini sorar. Gelin kızın onayı alındıktan sonra nikâh kıyılır (İmam Câfer Sâdık'ın öğütlediği kurallara uygun olarak). İslamlarda ise nikâh, İmam-ı Âzam'ın koyduğu kurallara göre kıyılır.

Evlenenin musahibi, Ermenilerdeki “Haç Kardeşi” gibi, nikâhın –düğünün– birçok harcamasını üstlenir. En azından gelinin ayakkabısını, ellerine yakılacak Hina (kına) ve düğün mumlarını alır. Musahibin karısı da “Gelin Bacısı” olarak gider.

Damat ve musahibi tarafından “bahtının açık olması” dileğiyle gelinin başına birer elma atılır.

34 Bektaşî Babalarının taşıdığı Teslim Taşı. -ç.n.

35 Tabiatı ne varsa Tanrı'nın bir parçasıdır ve Evren ile Tanrı aynı şeydir. -ç.n.

Kızılbaşlar tek eşlidir. Çocuk sahibi olamamaları durumunda, ilk eşi boşamamak kaydıyla ikinci bir kadın alınabilir. Bir kadının, başka bir erkekle ilişkisi sabit olsa bile, kocası onu cezalandırabilir ama boşayamaz. Eğer bir kadın, kocasını terk ederek bir başkasıyla yaşamaya başlarsa, o durumda doğal olarak boşanmış sayılır. Onu alan erkek de (İncil'deki: “*Boş edilmiş alan cezalandırılsın*” sözü gereğince) nedamete ve cezaya çarptırılır.

Kızılbaşların kendi aralarında olmadığı gibi, Hıristiyanlara ve özellikle Ermenilere karşı da nâmahremleri yoktur. Aksine, çok özgürdürler. Fakat kadınlar İslamlara gösterilmez.

Sırrac Kızılbaşlar ise, kendi aralarında olmamasına karşın, Hıristiyanlara karşı kadınları nâmahrem tutarlar.

ARINMA: Uzun süre İslam ortamında bulunanlar ile, özellikle askerî birliklerinde İslamlarla yaşayanlar, köylerine döndüklerinde arınmaları tamamlanmadan Dede tarafından dinî törenlere katılmalarına izin verilmez.

Arınma; günah-kabahat ikrarı, nedamet-pişmanlık, çile çekme, azat edilme, Kutsal Ekmek Paylaşımı ve bağlı olduğu tekkeye bir hediye vermek suretiyle yerine getirilir.

CENAZE TÖRENİ ve YAS: Yaşamını yitiren kişi yıkadıktan sonra, erkek ise iki kez, kadın ise üç kez sarılarak kefenlenir.

Cenaze gömülürken yabancıların hazır bulunması istenmez. Cenaze törenini, kendilerinden, okuyan herhangi biri yerine getirebilir.

Ölenin değerli giysileri tabutun üstüne, eğer ölen kişi varlıklı biri ise atının üzerine konularak mezarlığa götürülür. Ölene, yakınları tarafından elbiselik basma veya kıymetli kumaşlar armağan edilir ve armağanlar cenaze törenini yerine getirenler ile cenazeyi gömenler arasında pay edilir. Varlıklıların cenaze törenleri esnasında mûsiki de uygulanır.

“Yas” vardır. Kadınlar Hristiyanlar gibi ağıt yakar ve bu ağıtları yüksek sesle dile getirirler.³⁶

Üç kez “Can Yemeği” verilir. İlki cenazenin toprağa verildiği gün; ikincisi, gelen perşembe akşamı; üçüncüsü de kırkuncı gün. Bu üçüncü yemek esnasında ölenin yetenekleri övgü ile anılır. Çoğu yörelerdeki Ermenilerde de bu üç “Can Yemeği” uygulanır. Kırk gün boyunca “Hakk’a Yürüyen”in payı köyün yoksullarına dağıtılır.

Cenaze defnedildikten sonra, takip eden ilk Mayıs ayında, ölenin mezarı başına taş yerleştirilir ve bu vesile ile mezarının üstünde bir can yemeği verilir. Ölenin dul eşi ancak bundan sonra yeniden evlenebilir.

İNANIŞLAR ve GELENEK-GÖRENEK: En büyük yeminler “Lokma” (Kutsal Ekmek) üzerine verilir. “Buyruh”un, Kutsal Âsâ’nın, ziyaretgâhların ve Dedelerin evinin eşiği üzerine de yemin içilir. Dedelerin huzurunda ve özellikle onun giysisini tutup edilen yeminler ve verilen sözler çok önemlidir.

Domuz eti yenmez, ama Ermeniler gibi, onlar da avlanıp satarlar. “Ömer’in Kedisi” dedikleri tavşanı yemezler. Ermeniler de tavşan yemez. Genellikle kendi kestikleri hayvanları yerler. Sarhoş olacak derecede olmamak şartıyla şarap da içerler.

Kutsal Âsâ ve dalından yaptıkları “Mahlem” ağacı saygındır.

Ulu ağaçlara hürmet edilir, bilhassa tekkelerin çevresinde bulunanlara; onlardan bir dal bile koparılması günah sayılır.³⁷

Doğan Güneş’e secde edilir (özellikle Kürt Kızılbaşlar). Ay’ın doğuşu da diz kırma benzeri bir saygıyla selamlanır.

Sünni İslam olanlar küçümsenir ve onlara verilen yiyeceklere “Hille” yapılır, yani içlerine herhangi bir pislik katılır. İslamlar da bunu bildikleri için onlardan herhangi bir yiyecek kabul etmezler.

36 Kızılbaşlar, yaşamını yitiren canlar için “Hakk’a yürüdü” tabirini kullanırlar, asla öldü demezler. -ç.n.

37 Kopmuş veya yere düşmüş bir dalını gördüklerinde alıp yüksekçe, ayak değmeyecek bir yere veya ağacın dalları arasına koyarlar. -ç.n.

Sara gibi sinir hastalıklarının kötü ruhların etkisiyle meydana geldiğine ve bunların yalnızca dua ile tedavi edilebileceğine inanılır. Bu inanış yalnızca Kızılbaşlara özgü olmayıp ülkenin tüm insanları için geçerlidir.

Türk Kızılbaşlarda sakal kesilmez. Kürtlerde ise gençler traş olur, fakat makas kullanılmaz. Sosyal konumları olanlar bu gele-neği pek uygulamaz. Birbirlerinin sakalını öperek selamlaşırlar.

Başlarına sardıkları kırmızı sarık için: “Bizans İmparatoru önderimize kırmızı bir taç armağan etmiştir” denir.³⁸ Bazıları ise Ali’nin kırmızı başlık taktığına inanır. Yeşil sarık kullanan din adamları vardır, fakat İslamlara özgü olmasından ötürü asla beyaz sarık kullanılmaz.

Feslerinde püskül olmaz; “Dünyevi süs” olarak değerlendirilir. Sırraclar genellikle saksıya benzer bir başlık kullanır ve bu nedenle de “Keçeli” olarak da anılırlar.

İsa’nın çarmıha gerildiği perşembe günü kutsal sayılır ve kadınlara yaklaşılmaz. Perşembe geceleri ve Muharrem’in 12 günlerinde, Ermenilerin oruç günlerinde olduğu gibi, nikâh kıyılmaz.

Hamur Haç ile mühürlenir. Ekmeğin üzerine Haç işareti konarak fırına sürülür. Ekmeği pişirecek kişi, ekmek pişirilecek sacın yüzeyine oklava ile Haç işareti yapar. Yemek yemeden önce Haç çıkarmaya benzer bir hareket yapılır ve sofraya yerine herkes kendi elini öper.

Birbirlerini tanımak üzere özel işaretleri³⁹ ve sözleri⁴⁰ vardır.

Tartı kullanılmaz, ölçü ve tane hesabı yapılır. “Çünkü Tanrı bunları tartı ile vermedi insanlara” denir. Konstantinopolis’teki Kızılbaşlar tartı gerektirmeyen meyve, sebze ve tahıl satarlar. Örneğin; karpuz, kavun, portakal, patlıcan vs. Çilek bile kapla satılır, eğer alıcı tartılmasını isterse, tartı işi ona bırakılır.

38 Belli ki, Bizans İmparatoru onların gönlünü kazanmak maksadıyla öyle bir taç armağan etmiş.

39 Örneğin sağ elin işaret ve serçe parmaklarını kullanarak bıyık ve sakalı okşamak.

40 Örneğin “Ve Aleykûm selam” yerine, “Aleykûm Selam” diyerek selamlamak.

KİMLERDİR KIZILBAŞLAR: Tüm incelemelerimiz ve saha çalışmalarımız sonucu tespit ettiklerimiz, Kızılbaşların “Günah ikrarı, nedamet, çile çekme, azat edilme, Kutsal Ekmek-Beden Paylaşımı” gibi Hıristiyan temel prensiplerinin dışında, birçok Hıristiyan yor-tularına, ziyaretgâh olarak manastır ve kiliselerine olan saygıları; Hıristiyanlar gibi şarabı kutsal içecek olarak kabul etmeleri; ek-mek hamurunu ve pişecek somunu Haç ile mühürlemeleri; sofra-ya oturmadan önce Haç çıkarmaya benzer şükür ifadesi kullanma-ları; evlilik yaşamları; yas tutmaları; Hıristiyanlarla büyük oran-da benzerlik gösteren ritüelleri, onların, çok eski Hıristiyanların kendi soydaşlarından inanç farklılıkları nedeniyle ağır baskılar görerek, korunmak maksadıyla sığındıkları İslamların isimlerine ve görünüşte inançlarına tabi olduklarını, fakat yine de onlardan pek hoşlanmayan tarikatlardan olduklarını kesin olarak kanıtlar. “Sofiyeler”, Hıristiyanlara ve bilhassa Ermenilere yakınlık göste-rir ve kendileri ile onlar arasındaki farklılıkları çok önemsiz (“Saç teli kadar, soğan zarı kadar”) addederler.

Hıristiyan Ermenileri, tarihte gördükleri ağır dinsel baskı-lar nedeniyle onları “çok eski düşmanları” sayarlar. Sırracların ise Ermenilere karşı nefrete varan hoşnutsuzlukları vardır. Kızılbaşların birçoğu inanç yollarının Hıristiyanlıktan doğmuş ol-duğunu itiraf ederler.

Kızılbaşlar, tüm coğrafya bilginlerinin ortak gözlem ve ke-sin kanaatine göre, bu toprakların yerlisidir ve dışarıdan gelmiş göçmenler olamazlar. Antropolojik olarak, yerli halkın tipoloji-sini taşımaktadırlar. Sofiyeler Ermenilere benzerler ve gördüğümüz gibi, onların birçok geleneğine sahiptirler. Batıda bulunan Sırraclar daha çok Rum tipolojisi taşır. Güneydoğudakiler ise Kürt tipolojisi.

Kızılbaşlar Türkçe veya Kürtçe konuşurlar. Bize göre hiç kuşku yoktur ki Kızılbaşlar, daha önceleri de belirttiğimiz gibi, Pavlikyanların ve Tendürekli Tarikatı’nın devamıdır. Ki, zaman içinde, batıdaki Rumlara (Sırraclar) ile güneydoğuda-ki Kürtlere de inançlarını benimsetmişlerdir. Kendilerini “Türk Kızılbaşlar” olarak adlandırırlar ve soy olarak Ermenidirler.

Nazaret Dağavaryan

KENDİ ANLATIMIYLA DR. NAZARET DAĞAVARYAN

25 Aralık 1862'de Sivas'ta doğdum. 7 yaşında İstanbul'a gelerek, Amenapırgıçyan Okulu'na başladım; mezun olduktan sonra 1878'de Fransa'ya gittim. Bir süre çiftliklerde ziraat konusunda pratiğimi geliştirdikten sonra, önce Meurs'teki, 1881'de burayı bitirdikten sonra da dereceyle girdiğim Paris'teki Ziraat Yüksek Okulu'nda okudum. İki yıl sonra Yüksek Ziraat Mühendisi olarak mezun oldum.

1883'te İstanbul'a döndüm; birkaç ay Ziraat Nezareti'nde çalıştıktan sonra, memleketim Sivas'taki mektebe müdür oldum. Mektebin dershanelerinden birinde, yetişkinler için Pazar Okulu açtım. Bu arada İstanbul Ermeni gazetelerine makaleler yazıyordum. 1885-1886'da Kadıköy'deki Aramyan Okulu'nda müdürlük yaptım. 1887 başlarında tekrar Paris'e gittim ve Sorbonne Üniversitesi'nde tıp derslerine katıldım. Bu arada 1885'te İstanbul'da kurmuş olduğum 'Kidagan Şarjum' (Bilimsel Hareket) dergisinin yayınına da sürdürüyordum. Tıp hekimi diplomamı alarak İstanbul'a döndüm ve Pera'ya yerleştim.

1897'de Fransız Hastanesi'nde asistan doktor olarak işe başladım, 1899'da ise Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi'nde baştabiplik yaptım. Sultan Hamid zulmünün doruğa çıktığı dönemdi, sürekli evimde arama yapılıyor ve beni sorguya çekiyorlardı. 1896'da hapsedildim, dört ay sonra genel aften yararlanarak serbest bıraktıldım. 1900'da tekrar cezaevine girdim, ama Fransız Elçiliği'nin müdahalesiyle beni bıraktılar. Hastanede farklı milletlerden öğrencilere, tıbbi pratiklerini geliştirmeleri için konferanslar verdim.

Zaptiye bunu kötü niyetli yorumlayarak hastaneye girmemi yasakladı. Denetim sona ermemiști, nihayetinde memlekette ayrılma kararı almıștım ki, aranmakta olduđumu duydum. Hasta kılığında Fransız Hastanesi'ne sığındım, hastane kuşatıldı ve ancak 4 ay sonra bir yolunu bulup kapağı Marsilya'ya attım.

1905 sonunda Mısır'ın başkenti Kahire'ye yerleđtim. Kendimi eğitim faaliyetlerine verdim. Birkaç kiřiyle Boğos Nubar Paşa'nın himayesinde Ermeni Hayırsever Genel Derneğı'ni kurduk. Mısır'dan ayrılana kadar bu derneğın hem sekreterliğini hem de yöneticiliğini yaptım.

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte ailece İstanbul'a döndük ve önce Ermeni Millî Meclisi'nde delege seçildi. Katolikos (Baş Patrik) seçimleri nedeniyle Kafkasya'da bulunduğum sırada, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na, Sivas'tan mebus seçildim. Koyu bir milletperver olarak Osmanlı Parlamentosu'nda, toprak sorunu ve millî hakların korunması konularında, sert tartışmalara girdim. Soydaşım olan Ermeni mebuslarla tartışmaya girip, [Hürriyet ve] İtilâf Partisi'nin kurucularından biri oldum.

Bulunduğum görevler; Ermeni Millî Hastanesi müfettiři (1895), Mektep Tetkik Komisyonu müfettiři (1895-1897), Pera Ermeni mektepleri müteveli heyeti üyesi (1894-1896), Siyasi Meclis üyesi (1910-1912), İzmirlyants Derneğı üyesi (1912-1915).

Eserlerim: “Doğa Tarihi”, “İdrar Yolları Taşlarının İncelenmesi” (Fransızca), “Ermeni Harflerinin Doğuşu”, “Mikrobiyoloji” (aynı zamanda Türkçe), “Evren'in Kuruluşu” (Fransızca olarak da), “Krikor Ağaton”, “Ev Hijyeni”, “Cinsel Organlar”, “İnsan Embriyolojisi”, “Hastalıklar Sözlüğü”, “Darwinizm”, “Eski Ermeni Dinleri”, “İnsanın Anatomisi”, “Sağlık”, “Kısa Ermeni Tarihi”, “Hıristiyanlıkta Protestanlık” ve diğeri bazı kitapçıklar...

Henüz yayınlanmamış el yazılarımdan önemlilerini hatırlayacak olursam; Khirimyan Hayrig'in önerisi üzerine, 1886'da başlamış olduğum 10 ciltlik “Hayvan Yetiştiriciliğı” araştırmamı, tam 18 yıllık bir çalışma sonunda bitirebildim. Bugüne kadar kullanmış olduğum takma adlarım ise Ararçahüt, Poragadzin, Diun, Sgsnag Panaser (Acemi Araştırmacı), S.P.

TEOTİG'İN NOTU: Üretken araştırmacı ve doktor, tevazu göstererek, Fransa devleti ve hükümeti tarafından 1902 tarihinde Officier Académie, 1910'da ise Mérie Agricole Liyakat nişanlarına layık görüldüğünü hatırlama ihtiyacı duymamıştır.

KAYNAKÇA:

Teotig, Huşartzan Abril 11i (11[24] Nisan Anıtı), İstanbul, 1919.

SİVAS MEBUSU DAĞAVARYAN EFENDİ'NİN OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI'NDA YAPTIĞI İKİ KONUŞMA

Osmanlı devletinin genel durumunu nasıl görüyordu?

5 Mayıs 1325 [18 Mayıs 1909]

Mebus efendiler;

Osmanlı hükümeti bugün uzun bir yolculuktan dönen bir gemiye benziyor. Bu gemi, seyir ve hareketi esnasında birtakım şiddetli fırtınalara maruz kalarak defalarca mahvolmak tehlikelerinden güç kurtulmuştur. Bu geminin direkleri kırılmış, yelkenleri yırtılmış, dümeni bozulmuş, kaptanı ümidini kesmiş, yolcular helâk olup manevi kuvvetlerini kaybederek çökmüşlerdir.

İşte 32 sene sürekli bedbaht bir yolculuktan sonra mevcut vaziyetimiz budur. Mademki şimdi selamet sahiline vararak genişçe nefes almaya başlamış ve insan gibi düşünmek ve hareket etmek kuvvet ve yetkisini kazanmış bulunuyoruz, o halde lazımdır ki artık uyanıp kuvvetlerimizi birleştirelim.

Başımızı ellerimizin içine alıp şu acınacak halimizin düzelmesi ve Osmanlı hükümeti gemisinin yeniden gayretli ve muntazam, şanlı, metanetli bir hale gelmesi için ne yapmak lazım geleceğini düşünelim. Evvela dertlerimizi ve ihtiyaçlarımızı tetkik edelim. Noksanlarımızı kabul edelim. Her kim ki kendi kusurlarını tanır ise, düzeltme çaresini bulmaya muktedir sayılabilir. İhtiyaçlarımız türlü ve çoktur. O derece çoktur ki, işin yeniden tertip ve tanzi-

mi için hangi taraftan başlayacağımızı tayin etmekte şaşırıyoruz. Lakin ümidi kesmeyip soğukkanlılıkla dertlerimizi tayin ve işaret edelim. Reformlar için programımızı tertip edip hemen işe başlayalım. Daima şu meşhur meseli hatırlayalım ki, bir işe başlamak işin yarısıdır.

Memleketimizin ziraati ilkel bir haldedir. Madenlerimiz ya terk edilmiştir, yahut onların imal edilmesi ecnebilere ihsan olunmuştur. Ormanlar sahipsiz ve mahvolacak halde bırakılmıştır. Sanatlarımız basit ve sanayi işleri ise âdeta yok hükmündedir. Maddi değerlerimizin yenilenmesi ve üretilmesini ecnebilere bekleriz. Üretim araçları pek az ve yetersiz ve çoğu zaman ilkel bir haldedir. Posta işlerimiz düzenlenmeye muhtaçtır. Hükümetin iç düzeni çürümüş bir haldedir. Temel reformlara muhtaçtır. Adliye işleri esasen tanzime muhtaçtır. Mekteplerimiz çoktur, lâkin tedrisat pek yüzeysel, teori ve pratikten noksandır. Bu sebepten, mekteplerimizden yetişenler ilimlerinin semeresini görmek için ya yeni tecrübeler edinmeye, yahut Avrupa'da talim etmeye muhtaç olurlar.

Vaktiyle Donanmamız, Avrupa donanmalarının üçüncü sırasında iken şimdi en geride kalmış olanlar arasında bulunuyor. İyi bir şeyimiz varsa, o da kara ordumuzdur ki kendi fedakârlığı, metanet ve yiğitliği ile öteden beri Avrupa'nın hayretini kazanmış ve dünyanın en yürekli ordusu addolunmuştur. Bugünkü halimiz ve insan gibi yaşayabilmek hakkını ele geçirmekliğimiz o sayededir. Lakin Napolyon'un da dediği gibi, ordu, parasızlık sebebiyle ecnebilere lüzumu kadar direnç gösteremez. İşte dış politikamızın parlaklığını azaltan sebep budur. Fakat para yalnız ordunun ve muharebenin değil, yukarıda zikr ve beyan olunan tüm dertlerimizin de deva ve şifasıdır. Bunun içindir ki birinci işimiz maliyemizin gelir ve giderinde dengenin sağlanması, yani bütçemizin tanzimi maddesinden ibarettir. Ve o mühim ve müşkül olan mesele iktisat bilimi ve maliye erbabı olan arkadaşlarımıza verilmiştir. Bütçe Komisyonu heyetinin ne derece müşkül ve karışık bir işin karşısında bulunduğu aşikârdır. Zira idaremiz altında bulunan kıt gelirle, sözünü ettiğimiz ihtiyaçların giderilmesine çare bulmak için âdeta mucize sahibi olmak lazımdır.

FIRAT VE DICLE'DE BİR İNGİLİZ ŞİRKETİNE TAŞIMACILIK İMTİYAZI VERİLMESİNE İTİRAZI

30 Teşrinisani 1325 [13 Aralık 1909]

Efendim, Lynch Kumpanyası meselesi ne kadar mühim bir hal almışsa da, yine de basit bir meseledir. Bundan önce verilmiş bir imtiyaz değildir, yalnız bir ruhsatnameden ibarettir ve ruhsatname daimi değildir. Yani ruhsat buyrulmuştur ki, İngiliz bayrağı altında bulunan iki gemi, memleketimizin menfaatine dokunmadıkça Fırat üzerinde seyrüsefer etsin. Eğer menfaatine dokunursa, artık olamayacaktır. Hatta yalnız iki gemiye müsaade buyurulmuştur. Sonra bilmem nasılsa Dicle üzerinde başka bir gemi sefer etmeye başlamıştır. Halbuki ruhsat iki gemi içindi. Bunun için de Babıali tarafından birçok itiraz olunduktan sonra bunlara bir üçüncü gemi de ilave edilmek istenilmiş, yalnız birtakım şartlardan sonra, yani bu üçüncü sefine Osmanlı bayrağını taşımak ve bizim gemilerimizin adedi 12'ye ulaştıktan sonra o üçüncünün artık seyrüsefer etmeye hakkı kalmayacaktır denilmişti.

Şimdi Efendiler. Dünyada nehirler üzerinde seyrüsefain için imtiyaz verilmiş değildir. Hiçbir yerde, hiçbir memlekette, hatta Amerika'da bile hiçbir vakit nehirler üzerinde seyrüsefain için imtiyaz verildiği görülmemiştir. Eğer biz böyle bir imtiyazı verirsek bu usul bizden başlayacaktır ve âleme yegâne bir örnek olacaktır. Böyle bir imtiyazdan ne olabilir? Böyle bir imtiyazdan tabii ki vatan ve ahali birtakım zararlar görecektir, zira ahaliden istedikleri fiyatı alabilecekler ve eşyalarını istedikleri fiyatla götürecekler ve istedikleri vakit de götürmeyeceklerdir. Şimdi, daha imtiyaz verilmemiş olduğu halde, yalnız Bağdat'tan Basra'ya kadar 500-600 kilometrelik bir yer için 25'ten 30 Şiline kadar para vermeli... Kim bilir, bilahare bu masraf bunun 100 misli olacak. Halbuki Basra'dan Londra'ya kadar 25 Şilin verilir. Demek ki, ondan ahali, hatta şimdi imtiyaz verilmediği takdirde de kaybetmektedir. Eğer böyle devam ederse her vakit kaybedecekler.

Efendiler, bu imtiyazı vermeye bizi ne mecbur ediyor? Burada bendeniz bir mecburiyet görmüyorum. Bir dereceye kadar şimendiferlere müsaade etmeyi anlarım. Yalnız gemi için hiçbir vakit

ihtiyaç yoktur. Nehir üzerinde seyrüsefer eden vapurların bir tanesi 10 bin liradan 20 bin liraya kadardır. Eğer 8 tane gemimiz varsa 10 tane daha ilave edelim. 150 bin liradan bir şey çıkmaz ve eğer kâfi değilse Fırat üzerinde de daha küçük vapurlar işletilsin. Bunların adedi 5 bin liraya da olabilir. Yani hepsi 200 bin lira ile bizim bütün ihtiyacımızı görebiliriz.

Eğer fevkalade bir mecburiyet varsa böyle bir boyunduruk altına girelim, onu söylesinler. Söylediniz ki, efendim bazıları tarafından vaatler olunmuş, ben buna inanmam. Hatta meşrutiyetin geçerli olduğu hükümetlerde bir şahıs tarafından verilen vaatlere hiçbir zaman riayet olunamaz. Hatta İngiltere devleti gibi eski meşrutiyetperver olan bir memlekette bu haller asla kabil olmaz. Biraz evvel söyledim ki, hiçbir nehirde seyrüsefain için imtiyaz verilmiş değildir. Bir defa yalnız örneği görülmüş, öyle bir şey. Çin’de vermek istemişler. Yalnız İngiltere hükümeti en çok kendisi buna karşı durmuştur ve bırakmamıştır, nehirlerde seyrüsefain her vakit serbest olmalıdır diyerek buna mani olmuştur. Binaenaleyh, nehirler her vakit serbest olmalıdır.

Eğer bu Lynch Kumpanyası’na biz bu imtiyazı verirsek, bilirsiniz ki, bir müddet sonra başka imtiyazlar vermeye neden mecbur olmayacağız? Hatta kim bilir ki, bundan bir müddet sonra bizim Boğaziçi’nde böyle bir imtiyaz vermek mecburiyetinde bulunmayacağız? Beyefendi buyuruyorlar ki, “Şimdi ecnebi sancağı altında iki gemi vardır. Bunların yerine Osmanlı sancağı konulacak”... Fakat iş sancakta değildir. Esas şirket kimin idaresi altında ise onundur. Şirkette biz de hissedarız, bir tane İdare Meclisi de olacak ve bunda da dört tane Osmanlı üye bulunacak ve dört tane ecnebi olacak ve reisi de ecnebi olacak. Demek ki, bu şirket, ecnebi şirketi olacaktır. Hatta bizim memleketimizde, mesela Osmanlı Bankamız var. Yaramızı kapamayalım, açıktan söyleyelim. Bu bankada isimden başka nemiz var? Kapital ecnebi, direktör ecnebi, bizim nemiz var? Yalnız ismimiz var. Bir de ortalığı süpürecek birtakım uşaklar. Bunları saklamak vatana hizmet etmek değildir.

Söylüyorlar ki, 35, 37 yahut 75 sene devam edecek, ondan sonra şirket bize kalacak.

Efendiler, 35 sene pek büyük bir zamandır. Biz 32 sene müddetle bütün mülkü mahvettik. 37 senede çok şeyler olabilir. Neden? Biliriz ki, İngiltere devleti ile olan ilişkilerimiz 35 sene daha devam edecek mi? Bu müddet zarfında pek çok şeyler olabilir. Bu şirket menfaatli bir iştir. Biz yalnız 8 çürük gemimizle senede 30-40 bin lira kadar bir hâsılat almaktayız. Yalnız birkaç sene zarfında bundan hasıl olan semereyi maliyemize koymayıp da elimizi cebimize koymak nasıl olur? Senede yalnız iki üç gemi artırmak şartıyla bundan pek çok istifade ederiz. Her sene gemilerimizin adedi artar. Birkaç sene sonra diğer bir Osmanlı şirketine de imtiyaz veririz. Dicle nehrini ayıklamak hiçbir vakit lazım değildir.

Yalnız eğer bu meselede siyasetle ilgili bir şey varsa söylesinler, hatta kulağımıza söylesinler, bize anlatsınlar. Eğer bu imtiyazı vermekte kati mecburiyet varsa her fedakârlığı eder, biz de kabul ederiz (sol tarafta alkışlar). Yoksa, Osmanlı vatanı namına buna itiraz ederim, kabul etmem (sol taraftan alkışlar).

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ
ԳԸԶԸԼՊԱԾՆԵՐՈՒ ԱՂԱՆԴԻՆ
ԾՆՈՒՆԴԸ

(ՆԱԽԱՊԷՍ ԱՒԵՏԱԲԵՐԻ ՄԷՋ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ)

ԳՐԵՑ

ՏՕՔԹ. Ն. ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՒՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1914

103 286
5-
606. 297

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԵՒ
ԳԸԶԸԼՊԱՇՆԵՐՈՒ ԱՂԱՆԴԻՆ
ԾՆՈՒՆԴԸ

(ՆԱԽԱՊԷՍ ԱԻԵՏԱԲԵՐԻ ՄԷՋ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ)

ԳՐԵՑ

ՏՕՔԹ. Ն. ՏԱՂԱԽԱՐԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1914

238
H

ներկայ դանուռող անձերու հետ... եւ վերջապէս համազում գոյացուցի թէ՛ աւտոնի առ երեւոյթս եւ առահի Իսլամ ձեւացող աղանդաւորներ եւ։

Իսկ Արխիմալցի աղանդաւորք՝ ինուսի կողմերէն 1829ին Աղեքսանդրապօլ ու անոր շրջակայքը գաղթող Հայ ժողովրդեան մէջ կը գրանուէին, որոց կեդրոնն Աղեքսանդրապօլի Արխիմալ գիւղն ըլլալուն՝ անոր անուամբ Արխիմալցի կ'անուանենք այս աղանդաւորներն։ Ասոնք ճանչցած եւ իրենց դաւանանքի խոստովանութեանց հրատարակութիւններէն, եւ «Բանալի Ճշմարտութեան» անուն իրենց վարդապետական մատեանէն, որոց մի թերի օրինակը հրատարակեց Փրոֆ. Կոնիքեր 1898ին։ Հայ հողին վրայ ծնունդ առնող այս աղանդաւորներու վարդապետութիւնը շատ կը մօտենայ Աւրոպական արդի Բողոքականութեան սկզբանց, եւ ինչպէս պիտի ցուցնենք՝ Հայ ու Աւրոպական Բողոքականութիւնը միեւնոյն արմատէն ծնունդ առած են, եւ ասոնց հետ մօծ խնամութիւն ունի Գրգըրլպաշներու աղանդն որ Հայաստանի սահմանին մէջ կը գտնուի միայն։

Որեւէ կրօն կամ աղանդ ամբողջովին ի նորոյ չստեղծուիր, այլ ծնունդ կ'առնէ կանխաւ գոյութիւն ունեցող կրօններէն ու աղանդներէն, եւ դարուց շրջանին մէջ փոփոխութիւններ կը կրէ եւ ձեւափոխութեանց կ'ենթարկի, ու ինքն ալ կրնայ ծնունդ տալ այլ կրօններու կամ աղանդներու։ Ուստի եւ մեզ կը մնայ քննել այս

աղանդներու արմատներն եւ օրոնել թէ պատմական կերպով ծանօթ ո՞ր աղանդներու շարունակողներն են անոնք, եւ ի՞նչպէս առած են իրենց այսօրուան վիճակը:

Ըստ մեր քննութեանց շատ խոր են անոնց արմատներն եւ Քրիստոնէութեան առաջին դարերուն մէջ ի Փոքր Ասիա ծնունդ առնող աղանդներուն (Մարկիոնութիւն, Մանիքէութիւն) մէջ կը նշմարուին անոնց վարդապետութեան հետքերն: Այս սկզբնական աղանդները կը յանդին վերջապէս Պաւլոսականութեան եւ Թոնդրակեցութեան, որք ծնունդ առած են Եւրոպական ու Հայկական (Արիւմալցեան) Բողոքականութեան, եւ Փոքր Ասիոյ Գրգըլպաշութեան: — Ուստի պիտի քննենք նախ մեր ակնարկած աղանդներն եւ ապա ցոյց պիտի տանք թէ ի՞նչպէս ասոնցմէ ծնունդ առած են Բողոքականութիւն ու Գրգըլպաշութիւն, եւ պիտի ծանօթացնենք այս վերջնոց աղանդի ներկայ վիճակը:

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԵՒ

ԳԸԶԸԼՊԱՇՆԵՐՈՒ ԱՂԱՆԴԻՆ

ԾՆՈՒՆԴԸ

ԳԼՈՒԽ Ա

Քրիստոնէական զիսաւոր աղանդներն ի Հայս

1. Մարկիոնութիւն (Marcionisme)

Մարկիոնի⁽¹⁾ աղանդը որ Բ. դարուն Պոնտոսի մէջ քարոզուեցաւ ու Ե. դարու կիսուն (449) մեծ յուզումներ յառաջ բերաւ Ասորեոց մէջ, հաւանականաբար մեր մէջ եւս ունեցաւ հետեւողներ. զի Եզնիկ Կողբացին անոնց վարդապետութեան դէմ հերքումներ գրած է իր «Եղծ Աղանդոց» գործին մէջ:

Այս աղանդը Գնոստիկեան⁽²⁾ (Gnosticisme)

(1) Մարկիոն ծնեալ ի Սինոպ, իր վարդապետութիւնը 150ի ատենները քարոզեց ի Հռովմ եւ ապա ի Պարսկաստան:

(2) Գնոստիկեանք ժամանակի իմաստասէրներն էին (Պն--դէ+ Յունական հֆ--թէ--ն բառէն) եւ Սուրբ Գիրքն ըստ իմաստասիրութեան կը մեկնաբանէին, տիեզերագիտական, եւ տիեզերածնական խնդիրներով կը պարապէին, բղիտումներով կը բացատրէին շատ բան:

Գնոստիկեանց հիմնադիրը կը համարուի Սիմէոն Մագն:

էր, խառնուրդ Քրիստոնէութեան և հեթանոսական փիլիսոփայութեան: Մարկիոնեանք կը մերժէին Հին Կտակարանն, եւ Նոր Կտակարանէն Ղուկասի Աւետարանն ու Պողոսի թուղթերը կ'ընդունէին, Յիսուսի մարդեղութիւնն երեւութական

Ա. դարու այս աղանդը մեծապէս զարգացաւ Բ. դարուն ի Սուրիա եւ յեգիպտոս: Սուրիոյ Գնոստիկեանք եւէ---է---էն, այսինքն կ'ընդունին քարույ եւ չարի սկզբունքներն, իսկ եգիպտոսի Գնոստիկեանք ընդհանրապէս համաստեւածեան էին: Պաուր (Baur) Գնոստիկեանները ըստ իրենց վարդապետութեանց հրեքի կը բաժնէ:

Ա. Անոնք՝ որոց վարդապետութիւնը Քրիստոնէութեան, Մովսիսականութեան եւ Կռապաշտութեան խառնուրդ մ'են (Վաղենտինոսութիւն, Սփիտիանութիւն, Բարտաժան, Սատուրնինոս, Բասիլիտէս):

Բ. Անոնք որոց վարդապետութիւնը Քրիստոնէութենէ եւ զայն կանխող կրօններէ կը հեռանան (Մարկիոն եւ իր աշակերտն Ապելէս):

Գ. Անոնք՝ որոց վարդապետութիւնը Մովսիսականութեան եւ Քրիստոնէութեան խառնուրդ մ'է եւ հակառակ Կռապաշտութեան (Կերինթոս, եւ Հրէա-Քրիստոնէականք կամ Սուտ Կղեմականք):

Գնոստիկեաններէ շատեր երեւութական էին, այսինքն Յիսուսի ծնունդը, կեանքը, ու մահը երեւութական կը համարէին եւ ոչ իրական: Ըստ Վաղենտինոսի Յիսուս իր մարմինը յերկնից բերաւ եւ այդ մարմնով անցաւ Մարիամի մարմնոյն մէջէ՝ առանց եղձանեւոյ անոր կուսութիւնը: Ըստ Սատուրնինոսի Յիսուս մարմին չունէր, մարդոց այնպէս երեւցաւ: Ընդհանրապէս կ'ըսեն թէ՝ Յիսուս չէր խաչուողը՝ այլ Սիմէոն Կիւրենացին, որ անոր խաչը տարաւ: Երեւութական վարդապետութեանց զարկ տուաւ Մարկիոն: Մանիքեցիք եւ Պաղիկեանք երեւութական էին:

կը համարէին . մկրտուելու համար կուսութիւնը անհրաժեշտ էր , ամուրիութիւնը յարգի էր , ձկնեղէնէ զատ մսեղէն կերակուր չէին ուտեր :

2. Մանիքեցութիւն (Manicheisme)

Մանիքէութեան հիմնադիրը Մանի կամ Մանէս⁽¹⁾ (225-274) Զրադաշտական կրօնի մէջ մեծցած , Քրիստոնէութիւնն ուսաւ , եւ ուղեց Զրադաշտական ու Քրիստոնէական կրօնից վարդապետութեանց խառնուրդով նոր կրօն մը հիմնել , ու իբր մարգարէ եւ յՄատուծոյ ղրկուած անձ մը ներկայացաւ ժողովրդեան : Հալածուեցաւ ի Քրիստոնէից , և Միջագետաց ու Պարսից սահմանադիւխը գտնուող Արաբիոն զղեկին մէջ հաստատուելով սկսաւ քարոզել :

Մանէս յաջողեցաւ Մարկելոս անուն հարուստ մը համոզել եւ որոյ յորդորական նամակ մ'ալ գրած է , յորում « զՄատուած իբր հրեշտակ Զարին , իսկ զՔրիստոս իբրեւ լոկ մարդ կանանցածին » ներկայացուցած է : Մանէս շահեցաւ և

(1) Ըստ ոմանց Մանիքեցութեան հիմնադիրն է Սկիւթիանոս Արաբացին , որոյ Տերիբենթ անուն աշակերտը չորս զիրք գրեց (Գաղտնիք , Դիտաւոր կէտեր , Աւետարան եւ Գանձ) ու զնաց քարոզել ի Բաբելոն : Յետ իւր մահուան անոր այրին եօթնամեայ Կումրրիկոս անուն գերի մը զնելով՝ զայն իր ամուսնուն վարդապետութեամբ մարզել տուաւ : Այրի մահէն ետք՝ Կումրրիկոս՝ Մանէս անունն առաւ ու զնաց Պարսից մայրաքաղաքը (Տիզբոն) քարոզել իր որդեգրած վարդապետութիւնը :

Շապհոյ Ա.ի բարեկամութիւնը, սակայն մոգերու հալածանաց առջեւ խոյս տուաւ եւ Կեդրոնական Ասիոյ այրի մը մէջ ապաստանելով՝ գրեց իր Էրդեկէի-Մանի անուանեալ գիրքը, զոր յերկնից ընդունած ըլլալ կը յայտարարէր։ Մոգերը իբր մոլորեցուցիչ ամբաստանեցին զայն, ուստի եւ Վռամ արքայն զայն մորթագլերծ ընել տուաւ (274)։

Պարթեւք, Քրիստոսէ 2¹/₂ դար առաջ տիրելով Պարսից, անոնց Զրադաշտական պարզ կրօնը կռապաշտութեան վերածած էին։ Արտաշիր Ա. Սասանեան Պարսիկ իշխանութեան գլուխը անցնելով (226) հին Զրադաշտականութիւնը նորոգել փորձեց։ Իսկ Մանի այդ բարեկարգութեան գործը աւելի յառաջ տանել ուզեց՝ Քրիստոնէական վարդապետութեամբ պատուաստելով զայն։

Մանիքէական աղանդին մէջ կը նշմարուին բոլոր հին կրօններու վարդապետութիւնները Քրիստոնէական գոյնի տակ։ շատ բան առնուած է Մարկիոնութենէ եւ Զրադաշտականութենէ։ Աւասիկ իրենց կրօնի սկզբունքները։

1. Կ'ընդունէին բարւոյ եւ չարի Զրադաշտական սկզբունքներն իբր անստեղծ ստեղծիչներ՝ որք իրարու դէմ կը սլայքաբին։

2. Կը հաւատային Նգիսրտական եւ Հնդիկ հոգեւիտութեան, եւ հոգւոյ հետզհետէ աղնուացման ձգտումին։ Այսինքն թէ՛ հոգիք անմահ են, եւ մարմնէ մարմին անցնելով կը մաքրուին, եւ բոտ իրենց արժանեաց աւելի կամ

նուազ ազնիւ էակաց մէջ կը մտնեն, մինչեւ որ կատարելապէս զտուին ու աստուածանան: Որով անուղղակի կերպով կ'ընդունէին մեղաւորաց պատուհաս եւ հանգերձեալ կեանքի պէս բան մը: Հոգւոյ ազնուացման համար կուսակրօնութիւնն իբր կարեւոր միջոց կը համարէին:

3. Անոնց վարդապետութեանց մէջ Պրահ-մանական համաստուածութեան սկզբունքներն ալ կը նշմարուին:

4. Գնոստիկեան արտահոսման դրութեամբ Երրորդութիւն մը կ'ընդունէին:

6. Յիսուսի եւ սրբոց հոգիներն իբր մասն Աստուծոյ կը դաւանէին, եւ Արեգակն անոնց ներկայացուցիչը կը համարէին, ուստի եւ կը յարգէին Արեգակն ու հուրը:

6. Հին Կտակարանը չար սկզբունքի դործ կը համարէին ու կը մերժէին, իսկ Նոր Կտակարանը մասամբ բարի Աստուծոյ գործ դաւանելով՝ կ'ընդունէին:

7. Քրիստոսի չարչարանքն ու մահը իրական չէին համարեր, այլ երեւութական:

8. Խաչը չէին յարգեր:

9. Մարիամը չէին ընդուներ իբր կոյս՝ այլ կին:

10. Մկրտութիւնը կը մերժէին՝ իբր աւելորդ ձեւարանութիւն մը:

11. Հաղորդութեան Խորհուրդը մրայն հացով կը կատարէին, զի գինին դիւական ըմպելի կը համարէին:

12. Մանիքեցիք կատարեալ խոտաճարակներ

էին . արգիլեալ էր անոնց չամար ոչ միայն միան
այլ եւ ձուն ու կաթն . արգիլեալ էր նոյն խկ
կենդանի սպանելը :

13 . Իրենց կրօնի լաւ ուսումնասիրութենէն
ետք միայն ներելի էր ամուսնութիւնը :

Մանկեցութիւնը բաւական լաւ կազ-
մակերպուած պաշտօնէութիւն մ'ունէր . Մանի
Քրիստոսի նման 12 աշակերտ ունէր , որոց մըն
մեռնելուն՝ ուրիշ մը անոր կը յաջորդէր , այն-
պէս որ առաքելոց թիւը միշտ 12 կը մնար .
Ասոնք կը ձեռնադրէին եպիսկոպոսներ , որոց
թիւը 72ը չէր անցներ (թիւ Յիսուսի աշակեր-
տաց) : Եպիսկոպոսները քահանաներ կը ձեռնադ-
րէին , ունէին նաեւ սարկաւազներ ու քարոզիչներ :

Այս ազանդը տեղական չմնաց , տարածուե-
ցաւ ի Հայս , յԱսորեստան , եւ մինչ Եգիպտոս
ու Հարաւային Եւրոպա (Ֆրանսա) , եւ ծնունդ
տուաւ շատ մը երկրորդական ազանդներու ⁽¹⁾ ,
Եղնիկ Կողբացւոյն Մանիքէութեան մասին՝ իր
«Եղծ Ազանդոց»ին մէջ գրած հերքումներն են-
թաղրել կու տան մեզ անոր ի Հայս երբեմն բա-
ւական տարածուած ըլլալը :

Յուսափանոս կայսրն եւ անոր յաջորդները

(1) Բորբորիտը , Արելորդիք , եւ Երեւութականք՝ Մա-
նիքեցութենէ սերեալ ազանդաւորներ էին , որք եւ ժամա-
նակ մը բաւական տարածուեցան ի Հայս . զորս արմա-
տախիլ ըրին մեր թարգմանիչք . Կորիւնի յիշատակած
«Սատանայական» ազանդն եւս Մանիքէութեան մի ճիւղն
էր՝ անկեալ բարոյականով :

հալածանք հանեցին Մանիքեցութեան դէմ 2.
դարուն :

3. Մծղնեութիւն

Մծղնեութիւնը Ասորիքի աղանդ մ'է , որ
Դ. դարուն ծնունդ առաւ եւ որ փոքր ինչ
տարածուեցաւ ի Հայս : Այս աղանդին մէջ կը
տեսնուին Մանիքեցութեան ինչ ինչ վարդա-
պետութիւնները :

Մծղնեայք կատարելութեան հասնելու եւ
երրորդութիւնն աչքով տեսնելու համար մշտա-
տեւ աղօթելը պայման կը դնէին , եւ արդէն
Մծղնեա՝ աղօթող ըսել է :

Ասոնք չէին ընդուներ Եկեղեցւոյ Խորհուրդ-
ները , կ'արհամարհէին ամուսնութիւնը : Շատեր
կը մերժէին աշխատանքը , ու կ'ապրէին մու-
րացկանութեամբ եւ բացօթեայ : Կ'երեւի թէ
անառակութեանց անձնատուր կ'ըլլային , այն-
պէս որ ի մեզ մծղնեայ բառն՝ անառակ , խառ-
նակեաց եւ ընտանեաց անդամոց հետ իսկ սե-
ռական յարաբերութիւններ ունեցողի նշանա-
կութիւնն առած է :

Անցնինք այժմ Պաւղիկեանութեան եւ Թոնդ-
րակեցութեան՝ որք հայկական աղանդներ հա-
մարուած են :

4. Պաւղիկեանութիւն

Պաւղիկեանութիւնը է . դարու կիսուն փայլ
կը դնէ ի Հայս , եւ թէպէտ Մանիքեցու-
թենէ ծնունդ առած է , սակայն իր վարդապե-

տութիւններէն շատերն աւելի Մարկիոնութենէ սերած կը թուին :

Այս վարդապետութեան հիմնադիրները կը համարուին Պօղոս եւ Յովհաննէս Սամոստացի⁽¹⁾ եղբարք (Գ. դար), զաւակ Կալինիկէ անուն Մանիքեցի կնոջ մը, որք հալածուելով գնացին հաստատուիլ Եպիսպարիսի մէջ, եւ իրենց աղանդը նախ Պաւղ-Յովհաննէսեան եւ ապա Պաւղիկեան անուանեցաւ : Այս աղանդաւորները Հայ կը կարծուին ընդհանրապէս :

Ըստ ոմանց Շիթի անուն աղանդաւոր Պարսիկ կին մը Հայաստան կու գայ (Է. դար), Արարատայ մէջ Պօղոս հայազգին կ'ամուսնանայ անոր հետ, կը յարի անոր դաւանութեան ու կ'ըլլայ այդ աղանդին ի Հայս տարածիչն եւ իր անունով այս աղանդը Պաւղիկեանութիւն կոչուած է :

Հաւանականաբար այս երկու Պօղոսներն ալ գոյութիւն ունեցած են : Սամոստացի Պաւղոսի վարդապետութիւնը Paulinien կ'անուանեն Եւրոպացիք, իսկ Արարատցի Պաւղոսինն աւելի Paulicien կ'ըսուի : Ներսէս Բ. Բագրեւանդացի կաթողիկոսի «Ուխտ միաբանութեան Հայոց Աշխարհին» անուն թուղթին մէջ⁽²⁾ (գրուած 555ին) ակնարկուած Պաւղիկեանները Սամոստացի աղանդաւորներն են, Արարատեան Պաւղոսն

(1) Սամոսատ Բ. Հայոց մէջ է :

(2) Դիրք թղթոց էջ 73 :

աւելի վերջին ժամանակներն (է. դար) ապրած է:

Ոմանք կը կարծեն թէ այս աղանդը յանուն Պօղոս առաքելոյն այսպէս անուանուած է, եւ արդէն ասոնք Մարկիոնեաններու նման Պօղոս առաքեալի եւ անոր գործոց մեծ յարգ կու տային:

Այս վարդապետութեան կազմակերպիչն եղած է Մանանաղեաց գաւառէն Կոստանդինոս անուն Հայ մը, որ երեւցաւ 653ին: Կոստանդին՝ Ասորիքէն բերուած տարօրինակ Աւետարանի մը ընթերցմամբ յարեցաւ այս աղանդին, ու անոր քարոզիչն եղաւ: Նա մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ իր ժողովրդեան վրայ՝ որ գրեթէ կը պաշտէր զայն:

Կոստանդին եւ իր հետեւողք ինքզինքնին Պօղոս առաքեալի աշակերտ կ'անուանէին: Կոստանդին՝ Պօղոս առաքեալի նման թուղթեր կը գրէր իր հետեւողաց կեդրոններն:

Այս աղանդը մեծապէս տարածուեցաւ ի Հայս (նամանաւանդ Փոքր Հայք), ի Կապադովկիա եւ ի Պոնտոս: Յովհան Մայրապոմացիին և իր աշակերտին կամ եղբօր Սարգիսի ⁽¹⁾ երեւութական վարդապետութիւնք արդէն այս աղանդի տարածման հողը պատրաստած էին ⁽²⁾:

(1) Սարգիս համարուած է Ս-րէի-ի-ն-Բի-ն անուն աղանդի մը հիմնադիրն:

(2) Թէոտորոս Քոթենաւորի ընդդէմ Մայրապոմացւոյն թուղթն: Վենետիկ 1833:

Կոստանդին բաւական զտեց այս աղանդը Մանիքէական սկզբունքներէ, սակայն պահեց բարւոյ եւ շարի սկզբանց վարդապետութիւններն եւ Մծղնէական արարքներն՝ իբր խայծ ժողովուրդն իր աղանդին կապելու։ Կոստանդին 27 տարիներ քարոզեց եւ ժողովրդեան վրայ իր ազդեցութիւնը երթալով աւելցաւ։

Աւասիկ Պաւղիկեան վարդապետութեան սկզբունքներն եւ դաւանանքը .

1. Երկու Աստուած կայ, մին Չար՝ Հին Կտակարանինն որ նիւթական աշխարհը ստեղծած է, եւ միւսը Բարի՝ հոգեւոր աշխարհի արարիչ, Նոր Կտակարանի Աստուածը։

2. Մարդոց լաւ յատկութիւնները Բարի Աստուծոյ կողմանէ տրուած են, իսկ գէշ յատկութիւնները Չար Աստուծոյ։

3. Բարի Աստուածը ստեղծած է մարդոց հոգին, իսկ Չար Աստուածը (Դէմիուրգոսը) անոնց մարմինը։

4. Գնոստիկեանց նման Երրորդութիւն մը կ'ընդունէին։ Որդի եւ Հոգի ի Հօրէ ծնեալ կամ բղխեալ՝ անոր համազօր չէին։

5. Քրիստոս իր մարմինն Երկինքէն բերաւ, եւ միայն Մարիամի մէջէ անցաւ իբր խողովակէ մը, ուստի եւ Քրիստոսի բուն մայրն Երկինքն է եւ ոչ թէ Մարիամ։ Մարիամ Յիսուսէն վերջ ուրիշ զաւակներ ունեցած է։

6. Հին Կտակարանը կը մերժէին, իսկ նորէն Պօղոսի թղթերն ու Աւետարանը կ'ընդուն-

նէին, զի այս վերջինը Պօղոսի (Իրենց պետի) աշակերտին գործն էր:

7. Մկրտութիւնը կը կատարէին ոչ թէ ջրով, այլ բանիւ եւ ձեւով միայն:

8. Հաղորդութեան Խորհուրդը կը կատարէին ոչ թէ նիւթով, այլ բանիւ եւ ձեւով:

9. Սրբոց բարեխօսութիւնը կը մերժէին, եւ անոնց պատկերաց յարգանքը կուսակաշտութիւն կը համարէին:

10. Խաչը չէին յարգեր եւ կ'ըսէին թէ նոյն իսկ խաչափայտը զուրկ է Աստուածային զօրութենէ:

11. Եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը կը մերժէին:

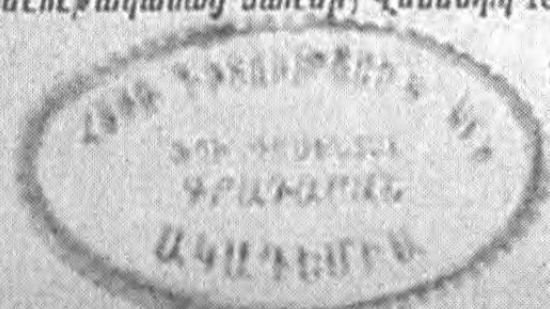
12. Միւռոնը չէին յարգեր եւ անոր որեւէ յատկութիւն չէին վերագրեր:

13. Կը մերժէին ծիսական պաշտամունք եւ արարողութիւնք (խունկ, ճրագ, զոհ, երկրպագութիւն):

Յովհան Օձնեցի իւր ընդդէմ Պաւլիկեանց թղթոյն (¹) մէջ՝ անոնց շատ մը տարօրինակ պաշտամունքներ եւ վարուց ու բարուց անհաւատալի աղտեղութիւններ կը վերագրէ, զորս կարելի է ըստ հետեւեալին համառօտել:

ա. Եզիպտացւոց նման մկնորսակաց (կատուաց) յարգանք կը մատուցանան:

(¹) Յովհան Իմաստասէրի մատենագրութիւնք (ընդդէմ Պաւլիկեանց եւ երեւութականաց ճառեր) Վենետիկ 1833:

բ. Ողիմպոսի լեռան կայծակնահան ու փրր-
փրրերախ դեւին կ'երկրպագեն Յանէսի և Յամ-
բէսի ⁽¹⁾ նման :

գ. Կախարդութիւն կ'ընէին :

դ. Արեգակն եւ Լուսինը կը պաշտէին :

ե. Տղայոց արիւնով ալիւր շաղուելով
նուիրական հաց մը կը պատրաստէին, եւ անով
կը հաղորդուէին :

զ. Առաջնածին կնոջ մը ժանուկը իրարու
կը նետէին մինչեւ որ մեռնէր, եւ որու ձեռքն
որ աւանդէր շունչը՝ զայն իբր իրենց երէցը կը
յարգէին ⁽²⁾ :

է. Մծղնէութիւնը յարգի էր, այսինքն՝ ի-
րենց մօր ու քրոջ եւ մօր ու եղբօր հետ խառ-
նակեցութեամբ կ'ապրէին :

Մեզ այնպէս կը թուի թէ՛ այս տարօրինա-
կութեանց գոնէ մի մասը զբաղարտութիւններ
էին, եւ ամէն աղանդաւորաց այդպիսի աղտո-
տութիւններ կը վերագրէին ուղղափառք, ինչ-
պէս կ'ընեն այսօրուան Գրգըլպաչներուն :

Ներսէս Շինող կաթողիկոս (641—661)
Պաւլիկեանց դէմ խրատական ու յորդորական

(1) Յանէս եւ Յամբէս աղանդաւորներ են, որոց կ'ըն-
ծայուի զիրք մը՝ որ ամէն կրօններու դէմ կը խօսէր, եւ ա-
նոնցմէ տարօրինակ խառնուրդ մը կը վարդապետէր, եւ
յի էր ղիւթական արուեստի յատուկ ծանօթութիւններով :

(2) Սա Պեպուղացւոց աղանդէն առնուած է, եւ հա-
ւանարար Յովհան Օմնեցի սխալմամբ Պաւլիկեանց վերա-
գրած է :

միջոցներ գործածելէ ետք ստիպուեցաւ քաղաքային իշխանութիւններու ձեռք՝ անոնց հակաին վրայ նշաններ դրոշմելով, երկրէն աքսորել տալ (655) :

Ասոնք տասը տարիներ վերջ յաջողեցան Հաղարացի ոստիկանաց թոյլատրութեամբ մըտնել ի Հայս, ժամանակուան կրօնական բանալէներուն խառնուիլ իբր երեւութական, եւ վերջապէս 717ին Պաւղիկեանք եւ Սարգիսեանք խառնեցան Վլիթ ոստիկանն, եւ անկէ ուժ առած Պատկերամարտական, Խաչամարտական խնդիրներ յուղեցին... եւ նոյն իսկ ըստ Օձնեցւոյ «Պաւղիկեանք իրենց սաներն իսկ փոխանակ Աւետարանի՝ Այլազգեաց առասպելապատում գրոց գիտութեամբ կը վարժեցնէին հեթանոսաբար (1) :

Այս աղանդաւորաց մեծ կեդրոն էր Նիբրեկերտի (Մուֆարդին) մօտերը Զրկայ անուանեալ լճին շուրջըտըրը : Ասոնք առերեւոյթս Իսլամութիւնն ընդունելով՝ անդ հասարակութիւն մը կազմեցին, ուր ապա ծնունդ առաւ կ'ըսուի եղիտաց աղանդը (Հ. Բ. Սարգիսեան) (2) : Մենք

(1) Աւասիկ Օձնեցւոյն բուն խօսքերն. «Այլ եւ խոսամանկեալ գտին չարութեան իւրեանց զէն՝ խողխողիչ քրիստոսասիրաց անձանց, դաշնակից լինելով բռնակալաց... եւ ի հմտութիւնն ամեալ նոցուն ստուերագիր առասպելապատում մատենիցն զհամբաւեացն իւրեանց խրմաւորութիւնս :

(2) «Ուսումնասիրութիւն Մանիքէա-Պաւղիկեան Թոնտրակեցիներու աղանդին» էջ 55, Վենետիկ 1893 :

սակայն Պաւղիկեան աղանդէն բոլորովին տար-
բեր կը համարինք Եզիաաց կրօնը, որու մասին
խօսիլը գրութեանս ծրագրէն դուրս է: Գուցէ
Եզիաի ըսելով Գրգըլպաշները ակնարկել կ'ուզէ:

Յովհան Յձնեցի Հայրապետին (717—728) ի
Դուին 719ին գումարած ժողովին գլխաւոր
նպատակը Պաւղիկեանց մասին էր: Այս ժողովի
որոշմամբ՝ ոչ միայն բանադրեց եւ եկեղեցւոյ
հաղորդակցութենէ զրկեց զանոնք, այլ եւ յաջո-
ղեցաւ իրենց պաշտպան Վլիթ ոստիկանը վաս-
տըկիլ ու անոր միջոցաւ զանոնք հալածել: Հա-
ւանարար այս աղանդաւորները հալածելու հրա-
մանը Դամասկոսի Օմար Բ. Ամիրապետէն ստա-
ցաւ, իր 720ին անոր այցելութեան առթիւ:

Յ. Յձնեցի Հայրապետը յաջողեցաւ Պաւ-
ղիկեանութիւնը բառնալ առանց արիւնահեղու-
թեան. սակայն հաւանական կը թուի որ այդ
աղանդաւորները պահուեցան Երեւութականաց
անուան տակ:

Օմար Բ. Խալիֆան խեղդամահ սպաննուե-
ցաւ 720ին. իսկ անոր յաջորդող Եզիա Բ.
(720—724) հակառակ էր Քրիստոնէութեան, և
պաշտպան հանդիսացաւ Պաւղիկեանութեան,
որով եւ այս աղանդը վերստին սկսաւ տարած-
ուիլ. շնորհիւ Հագարացոց: Բիւղանդիոնի
կայսրերէն Նիկեփոր (802—811) պաշտպանեց
զանոնք, սակայն անոր յաջորդը Միքայէլ Ա.
(811—813) զանոնք հալածեց եւ Լեւոն Ե. Հայ-
կազն կայսրն (813—820) անոնց դաւանութեան

քննութիւնը հրամայեց, և այդ գործը Նէօ-Կեսարիոյ (Նիկիսարի) եպիսկոպոսին՝ Թովմասի, և Փոքր Հայոց կառավարչին՝ Պարախնդակէսի յանձնեց :

Այս ատենները Պաւղիկեանք երկու կուսակցութեան բաժնուած էին, որոց միոյն պետն էր Շնարարոյ անուանեալ Վահանն, եւ միւսինը Սարգիսն : Ասոնք իրենց վերոյիշեալ հարցաքննիչները սպանելով Մելիտինէ (Մալաթիա) փախան, ու ապաստանեցան Հագարացի Ամիրապետին քով, որ անոնց Արգաս անուն աւան մը տուաւ, ուր բնակող Պաւղիկեանք յարձակելով Բիւզանդական կայսրութեան սահմանները՝ յափըշտակութիւններ և գերեվարութիւններ ընելով ետ կը դառնային :

Թէոդորա Թագուհին՝ իր զաւկին Միքայէլ Գ.ի (գինովին) (842—867) խնամակալութեան միջոցին մեծ հալածանք հանեց Պաւղիկեաններուն դէմ (853—856) : միայն Փոքր-Ասիոյ մէջ 100,000 ներ կոտորուեցան : Այս զոհերուն մէջ կը գտնուէր ձերուհի մը՝ որոյ զաւակը՝ Կարահաս կամ Կարպաս մեծապէս ազդուելով իր հօր կորուստէն, Թողուց իր բանակի ծառայութիւնը, Արգաս գնաց, 5,000 Պաւղիկեանց զլուխը անդաւ, Մալաթիոյ էմիրին ու ապա Ամիրապետին դիմեց, անոնց հետ դաշնակցեցաւ, յարձակմամբ տուաւ Ամսրասայ եւ Տիվրիկի բերդերն ու այս վերջինն, իր կեդրոնն ըրաւ : Աջակցութեամբ Մալաթիոյ էօմէր եւ Թարսուսի Ալիմ էմիրներուն յարձակումներ ու աւարառութիւններ գոր-

ծեց Բիւզանդական կայսրութեան սահմանները : Պաւղիկեաններու գունդերն էօմէր էմիրի բանակին հետ Սամոսատի եւ Ամասիոյ կողմերը յաղթեցին Յունաց (858) , եւ ապա մինչեւ Բիւթանիա եւ Սինոպ հասան : Արաքները եւ Պաւղիկեանք մեծ ջարդ տուին Մալաթիան պաշարել եկող Յունաց : Էօմէր՝ Պաւղիկեանց հետ 861ին Կապադովկիան , Պոնտոսը եւ Կիլիկիան աւերեց , 60,000 գերի տարաւ : Յաջորդ տարին Յոյները յաղթեցին Էօմէրի բանակին ու զայն սպաննեցին , սակայն Պաւղիկեանք չընկճուեցան :

Կարպասի զաւակը ու յաջորդը Կիւրչան՝ Էօմէրի յաջորդ Մալաթիոյ էմիրին հետ դաշնակցելով՝ կայսրութեան երկիրները կ'առաջատակէին , եւ նոյնիսկ Եփեսոսի եւ Նիկիոյ կը սպառնային : Միքայէլ Գ. կայսրը հաշտութիւն խնդրեց , Պաւղիկեանք մերժեցին բանաձեւացները եւ կրօնական ու քաղաքական ազատութիւն պահանջեցին :

Վասիլ Ա. Մակեդոնացին (866—886) հաշտութիւն եւ գերիներու փոխանակութիւն հայցեց , Կիւրչան Փոքր-Ասիոյ երկիրներէն Բիւզանդացւոց քաշուիլը պայման դրաւ : Այս անընդունելի առաջարկին վրայ Վասիլ մեծ բանակ մը հանեց անոնց դէմ (871) եւ զժուարութեամբ յաղթեց անոնց , սակայն անկարելի եղաւ առնել անոնց որջն՝ ամուրն Տիւրիկ : Պաւղիկեանք 873ին կրկին սկսան առաջատակութեան , որոց դէմ Բիւզանդիոն՝ Քրիստափոր զօրավարը

ղրկեց մեծ քանակաւ, որ անոնց յաղթեց, առաւ Տիվրիկը ու քանդեց զայն, եւ Կիւրչահի գլուխը Բիւզանդիոն զրկեց:

Պատմութիւնը լուռ կը մնայ անոնց մասին շուրջ դար մը, եւ ի մէջ կոյս ժ. դարուն կրկին անոնք երեւան կու գան, եւ Անտիոքայ Թէոտոր պատրիարքին առաջարկով՝ Բիւզանդիոնի Յովհաննէս Չմշկիկ (Չմշկածակցի) հայկազն կայսրը՝ զանոնք կը տեղափոխէ ի Կ. պոլիս եւ անկէ ի Փիլիպոպոլիս (Ֆիլիպէ) 970ին, ուր ի պատմագրաց ոմանց իբր Հայ աղանդաւորներ եւ յայլոց Պաւղիկեան անուան տակ յիշատակուած են: Ասոնք են որ ծնունդ տուած են Եւրոպական Բողոքականութեան, ինչպէս պիտի տեսնանք դործիս Բ. գլխուն մէջ: Այս հայկազն աղանդաւորաց մնացորդները դեռ կան Ֆիլիպէի մէջ ու չրջակայքը եւ Փաւլիֆէն կ'անուանուին:

Ե. Թոնդրակեցիի

Թոնդրակեցւոց աղանդը ծնունդ առած է Թ. դարու կիսուն ի Թոնդրակ անանն Ապահունեաց. սա Պաւղիկեանութեան շարունակութիւնը կը համարուի:

Այս աղանդի հիմնադիրն օտարք Սարգիս կ'անուանեն եւ Գաղատիոյ Անիս գաւառակին Տարիա քաղաքին մօտ ծնած. 801ին արդէն կը քարոզէր ան եւ 834ին սպաննուած է. իսկ ազգայինք զայն Սմբատ անուն Մաղկոտն գաւառի

Չարեհաւան գիւղի բնիկի մը կը վերադրեն, որ եկած է Ապահունեաց Թոնդրիկ կամ Թոնդրակ գիւղն և բրած է զայն իր վարդապետութեան կեդրոն, եւ կը քարոզէր յաւուրս Յովհաննէս Ովայեցւոյ (833—855), Ընդհանրապէս ասոնք տարբեր անձնաւորութիւններ կը համարուին, սակայն Հ. Բ. Սարգիսեան միեւնոյն անձը կը կարծէ, որք հալածմանց հեաեւանօք կեդրոն եւ անուն փոխած ։

Գրիգոր Նարեկացի իր սթուղթ առ Ուխտն Կճաւայ վասն կարծեաց անիծելոցն Թոնդրակեանց»ի մէջ տուած է անոնց վարդապետութիւնը, յորմէ կը տեղեկանանք թէ անոնք Հաղորդութիւնը հասարակաց կերակուէր կ'անուանէին. մկրտութիւնը ջուր ինչ լուալեաց կը կոչէին. կը մերժէին ամուսնական պսակը եւ կ'ըսէին թէ բաւ է որ ամուսն զիրար սիրեն, «Աստուած սէր է եւ զսիրով միաւորիլն կամի եւ ոչ պսակաւ»։ Նկեղեցւոյ նուիրապետութիւնը կը մօրժէին, եւ առանց ձեռնադրուելու կը քահանայադորձէին. Խաչը չէին յարգեր. Աստուծոյ եղած զոհերն ու նուիրումներն կը ծաղրէին. աղօթից առթիւ ծնրադրութիւնը աւելորդ կը համարէին. կիւրակի օրերը սուրբ չէին համարեր. մծղնէութիւնը արգիլուած չէր անոնց համար. իրենց ազանդապետը (Սմբատ) Քրիստոս կ'անուանէին և զայն ու անոր աշակերտներն իրենց կենաց ապաւէն կ'ընդունէին ։ Գրիգոր Նարեկացին իր այս Թուղթովը կը հասկցնէ թէ

անոնց ամբարշտութենէն քիչեր թիայն (անշուշտ գլխաւորներն) յիշատակած է (¹) :

Ա. Լաստիվերտացի չյանդգնիր նկարագրել անոնց արարքները, զայնս «կարի աղտոյի» կ'անուանէ : Գր. Մագլաարոս իր Կէ. Թղթոյն մէջ փոքր ինչ կը պարզէ անոնց զաղիր վարդապետութիւնը : «Յայտնի եւ ոչ խտրութիւնք արանց եւ կանանց եւ ոչ ընտանեաց :» Այսինքն իրարու կանանց հետ խառնակութեանց յարաբերութիւնք ներելի էին :

Մմբատ շատ վարպետ ու ճարտասան էր, շուտով տիրեց Թոնդրակայ եւ շրջակայից ժողովրդեան մտաց վրայ, եւ ըստ Գր. Նարեկացւոյ նոյն իսկ ի հարկին իր հետեւորդները կը բանտարկէր կ'աքսորէր, անոնց նորածին զաւակները խեղդել կուտար, ամուսնացեալ կիներու այլոց հետ յարաբերելու հրաման կ'ընէր

(¹) Մեզ այնպէս կը թուի թէ Գ. Նարեկացի հաւատարմօրէն ներկայացուցած չէ Թոնդրակեանց վարդապետութիւնը, ջանադիր եղած է աւելի յուսի նկարներով պատկերել, որպէս կը կռահուի ասոնցմէ սերած աղանդաւորաց (Արխիպալցոց) վարդապետութեան քննութենէն :

Գր. Նարեկացիի ինչ ինչ խօսքերէն այնպէս կը հասկցուի թէ ի Թոնդրակ կար եւ ատրուշան, զոր Հ. Ալիշան հրաքօլիս խառնարան կը կարծէ : Գուցէ ատով կը բացատրուի գիւղին Թոնրիկ կամ Թոնրակ եւս կոչումն, եւ հոն կրակապաշտութիւն կար արդէն, եւ առ այդ Մմբատ այդ տեղն ընտրած է իբր կեդրոն իր աղանդին, ուր կրակապաշտութիւն ալ տեղի կ'ունենար :

(դի կանայք հասարակաց էին), միանձնեայ կոյսեր իր աշակերտաց պղծել կու տար, գեղանի պատանիներ օտարաց կը վաճառէր: Բնականաբար այս ամէնը ներելի չպիտի լինէին եթէ երբէք տիրող իշխանութեան (Հազարացւոյ) պաշտպանութիւնը վայելած չլլար. եւ արդարեւ ստէպ կը տեսնանք որ Հազարացիք ուժ կու տային անոնց գործունէութեան:

Այս աղանդը տարածուեցաւ եւ այլուր. Թուլայլ ⁽¹⁾ եւ Խնուս ⁽²⁾ անոնց երկրորդական կեդրոններն եղած են. Արարատայ եւ Տարօնի մէջ եւս տարածուած կը տեսնենք զւնոնք:

Յովհաննէս Ովայեցի կաթող. ր (833—855) կռուեցաւ անոնց հետ, Անանիա Նարեկացի գրեց անոնց դէմ երկու գիրք ⁽³⁾, եւ հաւատաքննութեան ատեաններ հաստատուեցան ի Հայս: Կըճաւայ ուխտի ⁽⁴⁾ վանականներն անոնց յարած կը թուին, որոց մեծաւորին գրեց Գր. Նարեկացի ⁽⁵⁾:

(1) Հաւանարար Ամասիոյ եւ Եւդոկիոյ մէջտեղի այսօրուան Թուրխալ աւանն է:

(2) Խնուսի աղանդը փոքր ինչ տարրեր էր եւ աւելի Մ-նէ+եջ--թէ-ն կ'անուանուէր:

(3) Այս գրքերէ մին կորսուած է ըստ Հ. Բ. Սարգիսեանի, իսկ միւսը «Դիրք խոստովանութեան» հրատարակուած է «Արարատ» հանդէսի 1892 Յունուարի թիւին մէջ:

(4) Այս վանքը կը գտնուէր Մոկաց գաւառին մէջ:

(5) Այս թուղթը հրատարակած է Հ. Բ. Սարգիսեան Վենետիկ 1893:

ԺԱ. դարու սկիզբը Հարք դաւանի սրբա-
կրօն Յակոբ եպս.ը կ'ընդունի Սմբատայ վար-
դապետութիւնը: Իրեն կը հետեւին իր հօտէն
շատեր (¹), եւ կը սկսի իր վիճակը ըստ այդ ա-
ղանդի կառավարել: Այս դէպքը մեծ յուզում
յառաջ կը բերէ ի Հայս եւ ամէն կողմ կրօնա-
կան վէճ ու կռիւ անպակաս էին: Յակոբ եպիս-
կոպոս երկիցս կրօնական ատեանի առջեւ դա-
տաստանի ենթարկուեցաւ, սակայն կրցաւ վար-
պետութեամբ ազատիլ: Սարգիս Սեւանցի կա-
թողիկոսը (992—1016) առ այս կը գումարէ ե-
կեղեցական մի ժողով՝ Հարքի մէջ (1002) (²), ուր
բոնի կը բերեն Յակոբ եպս.ը, որ կը դատաւար-
տուի, կարգէ ու աստիճանէ կը զրկուի, աղ-
ուեսադրոշմ (³) կը խարանուի ճակտին ու զայն
ժողովրդեան մէջ կը պարտցնեն խայտառակարար:
Կարգալոյժը Յունական Հայաստանի բաժինը
կ'անցնի, անկէ ալ հալածուելով կ'երթայ ի
Թոնդրակ եւ ապա Մուֆարդին: Այսպէսով
վերջ գտած կը թուի այս աղանդը Հարքի մէջ:

Ըստ Ա. Լաստիվերտացւոյ այդ ատենները
կունծիկ անուն արեղայ մը Մանանաղեաց Շիր-
նի բերդաքաղաքին մէջ հաստատուելով՝ Թոնդ-
րակեան վարդապետութիւնը սկսաւ քարոզել:

(¹) Ա. Լաստիվերցի զԼ. ԻԲ. եւ ԻԳ.

(²) Սա Հարքի ժողով կ'անուանի:

(³) Կ'երեւի թէ աղուէսի պատկեր կրող երկաթ մը
տարցնելով այսպիսի աղանդաւորներու ճակատը պնով կը
խարանէին:

Սա իրեն հետեւող ունեցաւ ի մէջ այլոց Հրա-
նուշ անուէն ազնուական տիկինն եւ եղբայրը
Վէրվէս իշխանը: Մանանաղեաց մէջ շատ տա-
րածուեցաւ այս աղանդը, սակայն Բիւզանդիոնի
կողմանէ զրկուած Եղիազար դատաւորն անոնց
որջը հիմնայաստակ ըրաւ (1005):

Գր. Պաշլաւունի (Մագիստրոս) 1048ին ա-
տեններն Միջագետաց, Վասպուրականի եւ Տա-
րօնայ Դուքս անուանուեցաւ, և զղջմամբ մայ-
րենի եկեղեցւոյ գիրկը դարձող աղանդաւոր երկու
նախկին քահանաներէ տեղեկանալով Թոնդրակ-
եանց վարդապետութիւնը (1050), գրեց Պետրոս
Գետադարձ կաթողիկոսին (որ ի Բիւզանդիոն կը
դաճուէր) եւ իր վեհապետին՝ Կոստանդին Մո-
նումոնի արքային, ու հրաման ուղեց զանոնք
հալածելու, եւ ստացած հաճութեան վրայ
գործի ձեռնարկեց, ու իրենց աղանդին վրայ
յամառողներն իր իշխանութեան սահմաններէն
դուրս հանեց, կործանեց անոնց կեդրոնը՝ Թոնդ-
րակ գիւղն, եւ հալածեց Ղազար անուէն առաջ-
նորդնին ու ժողովարաննուն տեղւոյն վրայ
չինեց Սբ. Դէորդ եկեղեցին:

Այս առթիւ հաղարէ աւելի աղանդաւոր-
ներ իրենց մայրենի եկեղեցւոյ ծոցը դարձան:
1051ին կը գումարուի Հարքի Բ. ժողովը,
ուր նշուի կը կարդացուի Թոնդրակեան ա-
ղանդաւորաց մասին, եւ ուր կ'առաջարկուի
Բջնոյ Եփրեմ եպիսկոպոսին մկրտել մայր եկե-
ղեցւոյ ծոցը դարձող աղանդաւորները: Գրիգոր

Մագիստրոս իրենց վարդապետութեանց մէջ անդրդուելի մնացող աղանդաւորաց դէմ հալածանք հանեց։ Ասոնցմէ ոմանք ապաստանեցան Ասորւոց կաթողիկոսի քով՝ իբր զրարտեալներ, այլք ի Մեծ Հայս։ Գր. Մագիստրոս գրեց Ասորւոց կաթողիկոսին ⁽¹⁾, զգուշացնելու զայն անոնց խաբեղատիր խօսքերէն, եւ տեղեկանալով թէ՛ ի Թուլայի եւս կան այս աղանդաւորներէն, գրեց Թուլայի առաջնորդ Սարգիս Թոնդրակեցիին ⁽²⁾։ Այս աղանդաւորները դանդատեցան Պետրոս Գեառգարձ կաթողիկոսին Գր. Մագիստրոսի իրենց դէմ յարուցած հալածանաց համար, որու անշուշտ կարեւորութիւն չտուաւ Հայրապետը, եւ շնորհիւ Գր. Մագիստրոսի ջանից վերջ գտաւ այս աղանդը։

Այս աղանդն, որ սկսած էր Յովհ. Դ. Ուփայեցի կաթողիկոսի օրով, վերջ կը գտնէ Պետրոս Գեառգարձի ժամանակ, եւ ինչպէս կ'ըսէ Գր. Մագիստրոս՝ 13 կաթողիկոսներ ⁽³⁾ ասոնց օրով տխրութեամբ դերեղման իջան։ Գր. Մագիստրոս իր ԿԸ, թղթոյն մէջ այս ժամանակա-

(1) Թուղթ Գր. Մագիստրոսի, Թուղթ ԿԷ. Հրատարակութիւն Կ. Կոստանդնուս, Աղեբսանդրաթի 1910։

(2) Թուղթ ԿԷ. Գր. Մագիստրոսի։

(3) Յովհ. Ուփայեցի, Զարարիա Զազեցի, Դէորդ Դառնեցի, Մաշտոց Եղիվարդեցի, Յովհ. Պատմագիր, Ստեփանոս Ռշտունի, Թէոդորոս Ռշտունի, Եղիսէ Ռշտունի, Անանիա Մոկացի, Վահան Սիւնի, Ստեփանոս Սեւանցի, Խայկ Արշարունի, Սարգիս Սեւանցի։

միջոցը 170 տարի կը հաշուէ։ Միեւնոյն հեղինակը իր առ Սարգիս վարդապետ Անւոյ գրած թուղթերէ միոյն մէջ ⁽¹⁾ այս ժամանակամիջոցի աւելի քան երկու դար ըլլալը կը խոստովանի։ Արդարեւ 832ին արդէն սկսած էր այս աղանդը և մինչ 1051 աւելի քան երկու դար կ'ընէ։

Այս աղանդի անհետացումն արմատական եղած ըլլալու չէ, զի 1136ին Հայոց Միջագետաց Ամայք եւ Շաղտան գաւառներուն մէջ կը վերերեւի յաւուրս Գրիգոր Պահլաւունւոյ, որ իր եղբոր Ներսէս Շնորհալւոյ յանձնեց գրել այդ մոլորելոց մասին թուղթ մը, յորմէ կը տեղեկանանք թէ՝ այս Նոր Թոնդրակեցիք տաճարներու շինութիւնն աւելորդ կը համարէին եւ կ'ըսէին թէ «Մե'նք եկեղեցի ենք եւ ոչ թէ մեր շինածներն»։ Մաշտոցի բոլոր ծխարարութիւններն աւելորդ կը համարէին եւ այդ գործը (Մաշտոց) գրողի կողմանէ հնարեալ եւ օտարներէն առնուած են, եւն. . . Այս Նոր Թոնդրակեցւոց վարդապետութիւնն այլեւս երկար տեւած ըլլալու չէ, զի պատմութիւնը լուռ կը մնայ անոնց մասին։

Ըսինք թէ Խնուս եւս կեդրոն մ'էր Թոնդրակեան աղանդին, եւ առ այս Հարքի այդ

(1) Թուղթ ԻԱ. (Հրատարակութիւն Կ. Կոստանեանց)
«ԶՄանիքեցւոցն որոյ Թոնդրակեցեացն, որ աւելի քան վերկերիւր ամ ապականեալ զաշխարհ ամենայն, արծանացուցին զայնպիսի ատրուշան իւրեանց վաւաշ մոլութիւնն...»

գլխաւոր քաղաքն ընդդէմ այս աղանդաւորաց
դումարեալ երկու ժողովներու (1002 և 1051)
կեդրոն եղած է։ Սակայն կ'երեւայ թէ կնուսի
մէջ այդ վարդապետութեան սկզբունքները բո-
լորովին ջնջուած չեն, եւ գտնուած են գաղ-
տազողի անոր հետեւողներ մինչ ժԹ. դարը, եւ
այս կողմերէն 1829ին Թուրքեւոտս պատերազ-
մին հետեւանօք Աղեքսանդրաբօլի շրջակայքը
գաղթողներ տարին հետերնին իրենց այս ա-
ղանդն՝ որ Եւրոպական Բողոքականութեան
չատմօտ է, եւ որոյ սկզբունքներն պիտի քն-
նենք Հայ Բողոքականութիւն անուան տակ
յաջորդ գլխուն մէջ։

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Քրիստոնէական Բողոքականութեան ծնունդը

Ի Հայս տարածուած ու ծնունդ առած Քրիս-
տոնէական զանազան աղանդներու քննութեամբ՝
տեսանք թէ անոնք իրարմէ ամանցուած են եւ
ստէպ փոփոխութեանց ենթարկուած։ Արդարեւ
Մարկիոնութեան մէջ տիրող հեթանոսական փի-
լիսոփայութեան, Մանիքեցութեան որդեգրած
եզիպտական եւ հնդկ Հոգեփոխութեան, Մա-
նիքեցութեան եւ Պաւղիկեանութեան մէջ ըն-
դունուած Բարեոյ եւ Չարի Աստուածութեանց

Ձրադաշտական վարդապետութեան՝ հետզհետէ վտարումը կը տեսնենք :

Մանիքեցութեան եւ Պաւղիկեանութեան ընդունած Գնոստիկեան արտահոսմամբ անհաւասար անձերէ բաղկացած Նորորդութիւնը, եւ Մարկիոնութեան, Մանիքեցութեան ու Պաւղիկեանութեան դաւանած երեւութական վարդապետութիւնը չեն տեսնուիր Թոնդրակեցւոց մէջ, եւ անոնց այս մասին ունեցած հաւատալեաց մասին՝ մերայնոց չրոզութիւնը կը նշանակէ թէ ընդունած են առ այս Ուղղափառաց վարդապետութիւնը :

Հին ու Նոր Կտակարանաց իբր Սբ. Գիրք զանազանումը, Նոր Կտակարանի եւ մասնաւորապէս Աւետարանի ու Պօղոսի թղթոց յարգանքը՝ զոր տեսանք Մանիքեցւոց եւ Պաւղիկեաններու մէջ՝ չնչմարուիր Թոնդրակեցւոց քով, որք հաւանաբար սկսած էին ընդունիլ Սբ. Գիրքը ամբողջութեամբ :

Գալով եկեղեցւոյ եօթը Խորհրդոց՝ Պաւղիկեանք եւ Թոնդրակեցիք մերժելով Միւռոնի սրբութիւնը՝ բնականաբար մերժած կ'ըլլային եւ ի Մեզ անով կատարուած Դրոշմն ու բացառաբար միայն գործադրուած օտարամուտ Վերջին օծումը : Թոնդրակեցիք կը մերժէին Պատկը իբր խորհուրդ, ու ինչպէս տեսանք կ'ըսէին, «Աստուած սէր է եւ զսիրով միաւորին կամի ե ոչ պսակաւ :» Պաւղիկեանք ու Թոնդրակեցիք կը մերժէին եկեղեցւոյ Նուիրապետութիւնը, եւ Ձեռ-

նադորութիւնը կը կատարէին իբր արարողութիւն:

Մկրտութիւնը թէպէտ Մծղնէացւոց եւ Մանիքեցւոց կողմանէ աւելորդ ձեւաբանութիւն կը համարուէր, սակայն Պաւղիկեանք կը սկսին բանիւ եւ ձեռով կատարել զայն, իսկ Թոնգրակեցիք ջրով:

Հաղորդութիւնը Մանիքեցիք կը կատարէին հացով, Պաւղիկեանք բանիւ եւ ձեռով, Թոնգրակեցիք հացով ու (հաւանաբար) գինիով, եւ հասարակաց կերակուր կ'անուանէին զայն:

Խոստովանութեան կամ Ապաշխարութեան մասին բան մը ըսուած չէ մեր ամբաստանողաց կողմանէ, հաւանաբար մերժելով քահանայից խոստովանութիւնը՝ կ'ընդունէին Աստուծոյ առջեւ կամ հրապարակային խոստովանութիւն եւ ապաշխարութիւն, ինչպէս իրենցմէ սերող Արիւվալցիք: Ի մի բան այս աղանդաւորք կ'ընդունէին երեք խորհուրդ. Մկրտութիւն, Հաղորդութիւն, եւ Ապաշխարութիւն⁽¹⁾:

Գալով երկրորդական խնդրոց՝ Մանիքեցիք,

(1) Բողոքական քոլոր եկեղեցիները (ի բաց առեալ Քուէյքըրներն՝ որ ամէն խորհուրդ կը մերժեն) կ'ընդունին միայն երկու խորհուրդ, Մկրտութիւն եւ Հաղորդութիւն: Լուտերական եւ եպիսկոպոսական եկեղեցիները կ'ընդունին Դրոշմը (առանց օծման), Մեթոտականները կ'օծեն հիւանդները ի բուժումն (ըստ Յակոբայ թղթոյն Ե. 14ի պատուէրին): Քուէյքըրներէ զատ ամէն եկեղեցի կ'ընդունի Զեռնադրութիւնը, սակայն ասոնց եւ ոչ մին Խորհուրդ կը համարին, այլ Պսակի նման արարողութիւն կը զաւանին:

Պաւղիկեանք եւ Թոնդրակեցիք խաչը չէին յարգեր, Մարիամի սրբութիւնը չընդունելով՝ իրր սոսկ կին մը կը դաւանէին զայն, որ Յիսուսէ զատ այլ զաւակներ ունեցած է, սրբոց բարեխօսութիւնը եւ պատկերաց յարգանքը կը մերժէին, զո՛ր (մատաղ) հեթանոսական կը համարէին, եկեղեցւոյ մէջ խուսկի եւ ճրագի գործածութիւնը, ու աղօթելու առթիւ ծնրադրութիւնն եւ երկրպագութիւնն աւելորդ ձեւաբանութիւններ կ'անուանէին:

Մարկիոնեանց եւ Մանիքեցւոց խոտաճարակութիւնը չտեսնուիր Պաւղիկեանց եւ Թոնդրակեցւոց մէջ, եւ նոյն իսկ պահոց մասին խօսք չըլլուիր: Ահա կարծես հասած ենք Ներսիսեան Բողոքականութեան սեմը: Քննենք այժմ թէ ի՞նչպէս տեղի ունեցած է այս զաղափարաց փոխադրութիւնն Ներսիս:

Ա. Ներսիսեան Բողոքականութիւնը⁽²⁾

Տեսանք թէ ի՞նչ պարագաներու տակ Հայազգի Պաւղիկեան աղանդաւորք տեղափոխուե-

իսկ Քահանայից առջեւ զաղտնի խոստովանութիւնն ամէնն ալ հաւասարապէս կը մերժեն: Բողոքականք կ'ընդունին եւ կը քարոզեն Ապաշխարութիւնը, նամանաւանդ Մեթոտականները, սակայն երբեք Խորհուրդի աստիճանի չեն հասցներ զայն: Այս է միակ եւ գլխաւոր տարրերութիւնը այս Հայ աղանդաւորաց եւ այժմու Բողոքականաց միջեւ:

(2) Այս հատուածը 1897ին մ-չի հանդէսի 24/4 Յունիսի թիւին մէջ՝ Հ-յ+Ի- Բ-ւ-+ -լ-ւ-+ -Ի-ւ- հիշ-դէր հիշիւ-+ խորագրով մեր յօդուածէն առնուած է մասամբ:

ցան ի Պուլկարիա եւ նամանաւանդ ի Փիլիպոպոլիս: Ասոնց աքսորման ժամանակ (970) արդէն աւելի քան մի դարէ ի վեր Թոնդրակեցւոց աղանդը յաջորդած էր Պաւղիկեանց վարդապետութեան, ուստի եւ ասոնք աւելի Թոնդրակեցիներ էին. սակայն կ'երեւայ թէ՛ Թոնդրակեցութիւն անունը դեռ ընդհանրացած չէր եւ աւելի Պաւղիկեան անուն տակ կը ճանչցուէին:

Այս աղանդաւորք իրենց աքսորաւայրին մէջ եւս սկսան քարոզել իրենց վարդապետութիւնը. թէպէտ դժուարաւ, սակայն գտան իրենց հետեւող սակաւաթիւ Պուլկարներ, յորս երեմիա Բոգոմիլ քահանան, որոյ անուամբ Բոգոմիլեան աղանդ եւս կոչուեցաւ իրենց վարդապետութիւնը:

Այս հայկական աղանդէն ծնունդ առած է հաւանաբար եւ Մակեդոնիոյ Տրակովիցա քաղաքն երեւան ելնող Կաթթարինեան⁽³⁾ աղանդն, որ այնչափ մեծ նմանութիւն ունէր Պաւղիկեանց վարդապետութեան:

Օրթոտոքս Պուլկարք անհաշտ աչօք կը նայէին հայազնեայ Պաւղիկեանց եւ անոնց հետեւող սակաւաթիւ Պուլկարաց: Վէճ, կռիւ ու ատելութիւն անպակաս էին Աղանդաւորաց եւ Օրթոտոքսներու միջեւ: Փիլիպոպոլսոյ Պաւղիկեանք անդրդուելի մնացին իրենց դաւանութեանց մէջ, հակառակ Յունաց եւ Պուլկարաց

(3) Այսրառը Յունական Գ-Ք-Է = (Է-Ք-Գ) բառէն եկած է, եւ կարելի է թարգմանել Է-Ք-Գ-Է-Է-Է կամ Է-Ք-Գ-Է-Է-Է:

ցոյց տուած ասելութեան ու հալածանաց :
 ԺԲ. դարուն վերջերը, Գերմանիոյ Ֆրէտէ-
 րիկ Շիկամօրուս կայսրն՝ Գ. խաչակրութեան
 գլուխն անցած Պուլկարիայէն անցած ատեն,
 Յունաց կողմանէ անուղղակի կերպով յարուց-
 ուած դժուարութեանց պատճառաւ՝ զինու զօ-
 րութեամբ սկսաւ յառաջանալ, մեծ սոսկում
 պատճառելով ժողովրդեան : Կայսրը Փիլիպպոս-
 լիս հասնելէն առաջ՝ երկրի Օրթոտոքս ժողո-
 վուրդն անկէ փախաւ, Պաւղիկեանք ոչ միայն
 անդ մնացին՝ այլ եւ Կայսեր ընդ յառաջ ելնե-
 լով՝ բարեկամութիւն ցոյց տուին, ու պատմե-
 ցին Պուլկարաց եւ Յունաց ձեռքէ քաշածնին :
 Կայսեր ցոյց տուած համակրութիւնն աղանդա-
 ւորները խաչակրաց յարեցուց, այնպէս որ
 Պաւղիկեանց շատերն ընդունեցին անոնց կրօնը՝
 Հռովմէականութիւն՝ որպէս են եւ ցարդ իրենց
 յաջորդներն ի Ֆիլիպէ : Հաւանականաբար այս
 առթիւ խաչակրաց բանակէն եղան Պաւղիկեան
 վարդապետութեան համակիրներ, որք իրենց
 հայրենիքը տարին այս աղանդի սկզբունքներն,
 որք ընդունելութիւն գտան նամանաւանդ Զուի-
 ցերիոյ Վոտուաներու⁽¹⁾ եւ հարաւային Ֆրան-

(1) Զուիցերիոյ Վօ (Vaud) գաւառակն ասոնց կեդրոն
 եղած է, ուրկէ այն անցած է Ֆրանսայի Բոուլանս նա-
 հանգն : Ասոնց դէմ հալածանք հանեց Ֆրանսուա Ա. Դաղ-
 դիոյ Թագաւորը ԺԶ. դարու սկիզբն եւ ջնջեց զանոնք :

սայի Ալքիզացիներու⁽⁵⁾ մէջ, ուր տարածեալ գաղափարները ծնունդ տուին Եւրոպական Բողոքականութեան ի ձեռն Լուսերի⁽⁶⁾ (1520), Կալվինի և այլոց։ Ուստի եւ Հայք են Բողոքականութեան հիմնադիրք։

Փիլիպոպոլսոյ Պուլկարաց եւ նամանաւանդ Փաւլիկեանց (Պաւղիկեանք) տարազն, ասեղնագործութիւնք, պարերն եւ վարք շատ մեծ նմանութիւն ունին հայկականին եւ հաւանաբար ի ձեռն Պաւղիկեանց նաեւ տեղի ունեցած է այս քաղաքակրթական յատկութեանց փոխադրութիւնն, եւ այս երկու հեռաւոր աշխարհաց բնակչաց մէջ յառաջ եկած է այնչափ մեծ նմանութիւն։

Փիլիպոպոլսոյ Փաւլիկեանք աւելի գեղեցիկ ու ճարպիկ են քան Սլաւ Պուլկարներն, Փաւլիկեան կանայք աւելի լայն մէջք եւ դեղեցիկ աչքեր ունին նման Հայ կանանց։ Փիլիպոպոլիս այցելող մը զարմանօք կը դիտէ միեւնոյն քաղաքի մէջ տիպով իրարմէ երկու տարբեր ցեղերու դոյութիւնն, որք իրենց յատկութիւններով ալ դեռ իրարմէ կը զանազանին։

(5) Ֆրանսայի Թառն (Tarn) գաւառի Ալքի քաղաքն այս աղանդի կեդրոն ըլլալուն՝ այսպէս անուանուած է։ Իննոսան Գ. Պապը 1209ին Ալքիզացիներու դէմ խաչակրական հալածանք մը հանեց որ 20 տարի տեւեց։

(6) «Գիրք խոստովանութեան» Անանիա Նարեկացւոյ, հրատարակութիւն Միաբանի, Յոռաջարան, Ալ-է-Գ հանդէս (1892)

Այս տարօրինակութիւնը դրդած է զմեզ քննելու պատճառն եւ ուսումնասիրելու այս հարցը :

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ.

Բ. Հայկական Բողոքականութիւն կամ Արխիպայցւոց աղանդը

Թոնդրակեցիներու կեդրոններէն՝ Հարք գաւառի Խնուս աւանի եւ շրջակայից մէջ այս աղանդի հուրն ի սպառ մարած չէ, հակառակ առ այս եղած մեծամեծ ջանից, զի 1829ին՝ Թուրքիա-օսման պատերազմին ատեն՝ այս կողմերէն դէպ ի կովկաս գաղթող ու Աղեքսանդրաբոլ ու անոր շրջակայքը հաւաքուող գաղթականութեան մէջ՝ կը տեսնուի այս աղանդը, մանաւանդ Արխիպալ գիւղն, որոյ վասն եւ այս աղանդն Արխիպալեան կ'անուանենք: Աղեքսանդրաբոլի եւ Կաղզուանի մէջ ալ կային այն աղանդաւորներէն: Արխիպալցիք իրենց վարդապետութիւնը գաղտնի կը պահէին ուրիշներէն. այլոց հետ եկեղեցի կ'երթային, կը մկրտուէին ու կը հաղորդուէին ձեւական կերպով. սակայն ապա ի չափահասութեան ըստ իրենց աղանդի վերստին կը մկրտուէին եւ Հաղորդութիւն կ'առնէին իրենց երէցներէն՝ որք մասնաւոր տարազ չէին կրեր. ասոնք ունէին եւ կրօնաւորաց գաղտնի ձեռնադրութիւն, սակայն ոչ իբր Խորհուրդ:

Ռուս կառավարութիւնն եւ Էջմիածնայ Սբ. Սինոդը կը ստիպուին անոնցմով ղրաղիլ 1837-1839 եւ այդ մոլորութեանց առաջքն առնել աշխատիլ⁽¹⁾ :

Էջմիածնայ Սբ. Սինոդը Արխիպիսկոպոս աղանդը Լուտերական Աւետարանական եկեղեցւոյ վարդապետութեանց համաձայն կը գտնէ, ու այս աղանդաւորներէ չորսին խոստովանութիւնը ձեռք կը բերէ, որք գրեթէ իրարու նման ըլլալնուն՝ անոնցմէ երկուքը մէջ կը բերենք աստուծոյ խօսքը :

Աւասիկ Աւու Մարտիրոսեանի խոստովանութիւնը .

1. Տասը պատուիրանքը պահեցէք որ տուեց Աստուած՝ Մովսէսին .

2. Քրիստոս չէ Աստուած, այլ Որդի Աստուծոյ եւ մեզ բարեխօս, նստելով ընդ աջմէ Հօր :

3. Միայն Քրիստոս ճանաչեցէք եւ Հայր, մնացեալ ինչքան սուրբ կան եւ եղեալ են աշխարհիս վրայ՝ սուտ են :

4. Չպէտք է ուխտ գնալ Եջմիածին կամ յերուսաղէմ :

5. Մեղքն յեկեղեցին առաջի Աստուծոյ խոստովանեցէք միայն :

6. Միւսոնն Էջմիածնի սուտ է, եւ մկրտեալոյն չէ հարկաւոր, այլ երբ մի բուռն ջուր երեխայից վրայ թափէք՝ կը մկրտուի, զի Քրիստոս ջրով հրամայեց մկրտել :

(1) Փ-դ հանդէս, 1889 (էջ 91—130) :

7. Միշտ եկեղեցի գնացէք, եւ քահանային խոստովանելու ժամանակն ձեր մեղքն մի ասէք, որ չիմանան, այլ հառարակաբար խօսեցէք:

8. Միշտ եկեղեցի գնացէք որ չլինի թէ մեր ազգն իմանայ մեր այս գործը, այլ առ երես կատարեցէք ամէն ինչ, եւ այնքան ծածուկ կացէք, որ ժամանակ գտնամք, եւ եթէ կարողացուք՝ բոլորը դարձնեմք այն հաւատքին վերայ. եւ երդուանք, որ թէ մեղ կտոր կտոր աւնէին չէինք պարտ յայտնել:

Կարապետ Մկրտիչեանի խոստովանութիւնն սապէս կարելի է համառօտել. Բրիստոս Աստուած չէ: Խաչը ոչինչ է: Հայոց մկրտութիւնը եւ միւռոնը սուտ են, հարկ է վերստին մկրտել միւռոնի հետքը (զազանի մուհրը) հանելու համար: Մարիամ կոյս չէ, այլ ապականեալ: Ոչ սուրբ կ'ընդունին եւ ոչ անոնց բարեխօսութիւնը: Պատարագ, Հաղորդութիւն⁽²⁾, Խոստովանութիւն չեն ընդունիր: Երեսնին խաչ չեն հաներ, անոնց համար ծնրադրութիւնն աւելորդ է, պահք պահելը սխալ է. ժողովոց եւ հայրապետաց կանոնները սուտ են:

Արխիպիք ունէին «Բանալի Ճշմարտութեան» անուն վարդապետական մատեան մը, որոյ մի պակասաւոր օրինակը կը գտնուի Էջմիածնայ մատենադարանին մէջ: Այս գործի

(2) Անշուշտ ըստ Հայ եկեղեցւոյ Հաղորդութիւնն ըսել կ'ուզէ, զի ինչպէս պիտի տեսնանք՝ իրենք կը հաղորդուէին

ճակարին վրայ արձանագրուած է, «Գրեցաւ ի
թուականին Փրկչին 1782, իսկ Հայոց ՌՄԼ ի
գաւառս Տարօնայ»։ Այս գիրքը թէպէտ 149 էջերէ
բաղկացեալ է եւ 20 գլուխներու բաժնուած,
սակայն ձեռք անցուած այս օրինակի չատ մը
թերթերն ինկած ու հանուած եւ ինչ ինչ բա-
ռերը քերուած են. որով կարելի չէ կատարեալ
գաղափար մը կազմել այս վարդապետութեանց
վրայ։ Այս գործը հրատարակեց եւ թարգմանեց
անգղիերէն լեզուի, Փրոֆ. Կոնիքեր 1898ին,
յորմէ կ'ընենք հետեւեալ ամփոփումները։

Ա. Մկրտութիւնը խորհուրդ մ'է, որու են-
թարկեալք սլարտին ուսանիլ, հաւատալ ու ա-
սպաշխարիլ, եւ յետ այնու միայն ենթարկիլ
մկրտութեան. ուստի եւ ներելի չէ երեխայից
մկրտութիւնը։ «Երեխայք ոչ ունին զասպաշխա-
րութիւն, ոչ ունին զուսումն, եւ ոչ ունին
զհաւատ սուրբ, վասն այնորիկ ոչ է ճշմարիտ
մկրտութիւն նոցա եւ փրկութիւն»։ Եւ առ
այս՝ վկայութեան կը կոչէ Յիսուսի խօսքը. «Եր-
թայք յաշխարհ ամենայն, եւ քարոզեցէք զԱւե-
տարանն ամենայն արարածոց։ Որ հաւատայ եւ
մկրտիցի՝ կեցցէ, եւ որ ոչն հաւատայ՝ դատա-
սլարանացի» (Մարկ. ԺԶ. 15-16)։ Եւ կը յա-
ւելու. «Եթէ ոք ոչ հաւատասցէ, ասպաշխա-
րեացէ, ոչ կարէ մկրտիլ եւ արդարանալ, մաք-
րիլ ի մեղաց եւ ազատիլ ի կապանաց սատա-
նայի... որք ոչ ունին զհաւատ, զասպաշխարու-
թիւն, զյոյս եւ զսէր, ոչ կարեն մկրտիլ եւ ոչ

մերձենալ ի սուրբ մարմին եւ արիւն Որդւոյն Աստուծոյ :»

Այս գործի մէջ կնքահայրը սուտ վկայ եւ աւանակ կ'անուանուի, զի նա իբր թէ երախային կողմանէ հաւատք, յոյս, սէր եւ վիրտուքիւն կը հայցէ քահանայէն, մինչդեռ երեխան աստոնց եւ ոչ մէկէն գիտակցութիւն ունի : Եւ կ'առաջարկուի երեսնամեայ մկրտել միայն, որպէս կ'ընեն այժմու Մկրտչականք :

«Բանալի ճշմարտութեան»ը կը պատուիրէ երէցին, մանկան մը ծննդեան ճրդ օրը անոր տունը երթալ եւ վրան աղօթք մը կարդալ, յորում ի մէջ այլոց ըսուած է, «Խնդրեմք ի քէն, պահեա զերեխայս զայս ի չարէ եւ դիւր աջ քո սուրբ ի վերայ երեխային եւ պահեա զսա յամենայն փորձութենէ Աշխարհի... զի անցուցէ զժամանակս իւր տղայութեան եւ եղիցի քեզ Որդւոյդ եւ Սուրբ Հոգւոյդ հաճելի, եւ հաստ զսա ի Սուրբ Մկրտութիւն... եւ ած զսա ի չափ ժամանակի Սուրբ Մկրտութեան...»

Բ. Խոստովանութիւնը եւ թողութիւնը կը դատապարտէ : «Զմեղս արանց եւ կանանց քրննել իմանալ եւ թողութիւն չնորհել՝ զոր Տէրն մեր հրամայէ ասելով. թէ՛ ո՛վ կարէ թողուլ զմեղս, եթէ ոչ մի Աստուած :»

Գ. Պատկերաց եւ ոսկիէ ու արծաթէ շինուած եկեղեցական առարկայից յարգումը կը դատապարտէ : «Էք հետեւող հօրն ձերոյ չարին զոր եւս ձեզ զօրէն իւր, այսինքն զանհաւատս

մկրտել, զպատկերս պաշտել, զարժաթ և զոսկի
ի ձեւ պատկերի... առնել և երկիրպագանել» :

Դ. Սրբոց բարեխօսութիւնը կը մերժեն, և
աւելորդապաշտութիւնները կ'այսպանեն : «Դար-
ձեալ հաւատայք զուք ի բարեխօսութիւն Տեառն
մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի և ոչ այլոց», և առ
այս իբր վկայութիւն տայ հետեւեալ հատուածը :
«Քանզի մի է Աստուած և մի միջնորդ Աստու-
ծոյ և մարդկան, մարդն Յիսուս Քրիստոս»
(Ա. Տիմ. Բ. 5), Կ'ըսէ. «Ոմանք ուրացեալ
են զպատուական միջնորդութիւն և բարեխօ-
սութիւն սիրելի Որդւոյն Աստուծոյ և հետեւեալ
են մեռելոց և մանաւանդ պատկերաց, քարից,
փայտից, ջրոց, ծառոց, աղբերաց, և այլ ամե-
նայն ունայն իրաց : որպէս առնեն և երկիրպա-
գանեն, զխառնկա և զմոմա ընծայեն և զոհ
մատուցանեն, որք սոքա ամենեքեան են հա-
կառակ Աստուածութեան :

Ե. Մարիամայ միշտ կոյս համարուելուն
դէմ կը խօսի. «Աւետարանիչք և սրբազան ա-
ռաքեալք, նաև Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս
նախ քան զծնունդ Մարիամու՝ կոյս ասեն եւ
յետ ծննդեան՝ կին կոչեն և կուսութիւն նորա
ի բաց բառնան» Արդարեւ Յիսուս իսկ իր
մայրը քանիցս կի՛ն անուանած է (Յովհ. Բ. 4
և Ժ. 26), Յիսուսի շատ մը եղբայրներ ու
քոյրեր ունենալը յիշելով՝ կու տայ հետեւեալ
վկայութիւնը. «Ո՛չ սա է հիւսանն որդի, ո՛չ
մայր սորա կոչի Մարիամ, եւ եղբարք սորա՝

Յակովբոս , եւ Յովսէս եւ Սիմովն եւ Յուդա ,
եւ քորք սորա ո՛չ ամենեքեան առ մեզ են»
(Մատթ . ժԳ . 55) :

2 . Այս դործին մէջ ճիգ մը կայ ներկա-
յացնելու Յիսուս իբրեւ որդի մարդոյ եւ գլուխ
Եկեղեցւոյ , առանց խոստովանելու անոր Աստու-
ածութիւնը : Քրիստոս արարած համարուած
է եւ ոչ արարիչ : Առ այս մէջ բերուած են հե-
տեւեալ վկայութիւններն . «Գլուխ ամենեցուն
Քրիստոս եւ գլուխ Քրիստոսի Աստուած » Այս-
պիսի վկայութիւն չկայ Սբ . Գրոց մէջ , կ'երեւի
թէ առ Կորնթացիս Ա . Թղթոյն ժԱ . 3ի «Գլուխ
կնոջ՝ այր եւ գլուխ Քրիստոսի՝ Աստուած» խօս-
քին վրայ ձեւուած է :

«Քրիստոս մեռաւ եւ Աստուած յարոյց զնա
ի մեռելոց» ըսած է . սակայն այսպիսի խօսք
չկայ Սբ . Գրոց մէջ :

«Յիսուս Քրիստոս որ հաւատարիմ է ա-
րարչի իւրոյ որպէս եւ Մովսէս յամենայն տան
նորա» (Եբր . Գ . 2)

Աշխարհի վախճանին մասին կ'ըսէ , «Հայր
երկնաւոր , Աստուած ճշմարիտ , ոչ յայտնեաց
զօրն դատաստանի որդւոյն իւրոյ սիրելւոյ , որ-
պէս եւ ասէ վասն կատարածի աշխարհի թէ՛
ոչ ոք գիտէ , ոչ հրեշտակք յերկինս , եւ ոչ
Որդի , բայց միայն Հայր » Ակնարկելով Մարկոսի
(ժԳ . 32) խօսքը , եւ ասով ալ ցոյց կու տայ
թէ՛ Յիսուս որդի Աստուծոյ է եւ ոչ Աստուած :

Դործիս առաջին էջին մէջ իսկ ըսուած է

«Տեառն մերոյ Յիսուսի՝ որդւոյն հօրն երկնաւորի» Դաւանանքի մասին ըստւած է, «Սոստովանիմ եւ հաւատամ, պաշտեմ եւ երկիրպագանեմ զՀայր Աստուած, եւ զՈրդին միջնորդ եւ բարեխօս եւ Սբ. Հոգին բաշխող Հնորհաց մեզ հաւատացելոցս»

Է. Հոգին Սուրբ ներկայացուած է իբր Աստուծոյ հոգին եւ ոչ անոր հաւասար անձնաւորութիւն»

Գործիս մէջ ստէպ կ'ըսուի «Հոգի Հօրն երկնաւորի» Ըստւած է նաեւ «Առնուլ զսուրբ մկրտութիւն հոգւոյն Հօրն երկնաւորին»

Ի մի բան ըստ այս գործին՝ Յիսուս Աստուծոյ զաւակն է, իսկ Հոգին Սուրբ անոր հոգին է, բայց ասոնք Աստուած չեն եւ ոչ ալ հաւասար հօր՝ որ արարիչ է :

Ը. Եկեղեցւոյ խորհուրդներն երեք են, Ապաշխարութիւն, Մկրտութիւն, եւ Հաղորդութիւն որք կատարեալներուն տրուելու են եւ ոչ թէ՛ երախայից, անապաշխարողաց եւ անհաւատից :

Թ. Ըստ այս աղանդաւորաց պատուիրանք Յիսուսի Քրիստոսի վեց են, ուսումն, ապաշխարութիւն, հաւատ, մկրտութիւն, հաղորդութիւն, սէր՝ որ է գլուխ ամենեցուն :

Ժ. Երեխաներն անմեղ կը ծնին, կ'ըսէ, եւ անոնց նախամարդոցմէ ժառանգած սկզբնական մեղքը կը մերժէ : «Երախայք որք ծնին ի մարցն իւրեանց՝ ոչ ունին զմեղս, զսկզբնական եւ ներգործական» :

ԺԱ. Մարդոց հոգւոյ փրկութեան համար կարեւոր են ապաշխարութիւն, ուղիղ դաւանանք, մկրտութիւն եւ հաղորդութիւն:

«Բանք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի որք փրկեն զմարդն՝ են չորք, Ապաշխարութիւն, Ուղիղ դաւանութիւն, Սբ. Մկրտութիւն, եւ Սբ. պատուական մարմին եւ արիւն Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի:»

ԺԲ. Դրոշմը, կարգ քահանայութեան, վերջին օծումն եւ պսակի արարողութիւնը անհրաժեշտ չեն համարիր: «Դրոշմն, կարգ քահանայութեան, Վերջին Օծումն եւ Պսակն ոչ են փրկութիւն հոգւոյ մերոյ, այլ են անհարկ եւ ոչ հարկաւորք:»

Քահանան պէտք է լինի այր առաքինի եւ բարեպաշտ, եւ այդպէս վկայուելու է իշխանաց եւ ժողովրդեան կողմանէ առաջի եպս.ի, եւ յետ աղօթից եւ ընթերցուածոց եպիս.ն երիցս կը փչէ անոր երեսն ըսելով՝ «Ահա փչումն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի բացցէ զմիտս քո, ով սիրելի որդեակ իմ, եւ զօրացուցէ զքեզ ի գործս քո:» եւ քառասուն օր Աւետարան կարդալով՝ իսկապէս կ'առնու զՍբ. Հոգին:

ԺԳ. Սբ. ժողովոց եւ նուիրապետութեանց օրէնսդրութիւնն ու կանոնները կը մերժէին: «Նոքա են տնօրինողք սուտ օրինաց» կ'ըսէ:

Այս ամէնէն կ'եղբակացնենք թէ, այս ազանդաւորներն եւրոպական այժմու Բողոքականութենէ շատ աւելի յառաջ կ'երթային իրենց

մերժումներուն մէջ, իրենց մէջ կը գտնուէին տարբեր կերպով խորհող ու աւելի արմատականներ, որպէս ստիպեն մեզ հաւատալ անոնցմէ ոմանց խոստովանութեանց մէջ դիտուած տարբերութիւնները:

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ.

Գ Ր Գ Ր Ն Ս Ա Շ Ո Ւ Ք Ի Ն

Տեսանք՝ թէ ինչպէս Փոքր Ասիոյ մէջ ծնունդ առնող ու ապրող քրիստոնէական զանազան ազանդներ, ընդհանրապէս իրարմէ սերած, յանգած են Արեւմտեան և կամ Արեւելեան Բողոքականութեան:

Պաւլոսիկեան եւ Թոնդրակեան աղանդաւորաց հալածանաց դարերուն, անոնցմէ անոնք որք իրենց հալածիչներու դիմադրելու համար Հազարացւոց մերձեցան, ու անոնց պաշտպանութեան տակ մտան (որպէս Վլիթ ոստիկանին, Եզիտ Բ. ամիրապետին, եւն.), առին անոնց անուններն ու առ երեւոյթս անոնց կրօնն, ու նոյն իսկ իրենց զաւակաց ուսուցին անոնց Սբ. Գիրքը, ըստ Յովհ. Օձնեցւոյն, որպէս տեսանք (էջ 19) եւ Հազարացւոց կոթնած կ'ընէին ամէն կարգի անօրէնութիւններ, որպէս Սմբատ աղանդաւորն, ըստ Իմաստասէր հայրապետին վկայութեան՝ զոր յիշատակեցինք: Նոյն իսկ

գուցէ այն ժամանակէն սկսեալ՝ Թլփատութիւնն ընդունեցին՝ պահելով իրենց աղանդը :

Ահա այս անուանաբար իսլամացած աղանդաւորներն են, որք կ'ապրին բովանդակ Հայաստանի մէջ, եւ ճանչուած են Գրգըլպաշ անուան տակ : Ասոցմէ են անշուշտ Հայր Պօղոս Վ. Մէհէրեանի⁽¹⁾՝ Խնուսոյ, Պուլանխի եւ Մանազկերտի կողմերն 1773ին տեսած՝ Մահմետականացած հայազգի Մանիֆեցիներն, որք Քրդաց հակառակորդներ էին, եւ իրենց ցեղակից Հայոց բարեկամ :

Գրգըլպաշներն՝ ինչպէս պիտի տեսնանք՝ Թոնդրակեցւոց եւ անոնցմէ սերող Արխավացւոց նման Քրիստոնէական երեք խորհուրդները սկըզբամբ ունին, թէպէտ Մկրտութիւնը Թլփատութեան փոխած են, սակայն պահած են Խոստովանութիւն — Ապաշխարութիւն եւ Արձակում — Հաղորդութիւն : Ունին նախնի Քրիստոնէից նման սաղմոսերգութեամբ գիշերային հսկումներ, պահած են Քրիստոնէական ինչ ինչ տօներու յիշատակն ու պահեցողութիւնը, ունին նուիրական դաւադան (Իսրայելացւոց ահարոնեանն եւ Քրիստոնէից հովուականն), ոմանք Մանիֆեցւոց նման կը հաւատան հոգեփոխութեան⁽²⁾,

(1) «Կենսագրական պատմութիւն» մեռազիր ի Վենետիկ յիշատակեալ Հ. Բ. Սարգիսեանէ :

(2) Յորմէ կը հետեւի թէ՛ Պաւղիկեանց եւ Թոնդրակեցւոց համար յիշատակուած հոգեփոխութիւնը բոլորովին անհետացած էր անոնց մէջ :

վերջապէս ընդունած են Ալէքի իսլամաց ինչ ինչ հաւատալիքն ու սովորութիւններն :

Գրգըլպաշներն թուով մէկ միլիոնը կ'անցնին⁽³⁾, երկրագործ ու կենդանաբոյժ ժողովուրդ մ'են, բացառաբար առուտուրով կը զբաղին, ընդհանրապէս բարձունքներու վրայ եւ ամայի վայրեր կղզիացած կ'ապրին, հետեւանք իրենց երբեմնի կրած հալածանաց :

Կառավարութիւնը անոնց որեւէ քաղաքական պաշտօն ու ընկերական գործ չյանձնէր, զանոնք հերձուածող Իսլամներ կը համարէ, և իբր անարգ ցեղ մը կը նկատէ. առ այդ բազմիցս նոյն իսկ հալածանաց ենթակայ եղած են⁽⁴⁾ : Երբեմն իբր ոչ Իսլամ անոնցմէ զօրք ալ չէր առնուեր, սակայն ապա զանոնք իսլամացնելու մտօք սկսուած է առնել :

Պիտի քննենք այժմ Գրգըլպաշներու աղանդը, իրենց վարդապետութիւններն եւ սովո-

(3) Սերաստիոյ վիլայէթին մէջ շուրջ 350,000 են եւ իրենց զլխաւոր կեդրոններն են Տիվրիկ, Թօնուս, Երլտզէլի, Զառա, Հաֆիր, Զիլէ, Մէնիտ էօզիւ, Հաճիրէօ, Մամուրէթ իւլ Ազիզ վիլայէթի մէջ 300,000 են՝ զլխաւորապէս Տէրսիմի եւ Մալաթիոյ սանճագներն : Էրզրումի վիլայէթին մէջ 100,000էն աւելի են, զլխաւորապէս Բաքերդի, Քդիի, Դերջանի գաղաններն : Էնկիւրիւի վիլայէթին մէջ 100,000ը կ'անցնին, կան նաեւ Պիթլիզի եւ Տիարպէթիլի վիլայէթներուն եւ Սամսոնի սանճագին մէջ :

(4) Սուլթան Սէլիմ Ա. ի ժամանակ, Սուլթան Մահմուտի օրով (1825) եւ Սուլթան Ազիզի իշխանութեան սկիզբները (1864) հալածանաց ենթարկուած են :

րութիւնները: Մենք այս հարցի գրեթէ առաջին հրատարակիչն ըլլալնուս՝ հաւանաբար ունինք շատ մը թերութիւններ, գուցէ և սխալներ, սակայն քաղցր է մեզ յուսալ թէ՝ հմտագոյնները ներողամիտ պիտի գտնուին եւ պիտի ջանան սրբագրել ու ամբողջացնել մեր ձեռնարկը:

Թլփատութիւն. — Գրղըլպաշները Մկրտութիւն չունին, կը թլփատուին: Ըստ ոմանց սա առ ահի կը կատարեն եւ ոչ սկզբունքով, կ'ընդունին սակայն դայն, զի Քրիստոս իսկ թլփատուեցաւ, կ'ըսեն:

Թլփատութեան արարողութեան ծախսը ⁽⁵⁾ կը հոգացուի պապաղըզ կամ ֆիւփա ⁽⁶⁾ անուանեալ բարեկամի մը կողմանէ, որ Քրիստոնէից մկրտութեան կնքահայրին կը համապատասխանէ: Մանուկը թլփատութեան պահուն ֆիւփային գիրկը կը գտնուի, ինչպէս Քրիստոնէից մէջ Մկրտութեան առթիւ երեխան կը մնայ կնքահօր գիրկը: Թլփատութիւնը տեղի կ'ունենայ առաջին մանկութեան ատեն, մերթ աւելի ուշ, ընդհանրապէս կատարուելով սակայն մինչ 15 տարեկանին: Անոնց մէջ չթլփատուողներ ալ կը գտնուին:

Գրղըլպաշները Հայոց ֆիւփայութիւնը կ'ընդունին, սակայն երբէք Իսլամացը: Քիւփայու-

(5) Թլփատութեան վարձը, թլփատեալ մանկան զգեստ, եւ անոր տան տղայոց եւ նոյն իսկ մերթ մեծերուն նուէրներ:

(6) Թուրք Գրղըլպաշներն ընդհանրապէս Դ-Դ-ԼԷ կ'ըսեն, իսկ Քիւրտները ԷԷԷ:

Թեամբ ընտանիքներն իրարու կը կապուին ու մեծ բարեկամներ կը դառնան: Գրգըլպաշ աշիրէթներու մէջ կոիւններու ու արիւնահեղութեանց վերջ տալու համար՝ իրարու մէջ քիւրվայութիւն մը յառաջ կը բերեն: Քիւրվայութեամբ կապուած ընտանիքներն իրարու աղջիկ չեն տար՝ նման Հայոց կնքաձայրերու եւ սանահայրերու ընտանեաց:

Մուսահիպուրիւն. — Ամէն այր Գրգըլպաշ պարտի ունենալ իր խորհրդական ընկերը՝ մուսահիպը: Մուսահիպներն ամէն պարագայի մէջ իրարու խորհրդական, աջակից ու օժանդակներն են, եւ զորս աշնա, ու ճանիկ եւս կ'անուանեն:

Մուսահիպութեան ընտրութիւնն ընդհանրապէս 15 տարեկանին տեղի կ'ունենայ, եւ երբեմն աւելի ուշ:

Մուսահիպի ընտրութիւնը մասնաւոր արարողութեամբ տեղի կ'ունենայ: Երկու մուսահիպութեան թեկնածու ընկերներ՝ վզերնին թաշկինակ մը կը կապեն, անոնց երիցագոյնը միւսին կապած թաշկինակի օղակէն կը բռնէ, իսկ բանպերը⁽⁷⁾ երիցագոյնին թաշկինակի օղակէն բռնելով՝ զայն *skskhin*⁽⁸⁾ առջեւ կը տանի, ուր ա-

(7) Բ-հ-դ-է-ն (առաջնորդ) ասոնց երէցներու (տէտէ) օժանդակներն են, եւ կը ղաւարաւորուին Քրիստոնէից սարկաւազաց:

(8) Տէ-է (երէց) մեր քահանայից տուած *տէ-տէ* բառին աղաւաղեալը կը կարծուի:

նոնք ծուռնկ կը չոքին՝ աջ ձեռքերնին տէտէին ծուռնկին վրայ դնելով։ Տէտէն անոնց խրատական մը կը խօսի, բացատրելով իրարու հանդէպ ամէն պարագայի օգնելու ու մինչև մահերնին իրարու հետ իբր եղբայր ապրելու պարտականութիւննին։ Երիցս խոստում կ'առնէ ուխտերնուն հաւատարիմ մնալնուն, ներկաները վկայ կը կոչէ, ու աղօթքով մը արարողութիւնը վերջ կը գտնէ, եւ ռահպէրը զանոնք իրենց տեղը կը տանի։

Մուսա՛իպներու երիցագոյնը կենդանի մը՝ (ընդհանրապէս ոչխար կամ դառ) կը զենու, իսկ կրտսերագոյնը պտուղներ կը նուիրէ հանգիսականաց սեղանին։

Այս արարողութեան առթիւ մուսա՛իպներու վիզը կապուած թաշկինակներն իրենց համար նուիրական կը համարուին, զայն կը պահեն ու խոստովանութեան առթիւ մէջքերնին կը կապեն։

Կիները մուսահիպ չունին, իրենց ամուսիններու մուսա՛իպներու կիները՝ իրենց քրոջ պէս կը յարգեն։ Երկու մուսա՛իպներու կիներն իրարու հետ մեծ բարեկամներ կ'ըլլան։

Մուսա՛իպներէ մին օտար երկիր երթալուն՝ իր կնոջ եւ ընտանեաց պաշտպանութիւնը կը յանձնէ իր մուսա՛իպին։

Մուսա՛իպներէ միոյն մահուամբ անոր առանձին մնացած ընկերն իրեն համար ուրիշ մուսա՛իպ մը կ'ընտրէ։ Ընդհանրապէս իրեն պէս

ընկերը կորսնցնող մը, եւ կամ մեռնող ընկերոջ զաւակը, եթէ 15 տարեկանի ժօտաւոր հասակ մ'ունի:

Մուսահիպներու ընտանիքներն իրարու աղջիկ չեն տար, քիւրմաներու ընտանեաց նման:

Կը կարծենք թէ՝ Քրիստոնէական հին ազանդներուն մէջ՝ այժմու Գըզըլպաշներու մուսահիպութեան պէս բան մը գտնուելու է:

Խոստովանութիւն. — Գըզըլպաշներու երէցները (տէտէ, սէյիտ) պարբերաբար կ'այցելեն իրենց ծուխերը, զանոնք խոստովանցնելու եւ ապաշխարութեամբ մաքրագործելու համար: Խոստովանութիւնը թրքախօս Գըզըլպաշները կ'որիւշմէ վե սօրուրմաֆ կ'անուանեն:

Խոստովանցնելու համար շրջող տէտէն իրեն հետ կ'ունենայ բահպեր (առաջնորդ) անուանեալ օժանդակ պաշտօնեայ մը (սարկաւազ): Բահպէրը՝ մուսահիպ զոյգերը առանձին առանձին առնելով՝ զանոնք իրենց գործոց մասին կը հարցաքննէ, եւ նկատելի յանցանաց համար զանոնք ճեճէին կ'առաջնորդէ, որոյ առջեւ տեղի կ'ունենայ հրապարակային խոստովանութիւն մը՝ նման նախնի Քրիստոնէից: Սա աւելի գատաւարութիւն մ'է, ի ներկայութեան համայնքի երիցագոյն ու կարեւոր անդամոց եւ նախագահութեամբ տէտէին:

Բահպէրի այդ ժողովին տարած զոյգերը՝ իրենց մէջքը կապած ըլլալու են մուսահիպութեան առթիւ վզերնին կապած թաշկինակնին:

Մեղաւոր զոյգը տէտէին ու ապա ներկաներու ձեռքը համբուրելէ ետք՝ անոնց առջեւ կը կենայ ոտից վրայ, անոնք բոկոտն են և աջ ոտքերնուն բթամատը ձախ ոտից վրայ դրած: Տէտէն կը հարցաքննէ զանոնք իրենց վարուց, բարուց, գործոց եւ ծանօթ յանցանաց մասին, ի հարկին դիմելով ներկաներու վկայութեան, եւ կը տնօրինէ պէտք դատած պատիժներն:

Խոստովանութիւնն ընդհանրապէս տարին մէկ անգամ տեղի կ'ունենայ եւ հինգշաբթի գիշերները (ուրբաթ լուսնալիք), սակայն գիւղերուն մէջ գտնուող տէտէներու փոխանորդները (պապա՝) ձմեռնային եղանակին՝ հինգշաբթի գիշերները կը հաւաքեն ժողովուրդը, եւ անոնց իրարու հետ ունեցած խնդրոց մասին քննութիւն կ'ընեն, կը հաշտեցնեն եւ նոյն իսկ մերթ պատիժներ կը տնօրինեն:

Կանանց համար խոստովանութիւն չկայ, և անոնց յանցանաց պատասխանատու են իրենց այրերը:

Ապաշխարութիւն. — Խոստովանահայր կրօնաւորն իրեն դիմողին մեղաց համաձայն պատիժներ կը տնօրինէ եւ տուգանքներ կը սահմանէ: Ընդհանրապէս ի գործ դրուած պատիժներն են՝ յանդիմանութիւն, ապտակում, զաշխաւն, վզէն քար կախելով ոտքի վրայ կեցնել ժամերով ու օրերով, աղքատաց ողորմութիւն տալու, սրբավայրերուն դրամական կամ այլ նուէրներ ընելու հարկադրել:

Երզնկայի կողմերը շատ անգամ տէտէներն ապաշխարողին Վազաւեր գիւղի զանալը օճախ անուանեալ սրբավայրը երթալ կը պատուիրեն, նա այդ ուխտավայրին նուէրներ ընելով՝ հոգին կը փրկէ :

Տեճեաներն ու ռահպեհները ապաշխարողաց տունը չեն երթար մինչեւ որ անոնք արձակման չարժանանան : Ժողովուրդն ալ ապաշխարողին հետ իբր օտար կը վարուի : ապաշխարողը կրօնական հաւաքումներու չկրնար մասնակցիլ :

Գրգըլպաշներու մէջ ամէնէն մեծ մեղք համարուած են արուագիտութիւնը եւ կին արձակելը : Կնաթողը 7 տարի իր համայնքին հետ հաղորդակցութենէ կը դադրի, տեճեան զայն չկրնար ընդունիլ :

Ուրիշի կնոջ հետ յարաբերութիւն ունենալն ալ մեղք է, նամանաւանդ օտարազգիի մը հետ :

Ապաշխարութեան սկզբունքն է նախ իր հասուցած մեղքը հատուցանել : Վնասեալ անձանց կողմանէ ներողամտութեան արժանանալ, եւ զղջալ : Հատուցումի դժուարին պարագաներուն խնդիրը կը կնճռտի : զոր օրինակ, եթէ մէկը ուրիշի մը կնոջ հետ յարաբերութեան մտած է՝ պէտք է որ անպատուեալ ամուսինի ներողութեան արժանանայ, որ շատ անգամ առ այդ խստապահանջ կ'ըլլայ, կարեւոր գումար մը կը պահանջէ, եւն. :

Հայհոյողներուն պատիժն է լեզուն այրել,

որ սակայն ընդհանրապէս ուրիշ պատիժով կը փոխարինուի :

Արձակում. — Յետ խոստովանութեան և ապաշխարութեան տէտէն կը հարցնէ զոյգերուն՝ ի ներկայութեան համայնքի ծերոց ժողովին, «Ամէն ոք գոհ ըրի՞ք, հատուցի՞ք ձեր հասուցած վնասները, գոհ ըրի՞ք դժգոհներն, արդա՞ր էք խղճերնուդ առջեւ, ամէն մարդու հետ հաշտ է՞ք :» Եթէ Այո պատասխանեն և առ այդ բահպէրները ու ներկայք վկայեն՝ հրաման կ'ընէ անոնց պառկիլ : Զոյգը երեսն ի վար կը տարածուի տէտէին առջեւ, որ իր նուիրական դաւադանով 12 փոքր հարուածներ կու տայ անոնց իւրաքանչիւրին, և զանոնք արձակեալ կը հռչակէ :

Յաջորդ հինգշաբթի երեկոյները տէտէն և կամ անոր փոխանորդը (պապան), յետ հրապարակային հարցութորձի, երեքական հարուած կու տայ միեւնոյն կերպով պառկած զոյգերուն՝ Ալլահ, Մուհամմէտ, Ալի ըսելով⁽¹⁾ :

Երբ մուսախիսներէ մին բացակայի, միւսն իրեն նման անընկեր մնացողի մը հետ կը ներկայանայ տէտէին՝ արձակում ստանալու համար :

Աղօթք. — Գըզըլպաշներն երբեք Իսլամաց պէս չեն աղօթեր, չեն երկրպագեր : «Նամազը աւելորդ է,» կ'ըսեն. սակայն երբ Իսլամաց մէջ դանուին, սոսանի անոնց կը հետեւին :

(1) Գուցէ նախարար յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ կ'ըսուէր, ու ապա Իսլամական ձեւն առնելով այսպէս փոխուած է :

Գրգըլպաշներն ապսկս չեն առներ և կ'ըսեն թէ «Ջուրէն անցած ատեննիս ապսկս կ'առնենք,» այսինքն այն ատեն ստիպեալ կ'ըլլան ոտքերնին թրջել :

Գրգըլպաշներու գիշերային կրօնական հրակումները Զիֆր կ'անուանին , և անոնց սկսելէ անմիջապէս առաջ ձեռքերնին կը լուան : Այս առթիւ՝ Հաղորդութեան համար զենեալ ոչխարի ճարպով պատրաստուած պատրոյգներով՝ ճրագ մը կը վառեն մասնաւոր ամանի մը մէջ , որ աղօտ լոյս մը կու տայ : Որով և այս գիշերային կրօնական հաւաքումները կէս մութի մէջ տեղի կ'ունենան նման մեր Աւագ Հինգշաբթիի գիշերային հսկումին (Լացի գիշեր) : Այս ճրագը ճեճեին քով կը գտնուի , զայն վառելու պաշտօն ունեցողը ճեղիճի (լուսարար) կ'անուանի :

Այս ճրագը վառելէ ետք՝ տէտէն աղօթքով մը արարողութեան կը սկսի , զոր Ալլահ , Ալլահ ըսելով կը կնքէ , եւ քնարի (սագ) ընկերակցութեամբ սաղմոսերգութիւնք կը սկսին : Քնարերգակները զաֆիր (սաղմոսերգու) կ'անուանին : Սաղմոսերգուներու գլխաւորն է տէտէն , որոց կ'ընկերակցին բահպէրները , եւ համայնքին պապաները (տէտէներու փոխանորդը) :

Այդ միջոցին ժողովուրդը իր մեղաց վրայ կը խորհի ու կը զղջայ :

Այդ սաղմոսերգութիւններով զԱստուած կը փառաբանեն , մարդարէներն և մասնաւորապէս Մովսէս , Դաւիթ , Յիսուս , Ալի ու ապա այս

վերջնոյն սահիւյս անուանեալ 11 յաջորդները⁽²⁾ կը գովարանեն :

Գրգըլպաշներն այս եղանակաւ պաշտօն մատուցանելնուն համար ինքզինքնին Դաւիթ մարգարէի հետեւակ կը դաւանին :

Սաղմոսերգութեանց կը յաջորդէ աղօթք մը, եւ կը սկսի բուն զիջը՝ որ կը կայանայ Աստուծոյ, մարգարէից անունները տալով իրանի շարժումներ ընելու մէջ՝ զոր տալիս (ալիք) կ'անուանեն : Այս շարժումները երթալով կը սաստկացնեն եւ ոմանք իբր հետեւանք կը մարին իսկ : Այդ կրօնական շարժումներու միջոցին շատ անգամ տէտէն նուիրական գաւազանը կ'ունենայ ի ձեռին :

Այս շարժումներէ ետք աղօթք մը կ'արտասանէ տէտէն, եւ ապա Մուհամմէտի Միրան երթալը կ'երգեն ոտքի վրայ : Այս միջոցին սագաները (մատուակ) ի ձեռին ունեցած գաւաթ մը օշարակին քանի մը կաթիլը ճրագին առջեւ թափելէ ետք՝ հանդիսականաց կը հրամցընեն զայն, որք մէկ մէկ ումպ կը խմեն : Ապա ճրագին առջեւ խոնարհութիւն ընելէ ետք՝ շրջա-

(2) Հասան, Հիւսէին, Ջէյնէլ Ապէտին, Մուհամմէտ Պագիր, Ճաֆէր Սատրգ, Մուսայի Գասըմ, Ալի Րիզա, Մուհամմէտ Թագի, Ալի Նագի, Հասան Ասկիրի, Մուհամմէտ Մէհտի, որք խալիֆայութիւնը վարած են Հէճէճէ 37էն մինչ 266 : Մէհտին անյայտացած ըլլալուն ցեղը գոյութիւն չունի, ուստի ոչ որ կրնայ անոր յաջորդել, այդ թուականէն խալիֆայութիւնը բարձուած է, կ'ըսեն :

նակ կը դառնան աղօթելով . ու հսկումը վերջ կը գտնէ :

Այս հսկումներու ղեկավարը կոզգնի կ'անուանեն՝ որ մինչեւ վերջը ոտքի վրայ կը մնայ :

Հսկումներու միջոցին՝ պաշտամունքի տան շուրջ բոլորը պահապաններ կը դնեն , օտարներու մօտքը արգելելու համար :

Մուսահիպ շունեցողները չեն կրնար զիջի ներկայ գտնուիլ , սակայն մուսահիպին բացակայ եղողները կը գտնուին : Կիներէ երեք ներկայացուցիչներ կրնան միայն զիջին ներկայ գտնուիլ , որք ամուսնացեալ և 40 տարեկանէն մեծ ըլլալու են : Անոնց մին Տէյիճի քով կը կենայ , մին զաֆիրներուն եւ միւսը կոզգնին եւ անոնց կ'օժանդակեն : Միւս կիներն խմբովին հեռի կը մնան զիջի մասնակցող խումբէն :

Այս հսկումը վերջ գտածին պէս Տէյիճի , զաֆիր , կոզգնի , պահապանք , եւ ներկայ գրանուող երեք կանայք՝ նախագահին ձեռքը կը համբուրեն , օրհնութիւնը կ'առնեն ու կը հեռանան :

Զիջէն վերջ՝ երբեմն տեղի կ'ունենայ Հաղորդութեան խորհուրդը :

Հաճոյից հաւաքումներ . — Կրօնական հրահումներու հետ շփոթելու չէ հաճոյից հաւաքումները , ուր սազով կէս կրօնական բանաստեղծութիւններ կ'երգեն , եւ գինի ու օղի կը դործածեն եւ աղանդերներ կ'ուտեն : Շատ անգամ՝ ամէն մէկ գաւաթ սուրբի մը յիշատակին կը խմեն :

Գինին միշտ երկիւղածութեամբ կը խմեն , երկու ձեռքով բռնելով զաւաթը , ինչպէս կ'ընեն մեր քահանայք սկիհր :

Գինին ամէն տեղ դիւրութեամբ ձեռք չանցնելնուն օղի կը գործածեն շատ անգամ :

Իննէ եօրրու եւ զարապարախի ըսուած Գըղըլպաշներն աւելի ոգելից ըմպելի կը գործածեն :

Այս գիշերային կրօնական ու կէս կրօնական հաւաքումներուն՝ օտարները խառնակեցական արարքներ կը վերադրեն , իբր թէ անոնք ճրագները մարելով հանդիպող կնոջ հետ կը պառկին , ու այդ առիթներէ ծնած զաւակները սուրբ կը համարին : Ասոնք զրպարտութիւններ են :

Հաղորդութիւն (լողմա) . — Զիֆե մը վերջ տեղի կ'ունենայ Հաղորդութեան խորհուրդը :

Սոստօլանութեամբ եւ ապաշխարութեամբ մաքրուելով՝ արձակման արժանացողներն եւ մինչ եւ 15 տարեկան եղող տղայները կ'արժանատան Հաղորդութեան :

Շատ անգամ պաշտօնական Հաղորդութեան խորհուրդը տեղի կ'ունենայ Արարական Մուհարրէմ ամսուն 10րդ օրը , ուրիշ օրեր ալ կրնան կատարուիլ եւ ընդհանրապէս կը սկսին կէս գիշերէն ետք :

Հաղորդութեան խորհուրդը կը կատարուի բաղարջակերութեամբ եւ դառնակերութեամբ :

Հաղորդութեան ծառայելիք հացի ալիւրը կ'օրհնէ skshin , եւ կը յանձնէ պատրաստութիւնը այն տան տիկինին՝ որոյ տան մէջ տեղի

պիտի ունենայ Հաղորդութեան խորհուրդը :

Չանգուած խմորը առանց խմորման ենթարկելու, նուրբ թերթերու կը վերածեն ու կ'եփեն, նման մեր եկեղեցական մասին : Այդ հացը Հաղորդութեան սեղանին վրայ կ'օրհնուի *skskին* կողմանէ եւ կը բաշխուի սեղանին մասնակցողաց :

Զննուելիք ոչխարը զոր քերճիման (թարգման, միջնորդ) կ'անուանեն՝ գոնէ մէկ տարեկան ըլլալու է : Աղքատները կրնան ուլ մը եւ կամ աքլոր մը զոհել՝ անոնց վիզէն խնձոր մը կախելու պայմանաւ :

Զոհելի կենդանին կ'օրհնեն՝ որպէս նաեւ զայն խաշելու յատուկ ջուրը, զայն աղելիք աղը (նման մեր մատաղին), եւ սեղան դալուն անդամ մը եւս աղօթք կը կարդացուի անոր վրայ :

Տէտէն ապա հացի պատառի մը վրայ՝ պատառ մը զոհուած գառնէն դնելով՝ կու տայ հաւատացեալներուն իւրաքանչիւրին, որք ձեռքը համբուրելով՝ պատառը բերանին կը դնեն : Ապա տէտէն կ'արտօնէ ներկաներն անկէ ուտելու :

Հաղորդութեան համար պատրաստուած հացէն երբեք օտարներուն չեն տար, և ոչ ալ զոհէն : Այդ սեղանին վրայ ուրիշ հաց ալ կըրնայ ուտուիլ՝ երբ մասնաւոր պատրաստուած անխմոր հացը պակօի : Գառնէն զատ այլ կերակուրներ ալ կրնան ուտուիլ. շատ անգամ փիղալ ալ կը պատրաստեն :

Կիները զատ սեղան կը նստին լողման ուտելու համար։ Այդ սեղանին կրնան ընկերանալ այն կիները, որոց ամուսինները լողման ուտելու համար պատրաստուած կը համարուին։

Հաղորդութեան խորհուրդին առթիւ ջուրէն զատ ուրիշ ըմպելի չգործածուիր։

Հաղորդութեան խորհուրդին օտարները ներկայ չեն կրնար գտնուիլ։

Զոհուած կենդանւոյն արիւնը, աղիքներն ու ոսկորները կը թաղեն, անոր ճարպով կը պատրաստեն գիշերային հսկումներու ատեն վառուած պատրոյգները։ Զոհին գեղմը բահպէրներուն կը տրուի։

Հաղորդութեան սեղանին ծառայողները Նազիպ կ'անուանին, որք այր կ'ըլլան, նոյն իսկ կանանց սեղանին համար։ Նազիպները կ'օգնի կողմանէ կ'անուանուին։

Զոհ. — Իսլամաց զոհի տօնին (Գուրպան սլայրամի) զոհ չեն ըներ, սակայն երբ քաղաքաց մէջ գտնուին՝ առ ահի այդ տօնը կը կատարեն։

Փափաքի մը յաջողութեան համար զոհեր կ'ընեն քեֆֆեներու եւ սրբավայրերու մէջ, և միւսը աղքատաց կու տան։ Զոհուած կենդանին որչափ որ արժէքաւոր ըլլայ՝ զոհը այնչափ յարգի կը համարուի։

Անգամ մը քիչ շատ զարգացեալ Գըզըլպաշի մը ըսի թէ այդ զոհերը Աստուծոյ հաճոյք պատճառելու համար կ'ընէ՞ք։ «Ո՛չ», ըսաւ,

«աղքատաց հաճոյք պատճառելու համար :»

Նուիրական գաւազանը . — Գրգըլպաշները կը յարգեն եւ գաւազան մը զոր առա կամ եւշիլ տէրեկ կ'անուանեն , եւ այս հաւանականաբար Ահարոնեան գաւազան է : Այս գաւազանները հոտաւէտ կեռասենիի (մահալէպ) ծառի փայտով կը պատրաստուին եւ շուրջ 75 հրդմ . երկարութիւն ունին , ընդհանրապէս գլանաձեւ ուղիղ փայտ են , երբեմն ալ վերին մասը երկճիղ է կամ մեր վարդապետաց գաւազաններու նման այդ վերին մասերը կորութիւններ կը գծեն :

Նուիրական գաւազանները կը գտնուին ուխտատեղիներն եւ գիւղերու պապաներու (տէրերու փոխանորդ) քով : Արձակման առթիւ այն գաւազաններով հարուածներ կու տան ինչպէս տեսանք : Երգումի համար ալ երեւան կը հանեն զայն : Տգէտ հաւատացեալք երբեմն գործի մը յաջողութեան համար նուիրական գաւազանին պահարանին առջեւ մոմ կը վառեն . խելահասներն այս ու ասոր նման աւելորդապաշտութիւնները կը քննադատեն իբր իրենց սկզբունքներուն հակառակ : Նուիրական գաւազանի գործածութենէն ետք կը լուան զայն , վրան 12 թաս ջուր լեցնելով . այդ ջուրն իբրեւ օրհնեալ կը խմեն , վրանին կը սրսկեն , հիւանդաց իբր դարման կը գործածեն զայն : Գաւազանը չորցընելէ ետք իր պատեանին մէջ կը գնեն եւ իրեն յատուկ պահարանը կը դնեն :

Աղօրատեղի . — Գրգըլպաշները մասնաւոր ա-

զօթատեղիներ չունին : Կառավարութեան կողմանէ կարեւոր գիւղերու մէջ շինել տրուած համիները չեն յաճախեր , իսլամական ըլլալուն համար : Մերթ իրենց զաւակաց ձեռքով անոնց մէջ քար նետել կու տան , որով քարերու կոյտեր կը պարունակեն անոնք : Երբեմն ալ զանոնք իբր շտեմարան կը դործածեն եւ կամ անոնց մէջ կենդանիներ կը պահեն :

Անգամ մը անոնցմէ մէկին հարցուցի թէ ինչո՞ւ այդ մղկիթներուն մէջ չեն կատարեր իրենց կրօնական արարողութիւնները : Պատասխանեց թէ «Աստուած մեծ է , այնպէս չէ՞ :» «Այո ,» ըսի : «Ուրեմն ի՞նչպէս կ'ուզես որ այդ չորս պատերուն մէջ սղմի . . .» «Բայց Աստուած ամէն տեղ է ,» ըսելուս՝ պատասխանեց , «Ուստի եւ մեր տուներու մէջ ալ է , ուր կը կատարենք մեր պաշտամունքը :»

Գրգըլպաշներն իրենց կրօնական հաւաքումները տուներուն մէջ կը կատարեն , եւ կամ իրենց ուխտատեղիներու (թեփե) սրահներուն մէջ :

Ազօթատեղիներուն մէջ իսլամաց նման դպրե չունին , եւ ոչ ալ Հայոց պէս արեւելք կը դառնան . «Տեքեն ո՞ր կողմ որ նստի , հոն է դպրէն ,» կ'ըսեն , այսինքն այն կողմը կը դառնան : Տեքէները սրահի մը մտից դրան աջ կողմը կը նստին ընդհանրապէս :

Գրգըլպաշներն ունին քեփէներ (վանքեր) , ուր կ'ապրին տեքէներու խումբեր : Ամէն քեփէ իրեն յատուկ գիւղերու խումբ մը ունի , այս

գիւղերն երբեմն շատ հեռի են : Միեւնոյն տեսն
միշտ միեւնոյն գիւղերը կը հովուէ :

Ուխտասեղի . — Գրգըլպաշներն երբեք Մէք-
քէ չեն երթար . բացառաբար Քերպելա⁽¹⁾ կ'եր-
թան : Մեծ ուխտատեղի է Հաճի Պէքթաշի չէ-
լէպիի թէքքէն⁽²⁾ որ էնկիւրիւէն 12 ժամ հե-
ռի՝ Գըրշէհիւրի մօտերը կը գտնուի : Արրաճ ան-
ուանեալ Գրգըլպաշներն այս ուխտատեղին չեն
երթար , անոնց մեծ ուխտատեղին է Կ. Պոլսոյ
Գարաճա Ահմէտի թէքքէն :

(1) Պագտատի մօտ , տեղի սպանման Ալիի զաւակ Հիւ-
սէյինի . մեծ ուխտատեղի Ալէվի կամ Շիի խլամաց , ուր
հարուստ Պարսիկներու մարմինը կը փոխադրուի թաղուե-
լու համար : Քերպելա գացողները կ'այցելեն ընդհանրա-
պէս եւ Ալիի գերեզմանը ի Նէմէք , Մուսա Քեազիմի գե-
րեզմանն ի Քեազմէ , եւ Մուհամմէտ Մեհտիի՝ Սէրմէնրէյ
անուէն այրն ի Սամիրա :

(2) Այս թէքքէն Օրխան Սուլթանի օրերէն իրենց ձեռքն
անցած է . առաջին վանահայրն եղած է Հաճի Պէքթաշի
Վէլի , ունենալով 11 միաբաններ (ընդ ամէնը 12) : Այս ա-
ռաջին միաբանութեան անդամները շատ յարգի են , անոնց
նստած գեղմերը (փէօստ) կարգաւ շարուած են ,
եւ 12 միաբանից յւրաքանչիւրին այն տոննի պաշ-
տօնին անուամբ կը կոչուին , Պապա փոստը , Աշմի
փոստը , Էքմէքմի փոստը , Նագիպ փոստը , Աթաճի
փոստը , Մէյտանճի փոստը , Թիւրպէտար փոստը , Քի-
լէրճի փոստը , Գահվէճի փոստը , Գուրպանճի փոստը ,
Արագճի փոստը , Մէհմանտար փոստը , Տօնական հանդէս-
ներուն միայն ներկայիս միաբաններ այդ գեղմերը կը զրա-
ւեն՝ ըստ իրենց այժմ ստանձնած պաշտօններուն :

Այժմ Զէյ-է-անուանեալ վանահայրէն զատ՝ որ ամուս-
նացեալ է՝ կան եւ իսուք մը ամուրի միաբաններ :

Գաւառի ամէն կողմերը թէքքէներ ունին , Ամէն թէքքէ իր ծուխերը (քարապները) ունի : Սերաստիոյ վիլայէթի ամէնէն կարեւոր ուխտատեղին է Սուպիար գիւղի թէքքէն , որ Սերաստիայէն 55 քիլոմէթր հիւսիս արեւելք կը գտնուի (Գողասարէն 7 ժամ հիւսիս արեւելք) : Յիշատակենք եւ այս կողմերու Սէվիճի , Փիր-Սուլթանլը , եւ Եալանճադ թէքքէները :

Երդնկայի շրջակայից Գըլըլպաշներու թէքքէներն են Ազային շէնլիքը (Քղիի մօտերը գիւղ մը) , Պաղը պապային լեռը , Հաճըլըզ , Թախոնք , Պուք , Գըշտըմ , Նէվրուզ եւ Գըրզ քիլիսէ գիւղերու ուխտատեղիներն : Նէվրուզ գիւղի թէքքէն՝ իրենց սեյիճներու գերեզմանատունն է : Պաղը լեռան ուխտը տեղի կ'ունենայ մեր Վարդապետի կիւրակէն :

Գըլըլպաշները Քրիստոնէից վանքերն ալ ուխտի կ'երթան :

Զիլէի արեւելեան կողմը Աճը-Սու գիւղը կայ Քէյկնի անուանեալ թէքքէ մը , ուր ուխտի կ'երթան աւելի Սրբաճ Գըլըլպաշներն :

Հաճի Պէթթաշիի եւ այլ ուխտատեղիներու մէջ կը գտնուին սրբոց գերեզմաններ , որոց հողէն հետերնին կը բերեն ուխտաւորք , զայն իրենց անբեր հողերուն վրայ կը ցանեն , ջուրի մէջ լուծելով հիւանդաց կը խմցնեն իբր գարման , տկար , հիւանդ ու որեւէ թերութիւն ունեցող աղայք՝ այդ սուրբերու գերեզմանաց շուրջը կը դարձնեն երկցս : Բիշ շատ դարգա-

ցում ունեցողները կը քննադատեն այս առեւորդապաշտական արարքները :

Տօն եւ պահեցողութիւն . — Գրգըլպաշներն երկու գլխաւոր տօն ունին , Մուհարրեմի 10ին եւ Խըսր Էլլեսին : Արարական Մուհարրէմ ամսոյ տասը կը տօնեն նման Ալէվի Իսլամաց , ի յիշատակ Հասանի եւ Հիւսէյինի՝ Ալիի երկու որդւոց՝ մահուան : Այս տաան եւ նախորդ ամսուն երկու վերջին օրերը (ընդ ամէնը 12 օր) ծոմ կը պահեն՝ ի պատիւ 12 ասնիպներու . երեկոյները միայն կը ճաշեն , մսեղէն չեն ուտեր , զուտ ջուր ալ չեն խմեր , զի Ալիի երկու զաւակները ծարաւ մնացած են , եւ կաթ ու պտղոց ջրեր կը խմեն : Մուհարրէմի 10րդ օրը աշուրհ⁽¹⁾ կը պատրաստեն (Հայոց անուշ ապուրի նման ուտեստ մը) եւ կրօնական հակումներ կը կատարեն :

Խըտըր Էլլէսը Հայոց Սր. Սարգիսին կը համապատասխանէ , անոր տօնէն առաջ 3 օր ծոմ կը բռնեն , երեկոյները ամէն ինչ կ'ուտեն , զուտ ջուր ալ կը խմեն : Այդ երեք օրերը գրգըլպաշներու համար զուարճութեան օրեր են :

Ոմանք հինգշաբթի եւ այլ օրեր ալ ծոմ կը պահեն՝ որեւէ խնդրոյ յաջողութեան համար : Մոմերնին ջրով չեն աւրեր՝ Իսլամաց պէս չընելու համար :

(1) Աշուրհն կը պատրաստուի կորկոտ , ընկոյզ , եգիպտացորեն , չամիչ , եւն . խաղողի արիւնի (չէր-) հետ եփելով որոց պատրաստութեան միջոցին աղօթքներ կ'արտասանեն :

Թրքաց մեծ պայրաւներուն ձեւական կերպով կը մասնակցին՝ երբ անոնց մէջ գտնուին, եւ աւելի առահի:

Բաւազանին երբեք ծով չեն բռներ: Այդ առթիւ կառավարութիւնը իրենց քարոզիչներ կը ղրկէ, սակայն անոնք առիքազաքաւարութիւն ընդհանրապէս անգամ մը միայն ներկայ կը գտնուին քարոզին:

Հայոց Զատկի օրը սուրբ կը պահեն եւ Համբարձումին Հայոց պէս վիճակ կը ձգեն: Մեղի հետ կաղանդ կ'ընեն:

Մարտ Ծին տարեմուտ (գարնանամուտ) նկարագր կը տօնեն: Այդ օրը ծնած է, կ'ըսեն, Ալին:

Մեր Վարդավառի օրը եւս սուրբ կը պահեն, եւ ոմանք այդ առթիւ զոհ կը մատուցանեն լերանց բարձունքներուն վրայ: Այդ օրը՝ Գլխի շուրջ բոլորի Գրգըլպաշները Հէրաիֆ գիւղի Սուրբ Լոյս լեռը կ'երթան զոհ մատուցանել, իսկ Բոլոմորիք գաւառակին մէջ՝ Բերկրի գիւղին մօտակայ Պաղր պապա լեռը կ'եննեն զոհ ընելու:

Օգոստոս 15ին Արեգական ծագումը կը դիտեն խմբովին, ու այդ առթիւ մերթ ինչոյքներ կ'ընեն:

Ոչխարաց աշնանային զուգաւորութենէն (դոյ)՝ Հոկ. 5էն՝ 100 օր ետք, բոցին վրայէն կը ցատկեն Հայերու Տեառնընդառաջի առթիւ ըրածին նման:

Կրօնաւորք. — Գրգըլպաշներու քահանաները shsk (տէրտէր) կ'անուանին Թրքախօսներ:

բու մէջ, իսկ Քրդախօսներու մէջ սեյիս կ'ըսուին: Ասոնց ընկերացող, եւ ստորակարգեալ պաշտօնեաները (սարկաւազ) ռահպեր կը կոչուին: Իսկ իւրաքանչիւր գիւղի մէջ՝ տեսներու փոխանորդները պապա կ'անուանին:

Տեսները կը հպատակին Միւրշիսներու՝ որք Քրիստոնէից եպիսկոպոսներուն կը համապատասխանեն:

Կրօնաւորները Ալիի ցեղէն կը համարուին, եւ իրենց իշխանութիւնն որդւոց որդի կը շարունակուի ըստ Ղեւտական օրինաց: Տեսներու զաւակները տես, իսկ միւրշիսներունն միւրշիս կ'ըլլան: Տեսներն ալ միւրշիսներուն կը խոստովանին: Այս ամէնուն պետը կը համարուի մեզ ծանօթ Գըրշէհիբի թէքքէի Հաճի Պէքթաշի Չէլէպին:

Տէտէները մէլքերնին կամար (քէմէր), մէկ ականջնին օղ, և վզերնին ական քար մը կը կրեն ընդհանրապէս:

Ամէն տէտէ կարգ մը գիւղեր ունի զորս կ'այցելէ պարբերաբար: Ընդհանրապէս գիւղի մը բոլոր ժողովուրդը միեւնոյն տեսին ծուխն են, ռակայն երբեմն գիւղի մը ժողովրդեան մի մասը տեսի մը և միւս կէսն ուրիշ տեսի մը ծուխն են:

Կրօնաւորները երկրագործութեամբ կամ արհեստով կը պարապին, եւ պարբերաբար ընդհանրապէս աշունին կը կատարեն իրենց այցելութիւնները: Իրենց իջեւանած տունները ճեմ ցաւի՝ ժողովատեղի՝ կ'անուանուի: Ժողովրդէն

կամաւոր նուէրներ կ'առնեն, զոր սիրման⁽¹⁾ կ'անուանեն: Դրամական նուէրը աւելի չրալլգ (մոմագին, իւղագին) կ'ըսուին: Երկու երեք տարին անգամ մը նուիրակ մը (նազեր) կու գայ գիւղերը:

Տէտէները ջրօրհնէքի պէս բան մ'ալ կը կատարեն, ջուրի մէջ նուիրական գաւազան մխրճելով:

Կրօնաւորները զէնք չեն կրեր եւ ոչ իսկ զմելի. գուցէ Յիսուսի՝ Պետրոսի տուած պատուէրին հետեւելով:

Դաւանութիւն. — Դըզըլպաշները կը հաւատան անտեսանելի, յաւիտենական, անմահ, ամենակարող եւ տիեզերաց արարիչ ու ղեկավար Աստուծոյ մը:

Աստուածը կը սահմանեն «Պիր զանսիշե իւջ նուր», այսինքն «Մէկ կանթեղի մէջ երեք լոյս», որ երրորդութեան գաղափարը կու տայ: Այս լոյսերէ մին սպիտակ է, միւսը կարմիր, իսկ երրորդը կանանչ: Երբ ստիպեցի որ մեկնաբանեն, ըսին՝ սպիտակը Աստուած է, կարմիրը Ալի, իսկ կանանչը Մուհամմէտ: Հաւանականաբար երրորդութեան գաղափարը աղաւաղմամբ այս ձեւը առած է:

Մովսէս, Դաւիթ, Յիսուս եւ Ալի միեւնոյն անձերն են, կ'ըսեն. Աստուած անոնց ձեւով ե-

(1) Հաւանաբար սա հայկական -եջ բառէն է եւ կը համապատասխանէ մեր վանօրէից կողմանէ ժողովրդէն զանձուած ՂԴՂԻ տուրքին:

ընեցաւ, եւ անոնց նուիրական գրքերը ընդունելի են: Մուհամմէտ Ալիի միջոցաւ փայլեցաւ, ուստի եւ երկրորդական է Ալիի նկատմամբ:

Յիսուսը հոգեծին (րուհուլլահ) կը դաւանին, որ մեռած չէ, եւ պիտի գայ դատել զաշխարհ ընկերակցութեամբ Մուհամմէտ Մեհտիին (12րդ յաջորդ Ալիի), որ նմանապէս մեռած չէ, անհետացած է Սամիրայի Սէրմէնրէյ անուն այրին մէջ, եւ որ Գըզըլպաշ կամ Ալէվի գիւղի մը մէջ երեւան գալով՝ իրենց միութեան կապ պիտի ըլլայ:

Մարիամը կոչս ըլլալով՝ Աստուծոյ կամօք յղացած է, կ'ըսեն:

Կ'ընդունին հինգ հրեշտակապետներ՝ որք Աստուծոյ օժանդակած են ստեղծման գործոյն:

Սատանան անկեալ հրեշտակապետ մ'է, որ չարութիւն ընել կու տայ մարդոց, նա է որ Կայէնի ձեռքով Աբէլը սպաննեց, Յուդայի ձեռքով Յիսուսը մատնեց եւ Նդիտի միջոցաւ Հիւսէյինը սպառեց: Սատանան յետ աշխարհի պիտի յաղթուի Յիսուսէն:

Կ'ընդունին նաեւ Խըտըր Իլիան⁽³⁾ (Նդիա մարգարէ) իբր ոչ մեռեալ, եւ որ մարդոց օգնութեան կը հասնի:

Ինչպէս կը տեսնուի, ասոնք աւելի Ալէվի Իսլամաց կրօնի արտաքին ձեւն առած են քան

(3)Ասիկա Սք. Սարգիսի համապատասխանող՝ կամխաւ յիշատակուած՝ Խըտըրէն տարբեր ըլլալու է:

Սիւնիներուն, Շիիներու նման կը յարգեն Ային , անոր զաւակաց Հասանի եւ Հիւսէյինի սուգը կ'ողբան, եւ Պարսից նման Զրադաշտականութենէ մնացած ինչ ինչ պաշտամունքներ ունին :

Արեգակը եւ Լուսինը կը յարգեն , առաջինը Աստուծոյ՝ իսկ երկրորդն Այիի պատկերը կը համարին : Յարգանք ունին նաեւ նախնեաց հողիներուն :

Աստուած հաւասարապէս չնպաստաւորեր մարդիկ . ոմանց շատ կու տայ , այլոց քիչ . ու քմածին տնօրինութիւններ կ'ընէ : Աստուած նկատի կ'առնէ իր մօտ գտնուող հրեշտակաց բարեխօսութիւնները : Ամէն մարդ իր պահապան հրեշտակը ունի : Գէշ գործ մը դժբաղդութիւն մ'է , եւ մարդոց պահապան հրեշտակին այլ գործով զբաղելուն հետեւանք :

Կը հաւատան հոգւոյ անմահութեան , կ'ընդունին Հոգեփոխութիւն : Չար մարդոց հոգիներն անարգ եւ վայրի կենդանեաց մէջ կը ժրտեն . երբ բարեխալին՝ ընտանի կենդանեաց կ'անցնին , ու եթէ ուղղուին՝ նորէն մարդոց մէջ կը հաստատուին : Ոմանք սակաֆս կը մերժեն հոգւոց փոխանցումը :

Գրգըլպաշներու օրինադիրքը պույրուխ (հրաման) կ'անուանի . անհնար եղաւ մեզ ձեռք անցունել զայն : Երկու պույրուխ ունին , մին Իմամ Ճաֆէր Սատրգինն եւ միւսը Շէյխ Սաֆիինն՝ որ աւելի ընդարձակ է : Ունին եւ Ֆաղիլէթ , Հիւսնիյէ , Մէհլէմիյէ , Ֆէզայիլ Շիյա ,

եւ այլ բարոյական ու խրատական գրքեր⁽¹⁾։ Ունին եւ մարգարէից ու սրբոց մասին գովասանքներ եւ սաղմոսներ։

Գրգըլպաշներն ինքզինքնին Ալիի 5րդ յաջորդ խաչիփային՝ Իմամ Ճաֆէրի (80-148 Հիճրէի)⁽²⁾ դաւանական գրութեանց հետեւակ կը համարին Պէքթաշիներու նման, իսկ Իսլամներն Իմամ Ազամի⁽³⁾։

Յարանուանութիւնք. — Մեր նկարագրած աղանդը Սոփիյէ ըսուած Գրգըլպաշներունն է, որք մեր երկրի այս աղանդաւորաց մեծամասնութիւնը կը կազմեն։ Ասոնցմէ փոքր ինչ կը տարբերին Փոքր Հայքի ինչ ինչ կէտերուն մէջ գտնուող սրբաճիւղերը։ Այս վերջինները Զիֆրի առթիւ, բոլորաձեւ դառնալնուն փոխան Ալլահ, Ալլահ ըսելու՝ շահ, շահ կ'ըսեն, և որով Շահ-շահ ալ կ'անուանին։ Ասոնց կրօնապետները կիներ ալ կրնան ըլլալ⁽³⁾։ Սըրբաճները նուիրական դաւաղանի չեն հաւատար. ծխախոտ,

(1) Ասոնք աւելի Ալէվի Իսլամաց յատուկ բարոյախօսական գործեր են։

(2) Իմամ Ազամ ծնած է ի Քուֆէ՝ Հիճրէի 80 թուականին։ Իր անունն է՝ Նոման, իսկ հօրինը Սապիթ, Նոման Պարսկաստանի Նուշիրվա արքայական ցեղին կը վերաբերի, Պաղտատ եկած է, Իմամ Ճաֆէրին աշակերտած է, Իսլամութեան վրայ գրած է ու մեռած է Հիճրէի 150 թուականին։

(3) Այժմ կրօնապետնին կին է. Անշա Դ-է կ'անուանի, որով ասոնք Աշ-Դ-էներ ալ կ'ըսուին։

սուրճ եւ օղի չեն խմեր, ծոմ չունին, Սոֆիյէի-
ներուն աղջիկ չեն տար:

Կիլիկիոյ կողմերը գտնուող Գրգըլպաշները
Ինճե եողլու կամ Կիզլի եողլու կ'անուանին, ասոնք իբր թէ Զիֆրէն վերջ կը մերկանան եւ մէկ
կին երկու այրի ընկերակցութեամբ շրջանակ
կը դառնան: Այս երեքին ուրիշ երեքներ կը յա-
ջորդեն եւ այսպէս շարունակաբար: Ասոնց ու
այդ կողմանց մեր հայ Բուհնիներու մէջ նմա-
նութիւն մը կը տեսնանք եւ հինաւուրց մծղնէա-
կան արարքները կը յիշեցնեն մեզի:

Պէքթաշիութիւնը բաւական կը մօտենայ
Գրգըլպաշութեան եւ այժմ սկսած է տարած-
ուիլ մեր երկրի Գրգըլպաշներուն մէջ, որու յա-
րողներն ուղղափառ Գրգըլպաշներու կողմանէ
Փրոքիստան կամ տօնալի կ'անուանին, ասոնք
կը մերժեն բուն Գրգըլպաշներու աւելորդապաշ-
տական արարքները եւ կը ծաղրեն զանոնք:

Պէքթաշիներու կրօնականները պապա կ'ան-
ուանին եւ պապայութիւնը ժառանգական չէ:
Ասոնք մուսահիպ չունին, եւ կամ աւելի ճիշդը
միւսուլման օրն ի միասին այն աղանդին յարողները
գիրար մուսահիպ կ'անուանեն, մեր լոյս նորար-
ներու պէս բան մը:

Ամէն տարիքի մէջ կարելի է Պէքթաշիու-
թեան մէջ ընդունուիլ, բայց ընդհանրապէս 15
տարեկանէն վերջ տեղի կ'ունենայ:

Պապաները տարին մէկ անգամ կ'այցելեն
իրենց ծուխերն, անոնց գլխուն կը կարդան,

խրատներ կը խօսին : Խոստովանութիւնը աղանդին աշակերտ հռչակուելուն առթիւ տեղի կ'ունենայ , եւ դադարնի պապային ականջին կ'ըսուի , ու նա իր նոր ծուխին ականջին խրատներ կուտայ : Անկէ վերջ խոստովանութիւն չկայ , միայն մեծ յանցանաց մասին հրապարակային դատատան տեղի կ'ունենայ :

Ապաշխարութեան համար իբր պատիժ նուիրական քարով (ակատ) մեղաւորին մէջքին կը դարնեն : Այդ քարը պապային առջեւ մարմարիոնէ սեղանի մը վրայ կը դնուի , Պէքթաշի պապաներն այդ քարն իրենց գօտին առջեւի մասին վրայ կը դետեղեն :

Արձակումը նուիրական գաւազանով չտրուիր , այլ ձեռքով (փեկնէ) կու տան : Պէքթաշիները Զիֆր չունին , թէքքէներու մէջ միաբանք առաւօտ եւ երեկոյ աղօթքի համար կը հաւաքուին , զոր կիւղպեակ չեփմեփ կ'անուանեն , սակայն գլխաւոր հաւաքումնին հինգչարթի եւ կիրակի գիշերները տեղի կ'ունենայ : Այս հաւաքումներուն չեն նուագեր , ճրագներ կը վառեն եւ լուսարարը յրադնի (ճրագծի?) կ'անուանեն : Հաճոյից հաւաքումներուն քնար (սագ) կը գործածեն :

Հաղորդութիւնը՝ յոգմա՝ ամէնուն կու տան : Նուիրական գաւազան չունին : Մուհարրէմի պահոց առթիւ ծոմ չունին , միայն միս չեն ուտեր , եւ ցերեկին ջուր չեն խմեր : Հոգեփոխութեան կը հաւատան եւ աւելի համաստեւածեան են :

Ամուսնութիւն եւ նաւեհրամ.— Գրգըլսպաշ-
ներն օտարներէ աղջիկ կրնան առնել, իրենց
աղանդին հետեւելու պայմանաւ, սակայն երբեք
այլոց աղջիկ չեն տար:

Ինչպէս ըսինք, ֆիւլայներու եւ մուսահիպ-
ներու միջեւ ամուսնութիւն չկնքուիր, սակայն
իրարու բաւական մօտիկէն աղջիկ կ'առնեն,
զոր օրինակ հօրեղբօր եւ մօրեղբօր աղջիկները:

Տէտէն երիցս հարսնացուին կը հարցնէ այն-
ինչին հետ ամուսնանալու մասին իր կամքը,
հաւանութիւնը առնելէ ետք տեղի կ'առնենայ
պսակը, ըստ Իմամ Ճէֆէր Սատըղի օրինաց.
Իսլամաց նիսեանը ըստ Իմամ Ազամի օրինաց
կը կատարուի:

Ամուսնացողի մուսահիպը կնքահայրի դեր
կը կատարէ, եւ կը հոգայ հարսանեաց ինչ ինչ
ծախսերը, գոնէ հարսի կօշիկը, ձեռքերը ներկե-
լիք հիւնան եւ հարսանիքի մօմերը. մուսահիպի
կինն իբր հարսնքոյր կ'երթայ:

Փեսան ու իր մուսահիպը հարսին գլխուն
մէկ մէկ խնձոր կը նետեն, մաղթելով՝ որ բազում
յաջողութիւն տեղայ անոր գլխուն:

Միակին են, զաւակ չունենալու պարագա-
յին կրնան երկրորդ կին մը առնել, սակայն առա-
ջինը չարձակելու պայմանաւ: Եթէ նոյն իսկ կնոջ
մը ուրիշի մը հետ յարաբերութիւնը հաստատ-
ուի, այրը կրնայ զայն պատժել՝ սակայն ոչ ար-
ձակել: Եթէ կին մը իր ամուսինը թողլով ու-
րիշի մը հետ կենակցի՝ բնականաբար արձակեալ

կը համարուի, եւ զայն առնող այրն ապաշխարութեան եւ պատժի կ'ենթարկեն։ Ըստ Աւետարանի ըսածին «Սե որ արձակեալն առնէ չնայ»։

Գրգըլպաշներն ոչ միայն իրենց մէջ՝ այլ եւ Քրիստոնէից եւ մանաւանդ Հայոց հանդէպ նամեհեալ չունին, նոյն իսկ շատ ազատ են, սակայն իրենց կիները Թուրքերուն չեն ցուցներ։

Սըրբաճ Գրգըլպաշները Քրիստոնէից հետ ալ նամեհեալ կը պահեն, բայց ոչ իրենց մէջ։

Մաքրագործում. — Երկար ատեն Իսլամ միջավայրի մէջ զանուուղներն եւ նամանաւանդ իբր զինուոր բանակին մէջ Իսլամաց հետ ապրողներն՝ իրենց վերադարձին, մինչեւ որ չմաքրագործուին եւ տեսին կողմանէ չարտօնուին, կրօնական արարողութեանց չեն կրնար մասնակցիլ։

Մաքրագործում կը կատարուի խոստովանութեամբ, ապաշխարութեամբ, հաղորդութեամբ եւ իր Թեֆէին նուէր մը տալով։

Թաղում եւ սուգ. — Մեռեալը լուալէ ետք՝ պատանքով քանիցս կը փաթթեն, երկու անգամ արանց եւ երեք անգամ կանանց համար։

Թաղման՝ օտարներուն ներկայութիւնը չեն ուզեր։ Թաղման արարողութիւնն իրենցմէ որեւէ կարգացող կրնայ կատարել։

Մեռնողի թանկագին զգեստները դադաղին՝ եւ եթէ հարուստ է՝ իր ձիուն վրայ դնելով գերեզմանատուն կը տանին։ Մեռելի բարեկամներն ալ զգեստեղէններ, տպածոյ և կամ

արժէքաւոր կերպասներ կը նուիրեն մեռեալին , եւ ապա զանոնք մեռելական արարողութիւններ կատարողներու եւ մեռելաթաղներու միջեւ կը բաժնեն : Հարուստներու յուղարկաւորութեան առթիւ նուագածութիւն ալ տեղի կ'ունենայ :

Սուգ ունին , կանայք ողբեր կը հիւսեն Քրիստոնէից նման , ու բարձրածայն կ'ողբան :

Երիցս հոգեհաց կ'ընեն , մին թաղման օրը , երկրորդը յաջորդ հինգշաբթի երեկոյին , եւ վերջինը քառասուն օրէն : Այս երրորդ հոգեհացի առթիւ մեռեալին յատկութիւնները կը ջատագովեն : Հայերն ալ այս երեք հոգեհացերն ունին շատ տեղեր : Քառասուն օրեր մեռեալի բաժինը գիւղի աղքատաց կու տան :

Մեռեալի գերեզմանին վրայ յաջորդ Մալիսին միայն քար կը դնեն , եւ այդ առթիւ հոգեհաց մը տեղի կ'ունենայ գերեզմանին վրայ : Անկէ վերջ միայն մեռեալի այրին կրնայ ամուսնանալ :

Հաւատալիք եւ սովորութիւնք . — Ամէնէ մեծ երդումնին Լոգմայի (հաղորդութեան) վրայ կ'ընեն : Պույրութի , նուիրական գաւազանին , ուխտատեղիներու եւ տէտէներու տան սեմին վրայ ալ կ'երդնուն . տէտէներու ներկայութեան և մանաւանդ անոնց զգեստները բռնելով երդնուլը շատ կարեւոր է :

Սոգի միս չեն ուտեր , սակայն զայն կը բռնեն ու կը ծախեն Հայոց նման : Նապաստակ չեն ուտեր , զայն էօմէրին կատուն կ'անուա-

նեն . Հայերն ալ նապաստակ չեն ուտեր : Իրենց կտրած կենդանին կ'ուտեն ընդհանրապէս : Գինի կը խմեն , սակայն երբեք անով չեն գինովնար :

Կը յարգեն մահիկնի ծառը , յորմէ կը պատրաստեն նուիրական գաւազանը , ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու :

Յարգանք ունին խոշոր ծառերուն՝ մանաւանդ թէքքէներու մօտ գտնուածներուն համար . անոնցմէ ճիւղ մը կտրելն իսկ մեղք կը համարին :

Արեգակին կ'երկրպագեն ծագման ատեն՝ նամանաւանդ Քիւրտ Գըզըլպաշները : Լուսինը ծագելուն ալ խոնարհութեան պէս բան մը կ'ընեն :

Թուրքերը կ'արհամարհեն եւ անոնց տըրուած մնունդին հիշիկ կ'ընեն , այսինքն մէջը որեւէ աղտեղութիւն կը խառնեն : Թուրքերը զայս գիտնալով՝ անոնց որեւէ մնունդը չեն ընդունիր :

Լուսնոտութիւնն ու ջղագարական բուրհանները չար ոգիներու ազդեցութեան հետեւանք կը համարին եւ աղօթքով միայն բուժելի կը կարծեն : Այս կարծիքը ընդհանուր է մեր երկրաց մէջ եւ ոչ թէ Գըզըլպաշներու յատուկ : Թուրք Գըզըլպաշները մօրուքնին չեն կտրեր , Քիւրտերն երիտասարդութեան ատեն կ'ածիլուին , բայց մկրատով չեն կտրեր : Ընկերական դիրք ունեցողները նուազ կը յարգեն այս սովորութիւնը : Իրարու մօրուք համբուրելով կ'ողջագուրուին :

Կարմիր փաթեթոց կը կապեն գլուխնին, զի կ'ըսեն, Յունաց թագաւորը իրենց պետին կարմիր թագ մը նուիրած է⁽¹⁾, եւ ըստ այլոց զի Ալի կարմիր գդակ կը կրէր, Իրենց կրօնաւորները կրնան կանանչ փաթեթոց գործածել, սակայն երբեք սպիտակ փաթեթոց՝ որ Իսլամաց յատուկ է:

Ֆէսերնին ծոպ (փիւսկիւլ) չունենար, զի սա աշխարհիկ աւելորդ զարդ մ'է, Սըրրաճները թաղարեայ գդակ մը կը դնեն ընդհանրապէս, ե հաւանաբար ասոր համար Քեչեկի ալ կ'անուանին:

Հինգշաբթի գիշերները իրենց կնոջ քով չեն մերձենար սուրբ կը պահեն, զի Քրիստոս այդ օրը խաչուած է: Հինգշաբթի գիշերներն, եւ Մուհարրէմի 12 օրերը՝ պսակ չըլլար, ինչպէս որ Հայոց մէջ պահոց օրերուն պսակ տեղի չունենար:

Ոմորը կը խաչակնքեն, նկանակը խաչակնքելով փուռ կը դնեն: Հաց եփելիք տանը օխշավուով կը խաչանչէ հացեփը: Կերակուր ուտելէ առաջ խաչակնքելու պէս բան մը կ'ընեն ու ձեռքերնին կը համբուրեն սեղան համբուրելու տեղ:

Մասնաւոր նշաններով⁽²⁾ ու խօսքերով⁽³⁾

(1) Գուցէ Թիւզպնդական կայսրերէ մին զանոնք շահասիրելու համար այսպիսի գդակ մը նուիրած է:

(2) Զօր օրինակ այլ մեռաց մատենմատով եւ մկոյթ մատով պնխերը շտկել եւ մօրուրը շոյել:

(3) Զօր օրինակ «Է-լե-է-է» «Է-լ-է-ի» տեղ «-լե-է-է-է-լ-է-է» ըսելով բարեւել:

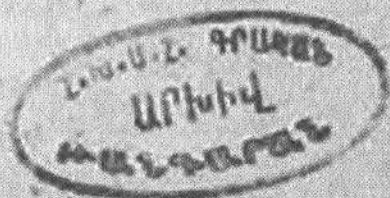
գիրար կը ճանչնան . կշիռ չեն գործածեր , եւ ասպրանքները չափով ու հատով կու տան կ'առնեն , զի Աստուած , կ'ըսեն , զանոնք կշիռով տուած չէ մարդոց : Կ. պոլսոյ մէջ ասոնցմէ շատեր կշիռի ենթակայ չեղող պտուղներ եւ ընդեղէններ կը ծախեն , որպէս ձմերուկ , սեխ , նարինջ , պատինճան , եւն. , ելակը իսկ՝ սակառով կը ծախեն ու եթէ գնորդը կշիռ պահանջէ՝ անոր կը թողուն կշռելու հոգը :

Արդ ո՞վք են Գրգըրպաշներն . — Տեսանք թէ Գրգըրպաշները խոստովանութեան — ապաշխարութեան , արձակման — հաղորդութեան Բրիստոնէական խորհուրդներէ զատ ունին եւ Բրիստոնէական ինչ ինչ տօներու , վանօրէից եւ եկեղեցեաց մասին յարգանք , Բրիստոնէից նման իբր նուիրական ըմպելի կը վերաբերուին գինիին հետ . հացի խմորը ու նկանակը կը խաշակնքեն , եւ սեղան նստելնուն խաշակնքելու պէս բան մը կ'ընեն , ամուսնական կեանքով ու իրենց սուգով Բրիստոնէից մեծապէս կը նմանին , որով եւ կարելի է վստահօրէն վճռել թէ ասոնք մեզ ծանօթ Բրիստոնէական վաղեմի աղանդաւորներ են , որք հալածող ցեղակիցներու դէմ զիրենք պաշտպանող Իսլամաց անուններն եւ անոնց առերեւոյթս ձեւն առած են , սակայն կ'ատեն զանոնք : Ասփիլէները Բրիստոնէից եւ մանաւանդ Հայոց մօտութիւն կը ցուցնեն , ու իրենց եւ անոնց միջեւ տարբերութիւնը խիստ աննշան (մազաչափ , սոխի միզնի չափ) կը հա-

մարին : Հայերը իրենց վաղեմի թշնամիները կ'անուանեն , անշուշտ ակնարկելով անոնցմէ իրենց կրած վաղեմի հալածանքին : Իսկ Արքաճները ատելութիւն ունին Հայոց մասին : Գրգըլպաշներէն ոմանք նոյն իսկ Քրիստոնեաներէ սերած ըլլալնին կը խոստովանին :

Գրգըլպաշները բոլոր աշխարհագրերու վկայութեամբ երկրի քնիկներն են եւ չեն կրնար դուրսէն եկած գաղթականներ ըլլալ : Կը կրեն գանկաքանական եւ մարդաքանական տեսակէտով տեղական ժողովրդեան տիպարը : Սոփիյէները Հայոց կը նմանին եւ ունին անոնց շատ մը սովորութիւնները՝ ինչպէս ըսինք , արեւմտեան կողմիներն՝ (Սըրրաճները) աւելի Յունական տիպար ունին , իսկ արեւելեան հարաւայինները Քիւրտերու : Կը խօսին Թուրքերէն կամ Քիւրտերէն : Մեզ համար կասկած չկայ թէ Գրգըլպաշներն՝ ինչպէս ըսինք՝ Պաւլիկեաններու ու Թոնդրակեցիներու Հայ աղանդին շարունակողներն են , իրենց աղանդը տուած են արեւմուտքի Յոյներուն (սրրաճ) , արեւելեան հարաւի Քիւրտերուն ու իրենք կ'անուանին Թուրք Գրգըլպաշներ , եւ ցեղով Հայ են :

Վ.ՍՐՁ

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

Յառաջարան	4
Գլուխ Ա. Քրիստոնէութեան գլխաւոր ազանդ- ներն 'ի Հայս	7
1. Մարկիոնութիւն	7
2. Մանիքեցութիւն	9
3. Մծղնէութիւն	13
4. Պաւլիկիանութիւն	13
5. Թոնտրակեցիք	23
Գլուխ Բ. Քրիստոնէական բողոքականու- թեան ծնունդը	31
Ա. Եւրոպական բողոքականութիւնը	34
Բ. Հայկական բողոքականութիւն կամ Ար- խմալցւոց ազանդը	38
Գլուխ Գ. Գղղրպաշութիւն	47
Թլփատութիւն	50
Մուսաճիպութիւն	51
Խոստովանութիւն	53
Ապաշխարութիւն	54
Արժակում	56
Աղօթք	56
Հանդիպ Հաւարումներ	59
Հաղորդութիւն	60
Զոհ	62
Նուիրական գաւազան	63
Աղօթատեղի	63
Ուխտատեղի	65
Տօն եւ Պահնցողութիւն	67
Կրօնաւորք	68
Դաւանութիւն	70
Յարանուանութիւնք	73
Ամուսնութիւն եւ Նամէհրամ	76
Մարրագործում	77
Հաւատալիք եւ սովորութիւնք	78
Արդ ովք են Գղղրպաշ	81

	Դր
Քիտական շարժում 1885 (Սպառած), 1886ի եւ 1887ի տա- րեկանները	20
Բնական Պատմութիւն Ա. հատոր (Կենդ. Հիւսուածաբանու- թիւն եւ Մարդկային Կազմախօսութիւն ու Բնախօսութիւն) Դասագիրք երկրորդական վարժարանաց	40
Ուսումնասիրութիւն միզային քարերու պատճառաբանու- թեան եւ կազմութեան վրայ (Ֆրանսերէն) (Սպառած)	10
Ծագումն հայ տառից (Պակեալ Իզմիրեանց մրցանակաւ)	10
Մանրէաբանութիւն	10
Միբրոպիոյոժի (Նախորդին Թուրք. քաղաքանութիւնը)	15
Տիեզերք եւ իր կազմութիւնը (Ֆրանսերէն)	10
Տիեզերք եւ իր կազմութիւնը (Հայ. քաղաքանութիւն)	10
Գրիգոր Աղաթոն (Ծագումն եւ կենսագրութիւն)	21
Առողջապահութիւն Առանին	25
Մարդկային Սաղմնախօսութիւն (Սպառած)	
Բառացուցակ Ախտանունաց, Բ. Տիպ	3
Տարուինականութիւն, Դ. Տիպ (Սպառած)	
Ազգի մը պահպանութեան սրայմանները (Սպառած)	
Մանրէք եւ անոնց շահատակութիւններն (Սպառած)	
Հայոց Կաթողիկոսութիւնն եւ այժմու Կաթողիկոսի ընտրու- թիւնը (1908) (Սպառած)	
Երկրագործութեան Անտառաց եւ Հանքաց զարգացումն ու շահագործումն (Սպառած)	
Հայոց հին կրօնները, Բ. Տիպ	17
Մարդկային Կազմախօսութիւն եւ ընախօսութիւն, ի պէտս Նախակրթարանաց, Բ. Տիպ	5
Առողջապահութիւն ի պէտս Նախակրթարանաց	10
Ուրուագիծ Պատմութեան Հայոց ի սկզբանէ մինչ ցԱյեր- սանգր Մակեդոնացի, Դ. Տիպ	5
Քրիստոնէական բողոքականութեան եւ Գորբաշենքի աղան- դին ծնունդը	3
Ծննդական գործարանը (Կազմախօսութիւն, Բնախօսութիւն եւ Առողջապահութիւն) Բ. Տիպ	

bu süreçte Protestantlığının ve Kızılbaş hareketinin Dışişleri Bakanlığı gerekçe gösteren kararları gerekse vakıfların bakımından ve 1890'lı yıllarda kurulan Milli Emlak Bakanlığından "deneyimin önemli bir kısmı" mülkiyeti taşınmaktadır. Başkavrayan'a göre hiçbir din veya inanış tamamenyle yeniden yaratılamaz. Mülkaka daha önce var olan dinlerden ve inanışlardan doğan şartlarla bu sistemle etkileşime girilerek değişir. Bu çalışmada Nazaret Başkavrayan Etnik inanışları süzgeçlererek Protestantlığın ve Kızılbaşlığın bu inanışlardan nasıl doğduğunu ve mevcut zamandaki durumları nereden geliyor

25 Aralık 1862'de Sivaz'da doğdum. Etilarlı ile gelerek, Ameriyançıyan Etilarlı'na başladım; mezun olduktan sonra 1876'da Fransiya gittim. 1883'te İstanbul'a dönünce, bir kaç ay Ziraat Nezaret'inde çalıştıktan sonra memleketim Sivaz'taki mektebe maddet oldum. Burada İstanbul Emen gazetesine makaleler yazıyordum. 1885'te İstanbul'da kurulan "Kudagan Sarpıran" (Bilimsel Hareket) dergisinin yayınında yardım ediyordum. 1887'de Fransa Hastanesi'nde asistan doktor olarak işe başladım. 1889'da Sarp Pırgı Emeni Hastanesi'nde başkâtiplik yaptım. Sultan Hamid züruresini duruşa aldığı dönemde, sürekli evimde arama yapıyor ve demir burguya çekiyordum. 1895'de hapsedildim, dört ay sonra genel affın yararınca serbest bırakıldım.

Katibler, "Baş Patrik"ler, emeniler, medeniler Kafkasya'da bulunduğum sırada, Damarlı Meclisi-i Mebusan'ına Sivazlılar meclisi seçildi. Köy türlü meclisler verinerek Osmanlı Parlamento'sunda, toprak sorunu ve millî hakların korunması konularında, tertî tartışmalara giren, boydayan olan Emeni mebuslarla tanışmaya girdim (Hürriyet ve) Millî Partinin kurucularından biri oldum."

